

OSLOBODENJE

Beograd, 20. oktobar 1944.

IZDAVAČ

Rosa Luxemburg Stiftung

Regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu

Gospodar Jevremova 47, Beograd, Srbija

UREDNIK

Krunoslav Stojaković

Lektura i Korektura: Dragomir Olujić i Krunoslav Stojaković

Izvori:

Dokumentacioni centar Muzeja grada Beograda - fotografije na stranama
82-83, 125, 360-361 i 362-363

Muzej istorije Jugoslavije - akvareli Aleksandra Deroka,
strane 86-87, 94-95, 227, 263, 301, 303, 321

www.znaci.net - fotografije na stranama 56, 101, 110, 158-159, 169, 194,
227, 237, 258-259, 308, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 379

Dizajn: шкарт

Štampa: Standard 2, Beograd, oktobar 2014.

Tiraž: 600

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

Supported by Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe with funds of the German
Federal Ministry for Economic Cooperation and Development

Sadržaj

Predgovor	6
------------------------	----------

NOB u raljama historijskog revizionizma	7
--	----------

Neki aspekti historijskog revizionizma	14
Totalitaristički diskurs kao antikomunistički čin.....	19
Što je nama naša borba dala?.....	26
Post scriptum	28

UVOD.....	32
------------------	-----------

BEOGRADSKA OPERACIJA	48
-----------------------------------	-----------

Vojno-strateški značaj Beogradske operacije.....	49
Osnova jugoslovensko-sovjetske vojne saradnje.....	65
Oslobođenje zapadne Srbije.....	73
Napredovanje Crvene armije u istočnoj Srbiji i oslobođenje Banata	86
Snage kvislinštva i kolaboracije u Srbiji početkom jeseni 1944.	95
Oslobođenje severnih delova Šumadije i proboj prema Beogradu	102

ULIČNE BORBE U BEOGRADU	124
--------------------------------------	------------

Proboj spoljnje linije nemačke odbrane u Beogradu, 13-14. oktobra.....	125
Proboj unutrašnje linije nemačke odbrane u Beogradu, 14. oktobra	138
Borbe oko Slavije. Prodor prema „Londonu” i Narodnoj skupštini	161
Borbe u bloku zgrada ministarstava i okolnim ulicama.....	177
Borbe na Čukarici.....	192
Borbe na Zvezdari i Paliluli.....	202

Prodor prema Terazijama i Trgu republike.	
Borbe u Kosovskoj i Dečanskoj	211
Borbe oko Trga Republike.	
Zauzimanje Narodnog pozorišta	236
Borbe na Dorćolu	242
Razbijanje Korpusne grupe „Štetner”	
na prilazima Beograda	256
Zauzimanje palate „Albanija”,	
19-20. oktobra 1944.	287
Zauzimanje Kalemegdanske tvrđave	
i poslednje borbe na Čukarici.	296
Borbe za zemunski mostobran	
i oslobođenje Zemuna.	305
Zločini nemačkog okupatora	
nad civilnim stanovništvom Beograda	
poslednjih dana okupacije	312
Sabiranje mrtvih	321

„'ZLOČINI OSLOBODILACA' – ZADATAK SRPSKE ISTORIOGRAFIJE VISOKOG PRIORITETA” 350

Promena istorijske paradigme:	
oslobođenje kao nova okupacija.	351
Procene i kvantifikacija broja stradalih	
na području grada Beograda	
nakon oslobođenja.	353
Odnos prema zarobljenim pripadnicima	
kvislinških snaga	362
Analiza „registra žrtava” za grad Beograd Državne ko-	
misije za tajne grobnice	384

IZVORI I LITERATURA 400

I. ARHIVSKA GRAĐA	401
II. OBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI I DNEVNICI	401
III. RASPRAVE I ČLANCI	403
IV. STUDIJE, MONOGRAFIJE I MEMOARI	414

SKRAĆENICE

- AJ** – Arhiv Jugoslavije, Beograd
- DK** – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- AVNOJ** – Antifašističko v(ij)eće narodnog oslobođenja Jugoslavije
- JVuO** – Jugoslovenska vojska u otadžbini, četnici generala Dragoljuba Draže Mihailovića
- KNOJ** – Korpus narodne odbrane Jugoslavije
- KPJ** – Komunistička partija Jugoslavije
- NKOJ** – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, izvršni organ ('vlada') AVNOJ-a
- NOF** – Nemačka oružana formacija
- NOP** – Narodno-oslobodilački pokret (u Jugoslaviji)
- NOVJ** – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
- OZN-a** – Odeljenje za zaštitu naroda
- SDS** – Srpska državna straža, jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova u Vladi Milana Nedića
- SGS** – Srpska granična straža, 'granične' jedinice Vlade Milana Nedića
- SKOJ** – Savez komunističke omladine Jugoslavije
- SUK** – Srpski udarni korpus
- UGB** – Uprava Grada Beograda
- VA** – Vojni arhiv, Beograd

Predgovor

NOB u raljama historijskog revizionizma

Kada su 20. oktobra 1944. godine snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije napokon oslobodile Beograd, stanovnici grada su, po riječima liječnika i referenta saniteta Vrhovnog štaba NOVJ-a Gojka Nikoliša,

„nagrnul[i] iz svih predgrađa, od Narodnog pozorišta pa do Slavije plela su se kozaračka kola, harmonike krasnoarmejaca pozivale su na kazačok, a orkestri naših Cigana kao da nisu dopuštali nikome da bude ispred njih, ni bučniji, ni prvak u veselju.“¹

Iako tog dana borbe za oslobođenje cijele zemlje nisu okončane, navedena opaska svjedoči ne samo o oduševljenju građana grada oslobođenog od fašizma, nego još više o dočeku osloboditelja Partizana i vojnika Crvene armije. Usporedbe radi, zagrebački novinar i publicist Josip Horvat, ideološki zasigurno suzdržan kad je riječ o simpatijama prema komunizmu, bilježi 8. svibanj 1945., dan oslobođenja Zagreba od fašističke „Nezavisne države Hrvatske“, na sljedeći način:

„Prošetao kroz Tuškanac. Putem sam se smijao kao dijete - četiri godine i mjesec dana nisi onuda smio prolaziti. Na toj sitnici osjetio sam da je došla sloboda, da ulazimo u nov život. Tako je čudno kod srca, mo-

1 Citirano po navodima autora Milana Radanovića, str. ??

zgom čovjek ne kapira da je nestalo straha...“²

Danas, sedamdeset godina poslije oslobođenja i dva-deset i pet godina nakon nasilnog razaranja zajedničke države, Narodnooslobodilačka borba se u mnogo čemu ocjenjuje drugačije, da ne kažemo protivno naraciji oslobođenja. Riječ je o amalgamu nekoliko ideologema koji se međusobno upotpunjuju i pojačavaju, od negacije općejugoslavenske karakteristike i idejne suštine partizanskog pokreta, rehabilitacije raznih domaćih kolaboracionističkih snaga, do osporavanja samog oslobođilačkog čina u znaku recentne antikomunističke ideologije totalitarizma.

No, glavni spor svakako nije problematizacija četiri godine NOB-a, kritička historiografija je dužna pružiti što potpuniju sliku tog vremenskog razdoblja, uz sve posljedice koje slijede za samu tradiciju ljevice i komunističkog pokreta na prostoru bivše Jugoslavije. Tvrdnje da nema spornih točaka, da je NOB bio „kao suza čist“ podjednako se trebaju ispitati kao i pokušaji revizije u korist nacionalnih mitologija i antikomunističke ideologije. Naime, nije samo po sebi problematično kritizirati društvena uređenja koja su se legitimirala komunističkom idejom i ljevičarskim rječnikom. Isto tako, kao što nije sporno kritizirati zloupotrebe državne moći nakon oslobođenja Jugoslavije od fašističke okupacije, upitno je kršiti osnovna pravila historiografske znanosti

2 Citirano po navodima u Historijska čitanka, sv.4: *Drugi svjetski rat. Nastava moderne historije jugoistočne Evrope. Dodatni nastavni materijal*, Sarajevo, 2007, str. 114. Original Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943.-1945.*, Zagreb, 1989.

i metodologije u korist dnevnopolitičke denuncijacije političkih neistomišljenika. Problem svakako postaje ozbiljniji kada nisu u pitanju pojedinci nego državne znanstvene institucije i akademije. Zašto? Zato što te iste institucije predstavljaju državu, u institucijama služe državni službenici, a službenik, po svojoj profesionalnoj karakteristici unutar državne strukture, „govori u korist i umjesto grupe kojoj se obraća, on govori za sve zastupajući sve, on govori kao predstavnik Općeg.“ Izrečeni službenički stavovi predstavljaju, dakle, stavove Općeg, to jeste vladara, „a istina vladara postaje istina za sve“, kako piše francuski sociolog Pierre Bourdieu u svojoj knjizi „O državi“.³ U ovom se kontekstu može egzemplarno navesti nastojanje suštinskog brisanja i/ili kriminaliziranja komunizma kao nečega „stranog“, štetnog za „nacionalno biće“. Primjerice, prof. Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, u svome članku „'Zločini oslobodioca' - Zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta“ u prvoj rečenici teksta problematizira dolazak komunista na vlast kroz prizmu „nacionalne prirodnosti“ toga događaja, odnosno, da je komunistička vlast naročito u Srbiji problematična pošto je Srbija „i 1944. bila listom protiv komunista“.⁴ Izvor autorove tvrdnje je izjava Winstona Churchilla, dakle osobe koja o Narodnooslobodilačkoj vojsci i njezinom Vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu u kolovozu 1944. godine iznosi slijedeće mišljenje:

3 Vidi Pierre Bourdieu, *Über den Staat. Vorlesungen am Collège de France, 1989-1992* [O državi. Predavanja na Collège de France, 1989-1992], Frankfurt/Main, 2014, str. 119-120 (prvi citat) i str. 123 (drugi citat).

4 Momčilo Pavlović, „'Zločini oslobodioca' - Zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta“, *Istorija 20. veka*, 3/2010., str. 9-22, ovdje str. 9.

„Razlog zašto smo prestali pomagati Dražu Mihailovića i njegove četnike je jednostavan. On se nije borio protiv Hitlera. Odlučno smo na strani Tita, zbog njegove velike i hrabre borbe protiv njemačke armije. Partizani su sada gospodari situacije i predstavljaju smrtnu opasnost za Nijemce...”⁵

Isti je Winston Churchill hvalio talijanskog fašističkog vođu Benita Mussolinija kao „najvećeg zakonodavca među živima“, a fašizmu pridodao nemjerivu zaslugu „cijelome svijetu“ u borbi protiv boljševizma.⁶ Koja je Churchillova izjava, na kraju, mjerodavna?

Izvlačiti citate iz konteksta i manipulirati brojkama stradalih kako bi se opravdao i potkrijepio unaprijed zadani ideološki sud sasvim je providna rabota, a predstavlja gotovo oličenje revizionističke historiografije, i to ne samo u bivšoj Jugoslaviji. Dakako, Pavlovićev uvod nije puka slučajnost ili neopreznost, već je riječ o orkestriranom pohodu, o ideološkoj matrici koja komunizam nastoji istrijebiti iz kolektivnog sjećanja kao nešto neprirodno i suprotno određenom „nacionalnom biću“, koja broji žrtve i učešće u Narodnooslobodilačkom ratu po nacionalnom ključu, a sam NOB promatra iz nacionalističkog ugla, te koja svaki antikapitalistički preokret *a priori* nastoji prikazati kao neopravdano nasilje.⁷ Spo-

5 Citirano po <http://www.lupiga.com/vijesti/uz-obljetnicu-smrti-sto-su-sve-svjetski-duznosnici-generalni-knjizevnici-glumci-i-sportasi-rekli-o-josipu-brozu-titu> Zadnji pristup 19.9.2014.

6 Citirano po navodima u Ishay Landa, *The Apprentice's Sorcerer. Liberal Tradition and Fascism*, Chicago, 2012, str. 321.

7 Egzemplarno Kosta Nikolić, Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjet-

menuti članak državnog službenika prof. Momčila Pavlovića itekako je postao službena istina, istina vladara Republike Srbije koji su na osnovu u tekstu iznesenih stavova u srpnju 2009. formirali *Državnu komisiju za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* na čije je čelo postavljen državni službenik prof. Slobodan Marković s Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Slične komisije su već ranije osnovane u Sloveniji (*Komisija Vlade Republike Slovenije za rješavanje pitanja prikrivenih grobnica* 1990. godine) i u Hrvatskoj (*Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*, 1991. godine).⁸

Slovenski filozof Rastko Močnik s pravom piše da se jugoslavenski narodi nisu borili samo protiv fašizma, „već i za drugačiju vrstu države“, za demokraciju i društvo lišeno eksploatacije. Što su to na kraju dobili već je drugo i komplicirano pitanje. No jasno je da demokracija i revolucija idu zajedno, da imaju „zajednički izvor“ i da je „volja za radikalnu promjenu postojećega nerazdvojivo povezana s voljom za demokracijom“.⁹ Ospo-

skog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2012 god., str. 631-650; Срђан Цветковић, Политичка репресија у Србији и Југославији 1944-1985, *Историја 20. века*, 2/2008., стр. 272-315; Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006.

- 8 Milan Radanović, Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanjudve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam* (ur. Milo Petrović), Beograd, 2014, str. 143-174.
- 9 Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Zagreb, 1998, str. 25-26 (prvi citat); Boris Buden, *Zone des Übergangs. Vom Ende des Postkommunismus*, Frankfurt/Main, 2009, str. 30-31 (drugi citat). Srpski prijevod knjige je 2012. godine objavljen pod naslovom „Zona prelaska. O kraju postkomunizma“ u beogradskoj izdavačkoj kući Fabrika knjiga; svi daljnji navodi iz knjige slijede njemačko, prvobitno izdanje.

ravanje demokratskog karaktera oslobođenja i denuncijacija Komunističke partije Jugoslavije važna su mjesta i zajedničke točke svih vrsta historijskog revizionizma u bivšim jugoslavenskim republikama. U međunarodnim razmjerima takav je postupak uvjetovan dvjema tendencijama unutar revizionističke historiografije: pokušaju kriminalizacije jakobinskog tipa revolucije od 1789., pa sve do Oktobra 1918., kako iscrpno analizira Domenico Losurdo¹⁰, te analizi zasnovanoj na tezi o „ideokratskim“ režimima, dakle sustavima lišenim društva. „Svi takvi pristupi“, piše francuski filozof Enzo Traverso,

„svode centralno jezgro revolucionarnih eksperimenata na teror (jakobinsku diktaturu godine I, diktaturu boljševika za vrijeme ruskog građanskog rata) koji onda, uglavnom, ako ne čak isključivo, objašnjavaju kategorijama psihoze, strasti, ideologije, nasilja i fanatizma.“¹¹

U jugoslavenskom slučaju pristup oslonjen ili blizak navedenim analitičkim tendencijama revizionističke historiografije prešućuje utvrđene empirijske činjenice jugoslavenske revolucije, njezin izravno plebejsko-demokratski karakter. Slijedeći tezu Darka Suvina o posebnostima jugoslavenske revolucije možemo navesti tri

10 Navod po Domenico Losurdo, *Kampf um die Geschichte. Der historische Revisionismus und seine Mythen* [Bitka za povijest. Historijski revizionizam i njegovi mitovi], Köln, 2009, str. 7–44.

11 Citat po Enzo Traverso, *Geschichte als Schlachtfeld. Zur Interpretation der Gewalt im 20. Jahrhundert* [Povijest kao bojno polje. O interpretaciji nasilja u 20. stoljeću], Köln/Karlsruhe, 2014, str. 63.

specifičnosti koje naznačuju kompleksnost, ali i visoki stupanj društvenosti socijalističke Jugoslavije:

„Prva je jugoslavenska posebnost što je revolucija od 1941.-45. vođena kao antiimperijalistički rat za narodno oslobođenje i društvenu pravednost. Iako su borbu potaknula fašistička ubojstva i ugnjetavanje, a predvodila ju je hijerarhijska mreža Partije, ona se vodila odozdo prema gore... a iz nje je proizišao narod (ili grupa naroda) koji je vlastitim snagama oslobodio samog sebe. Druga posebnost nastupila je oko 1948. kad su Tito i velika većina Partije odbili Staljinov pokušaj da nametne svoju vlast. Treća revolucionarna posebnost ocrtala je nesigurnu cestu ka stvarnoj socijalističkoj demokraciji i samoupravljanju odozdo.“¹²

Revizionisti u osnovi izbjegavaju istraživanje historije „odozdo“, društvo u njihovom pristupu ostaje sa strane kao amorfnu masu bez prava na glas, a istražuju se uglavnom veliki „vođe“ i politički zapleti. Otud proizlazi i opsesivno bavljenje Josipom Brozom Titom preko kojega se prelama „početak, kraj i suština“ socijalističke Jugoslavije.

12 Citat po Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72., uz hipotezu o početku, kraju i suštini*, Beograd, 2014, str. 172. Podvlake u originalu.

Neki aspekti historijskog revizionizma

Misaoni razvoj historijskog revizionizma na području bivše Jugoslavije svakako ne počinje tek s razaranjem države i pada društvenih ustroja pod vlašću Sovjetskog Saveza. Od, u hrvatskim emigracijskim krugovima Južne Amerike, proslavljenih historiografskih napisa Franje Tuđmana, preko Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti, „Knjige o Milutinu“ Danka Popovića iz 1985., pa sve do rodoljubnog govora Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989. i historijske shizofrenije Stjepana Mesića pred financijski dobrostojećim hrvatskim iseljenicima u Australiji 1992. – pokušaja konstrukcije povijesti po nacionalističkim potrebama bilo je, dakle, i za vrijeme jugoslavenskog socijalizma. Zajednička crta svih revizionističkih tretmana povijesti je, manje više, pokušaj potpune diskreditacije druge, tj. socijalističke Jugoslavije.

Milan Ristović, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu, opisuje zbornu mjesto postjugoslavenskog revizionizma sljedećim riječima:

„Ako se pažljivo analizira pisanje znatnog broja istoričara, koji su se u svojim sada ‚nezavisnim‘ nacionalnim istoriografijama bavili jugoslovenskom, posebno savremenom, istorijom, čitalac se suočava sa tiradama o mukama svakog pojedinačnog naciona posebno u ‚jugoslovenskoj tamnici naroda‘.“¹³

13 Milan Ristović, Ко ме припада историја Југославије? *Годишњак за друштвену историју*, 1/2013., стр. 133-143, овдје стр. 134.

Pažnje vrijedna je činjenica da Ristović u citiranom djelu teksta „nezavisnost“ nacionalnih historiografija stavlja pod navodnike, što, naravno, treba sugerirati da dotične historiografije vrše intelektualne usluge u ime određene nacije, odnosno u službi duhovnog projekta nacionalističke rekonstrukcije historije u kojem su Jugoslavija i suživot s ostalim jugoslavenskim narodima trajna mrlja na inače blistavom putu nacionalnog uspona.

Koliko god je ova opaska realna, opisana intelektualna ovisnost historijskih revizionista je ipak dvostruko uvjetovana. Naime s jedne strane prema unutrašnjim potrebama novih elita koje zahtjevaju novu legitimaciju u okviru ekskluzivno-nacionalnih država, a s druge prema vanjskim potrebama „integracije“ u međunarodni ustroj pod ideološkom plaštom „antitotalitarizma“, tj. anti-komunizma. Obje uvjetovanosti historijskog revizionizma su međusobno usko povezane i tek u zajedničkom sagledavanju kulturno-povijesne i političko-ekonomske strukturiranosti se upotpunjuje suština ideologije koja stoji u zaleđu ovoga preokreta, naime „antitotalitarna“ naracija o konačnosti vladajućeg liberalno-kapitalističkog poretka.

Ostanemo li još trenutak na domaćoj sceni, možemo se složiti sa beogradskim sociologom Todorom Kuljićem koji je, uz gore spomenutog Milana Ristovića jedan od rijetkih primjera dostojanstvenog znanstvenog rada na temu suvremene povijesti Jugoslavije i njenih bivših republika. Pišući o restituciji nacionalnih historiografija, Kuljić zaključuje da je na djelu pokušaj invencije nacionalne „povijesne istine“, a jugoslavenski period se, nužno, tumači kao „nasilni i „pogrešni“ prekid autentične

i kontinuirane nacionalne povijesti“.¹⁴ U „autentičnoj i kontinuiranoj nacionalnoj povijesti“ jasno je koje mjesto neminovno pripada višenacionalnoj Jugoslaviji, Narodnooslobodilačkoj borbi, partizanima, antifašizmu, Komunističkoj partiji Jugoslavije i svima onima koji se ne žele uklopiti u kalup nacionalnog autizma – to jest smetište povijesti:

„Socijalizam se izdvaja iz nacionalne historije te se briše iz kolektivnog sjećanja država nasljednica. Nije više organski dio povijesti nego totalitarni, od strane vanjskih sila nametnuti i nasilno održavan režim. Komunističko rukovodstvo je odjedanput sačinjeno od stranaca koji su se terorom, partijom i pomoću nadmoćnog Sovjetskog Saveza držali na vlasti. 1945. je godina, u narativu Jugoslavije godina oslobođenja od fašističke okupacije, nasilno prekinula nacionalne (hrvatske, srpske itd.) povijesti.“¹⁵

Primjera koji potkrijepljuju gore navedene stavove ima bezbroj, od rušenja spomenika NOB-u, preimenovanja ulica i trgova, nerijetko zamijenjenih imenima istaknutih fašističkih zločinaca i kolaboracionista, do skurilnih napisa o porijeklu i „pravim“ namjerama vodećih partizana i oslobodilaca.¹⁶

14 Todor Kuljić, *Umkämpfte Vergangenheiten. Die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum* [Kultura sjećanja na postjugoslavenskom prostoru], Berlin, 2010, str. 73; Vidi na srpskom jeziku Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006.

15 *Isto*, str. 75.

16 Iz frapantno velikog broja revizionističkih napisa i ispada izdvojiti ćemo samo nekoliko recentnih: Vladan Dinić, *Tito (ni)je Tito. Konačna istina*, Be-

Ozbiljni, kritički osvrti na dotični dirljivi žanr povijesno-nacionalne mitologije uživaju, međutim, jedva nešto veći status od onog marginaliziranih nacionalnih nevjernika, te ne dopiru u širu raspravu o Oslobođenju i Drugom svjetskom ratu.¹⁷

Ovom prilikom ću se, što zbog egzemplifikacije, što zbog stupnja medijske i financijske podrške koju je taj državni projekt pridobio, osvrnuti samo na slavno propali televizijski podvig „Ravna gora“ režisera Radoša Bajića.

ograd, 2012; Pero Simić, *Broz protiv Tita*, Beograd, 2014; William Klinger/Denis Kuljiš, Tito. Neispričane priče, Banja Luka/Zagreb, 2013. Publicistički zapisi su doista nepregledni, primjera radi navodim Ratko Dmitrović, Sedlo belog konja, *Večernje novosti*, 19.9.2014; o izjavama predsjednika HDZ-a Tomislava Karamarka vidi Marinko Čulić, Opasno blefiranje, *Novosti*, 15.9.2014; o nevjerojatnim nastupima Splitskog gradonačelnika vidi Viktor Ivančić, Mr. Kompromis, *Novosti*, 8.9.2014., te Dragan Markovina, Baldasar.Tudmanov učenik ili kako se briše povijest na splitski način, dostupno na <http://tacno.net/novosti/dragan-markovina-baldasar-tudmanov-ucenik-ili-kako-se-brise-povijest-na-splitski-nacin/>. *Zadnji pristup 7.10.2014.*

- 17 Тодор Куљић, Анти-антифашизам, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3/2005, стр. 171-184; Срђан Милошевић, Извештавање медија о рехабилитацији кнеза Павла Карађорђевића: промоција идеологизованог погледа на прошлост, *Годишњак за друштвену историју*, 2/2012, стр. 33-47; Олга Манојловић-Пинтар, О ревизијима, дијалозима и култури сећања, *Токови историје*, 1-2/2009, стр. 207-213; Олга Манојловић-Пинтар, *Археологија сећања. Споменици и идентитету у Србију 1918-1989*, Београд, 2014; Јово Бакић, *Југославија. Разарање и njegови тумачи*, Београд, 2012; Милан Радановић, *Контроверзе око квантификовања и структурисања страдалих у Србији након ослобођења 1944-1945, Политичка употреба прошлости. О историјском ревизионизму на постјугословенском простору* (ур: Милвој Бешлин/Срдан Милошевић/Момир Самардџић), Нови Сад, 2013, стр. 157-220; Твртко Јакovina, *Повијест у етеру, Историјски зборник*, 53/2000., стр. 185-194.

U koprodukciji s Radio-televizijom Srbije, i uz finansijsku podršku poduzeća Swisslion-Takovo, prošle je godine snimljena serija „Ravna Gora“ koja je, prema riječima samog režisera, trebala predstavljati „civilizacijski iskorak srpskog društva u celini“. ¹⁸ Ideološko podzemlje civilizacijskog iskoraka, međutim, pojašnjava Nebojša Glogovac. Isti u dotičnoj seriji tumači Dragoljuba Dražu Mihailovića, načelnika štaba Vrhovne komande ravnogorskog četničkog pokreta, glavnog optuženika Narodne vlasti 1946. godine za ratne zločine i kolaboraciju s okupacijskim snagama tijekom Drugog svjetskog rata. Dosadašnja slika četničkih formacija i pojedinaca u (jugoslavenskoj) kinematografiji, ali i cjelokupnom društvu, prema glumčevim riječima, previše je zlonamjerna: „To je igra komunističkog režima i pobjednika iz Drugog svjetskog rata, koji su se trudili da ocrne drugu stranu“, analizira Glogovac u razgovoru s beogradskim *Vječernjim novostima*, no „napokon je došlo do preokreta“, izašlo se iz doba „masovne hipnoze“ što je bilo „ponižavajuće po inteligenciju“, ali „sada možemo da pričamo i istinu“, zaključuje Nebojša Glogovac. ¹⁹

Uvažavanje inteligencije i dizanje civilizacijskog stupnja za Glogovca i Bajića se, dakle, očitavaju u četništvu, u pokretu koji je po svim svojim karakteristikama bio represivan, a ideološku retrogardnost nadgrađivao je kolaboracijom s ustašama, izdajom i suradnjom s okupatorima te masovnim nasiljem nad civilima i ubojstvi-

18 <http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/418815/Rados-Bajic-Komunizam-se-nigde-nije-primio-kao-kod-nas-u-Srbiji>. Zadnji pristup 7.10.2014.

19 <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:461229-Nebojsa-Glogovac-Trudio-sam-se-da-ozivim-Drazu-Mihailovica-u-pravom-svetlu>. Zadnji pristup 7.10.2014.

ma sviju onih koji se nisu uklapali u velikosrpsko-monarhističke ciljeve.²⁰ Četnička se politika već od kraja 1941. godine svodila uglavnom na borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske, a pokušaji rehabilitacije, kao u ovom prozirnom slučaju, otvaraju pitanja koja svakako nadmašuju priču „pomirenja“ srpskog naroda. Ovom prilikom nema potrebe za opširnim obrazloženjem ideološke defektnosti takve pozicije, nego možemo ukratko zaključiti da se pristaše dotičnog narativa, svjesno ili nesvjesno, svrstavaju u monarhističko-nacionalističku i velikosrpsku ideologiju, dakle u jednu društvenu zamisao koja bi, da je pobijedila, jugoslavenskim narodima nametnula kraljevsku diktaturu po uzoru na međuratnu vladavinu Karađorđevića. Putu ka slobodnoj i liberalnoj Europi, možemo zaključiti, prepreku ne predstavlja monarhistička diktatura (ili u slučaju Hrvatske ustaštvo) nego isključivo komunistička prošlost.²¹

Totalitaristički diskurs kao antikomunistički čin

Ideološko pokriće svim nastojanjima delegitimacije i kriminalizacije NOB-a te doprinosa Komunističke partije Jugoslavije u oslobođenju zemlje od fašizma pruža

20 Vrijedna je u ovom kontekstu historiografska studija Fikrete Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 1986.

21 Vidi i nedavno otkrivanje spomenika ruskom caru Nikolaju Romanovu II. u Banja Luci uz prisustvovanje ruskog ambasadora u BiH Aleksandra Bocan-Harčenkog i Milorada Dodika, objavljeno na <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/1629377/Spomenik+caru+Nikolaju+u+Banjaluci.html>. Zadnji pristup 7.10.2014.

teorija totalitarizma. Nekoć glavno intelektualno oružje u razračunjavanju liberalno-kapitalističkog Zapada s etatističko-socijalističkim, uglavnom staljinističkim Istokom, totalitarizam je u ideološku borbu recentnog neoliberalnog poretka ponovno ušao na velika vrata. Premda se uglavnom uopće ne ulazi u znanstvenu debatu o samom nastanku i svrsi teorema²², pristalice istoga užareno se služe njime u političkom obračunu sa socijalističkim nasljedem – kako ekonomsko-socijalnim tako i kulturno-spomeničkim. Uvažimo li izjavu novosadskog filozofa i ekonomiste Alpara Lošonca, možemo konstatirati da teorija totalitarizma promovira „apstraktnu Drugost liberalne demokratije“ u kojoj se „oteloavlja figura Protivnika“, u kojoj se brišu „spojnice između ‚dželata‘ i ‚žrtve‘“. Na koncu, ideološka motivacija je jasna: „U teorijama o totalitarizmu marksizam je leglo pragreha, a Marksov opus je koren iz kojeg izrastaju totalitarni naraštaji.“²³ Suočeni smo, dakle, sa antikomunističkim valom u interpretaciji historije, a na temeljima totalitarizma nastoji se legitimirati nacionalna, liberalno-kapitalistička država pomoću potpune negacije legitimiteta socijalističke prošlosti.

Na području teorijskog diskursa, recentni totalitaristički narativ kolokvijalno podrazumijeva izjednačenje komunizma s fašizmom kao u biti srodnim ideologijama karakterističnim po „[državnoj] ideologiji, jednopartijskom sistemu (tipično predvođenim jednim liderom),

22 Todor Kuljić, *Teorije o totalitarizmu*, Beograd, 1983; novijeg datuma je Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi*, 3. tom: *Moderne revolucije: Francuska – Rusija – Nemačka*, Beograd, 2002.

23 Alpar Lošonc, Totalitet i totalitarizam - O Lukaču i Merlo-Pontiju, *Arhe*, 7/2006, str. 147-162, ovdje str. 148.

terorističkom policijom, monopolom nad komunikacijom i naoružanjem, te centralno-diktiranom ekonomijom [...]“, a za austrijskog ekonomistu i jednog od začetnika neoliberalizma, Friedricha Augusta von Hayeka, naročito je „ekonomska kontrola“ karakterističan žig totalitarizma.²⁴ Nasuprot tome, liberalizam se karakterizira kao suprotno usmjereni poredak, kao poredak zasnovan na odsustvu ideologije, višestranačju, demokratskoj policiji, komunikacijskom polipolu i, nadasve, tržišnoj ekonomiji. Iz toga proizlazi da su svi društveni sustavi koji odstupaju od gore navedenih liberalnih karakteristika, a naročito ako je u pitanju kontrola ekonomije, totalitarni i nasilni. Dakle, jedini legitimni poredak, jasno je, predstavlja trenutačna neoliberalna vladavina.²⁵

Na djelu je, dakako, epohalni historijski redukcionizam koji se na međunarodnom planu očitava u rezoluciji „Organizacije za europsku sigurnost i suradnju“, donesenoj u lipnju 2009. u Litvi, u kojoj je 23. kolovoz određen kao Europski spomen-dan svim žrtvama totalitarnih režima, odnosno dan sporazuma „Ribbentrop-Molotov“ između nacističke Njemačke i Sovjetskog Saveza o međusobnoj neutralnosti. Koliko god se o sporazumu može i treba kritički raspravljati, a ljevica je snažno kritizirala taj sporazum od samog potpisivanja, ipak je Sovjetski Savez najviše stradao od njemačkog nacizma, a najviše doprinijeo međunarodnoj antifašističkoj borbi. Ta vrsta „egzorcizma“, kako francuski politolog

24 Domenico Lasurdo, *Towards a Critique of the Category of Totalitarianism, Historical Materialism*, 2/ 2004, str. 25-55, ovdje str. 42 (prvi citat) i str. 27 (drugi citat).

25 Buden, *Zone des Übergangs*, str. 17-33, 74-99, 161-200; Močnik, *Koliko fašizma?*, str. 59-62.

Enzo Traverso imenuje istjerivanje komunizma iz sfere javno-historijskog sjećanja, služi povijesnoj apsolutizaciji liberalizma kao trećeg puta, koji nije ukaljan „stoljećem ekstrema“, a pritom je sustavni dio povijesti dvadesetog stoljeća i njegovih političkih preokreta.

Pogledamo li historijski kontekst i ideološko-teorijske rasprave koje su vođene u liberalnim krugovima 20. stoljeća, vidimo u kojoj je mjeri liberalna misao upletena u sam uspon fašističkih ideja i njih pratećih pokreta, a koliko se ustrajno borila protiv svih oblika socijalističkih i komunističkih alternativa. Srodnost koja je odredila stav vodećih teoretičara i zagovornika liberalizma prema fašizmu leži u instrumentalnom odnosu prema demokraciji, tj. ideološkom suprotstavljanju širenja demokracije na sve razine društvenih odnosa. U duhu već spomenute Hayekove izjave, trn u oku objema ideologijama je nadasve socijalističko nastojanje strukturalne promjene vlasništva nad sredstvima proizvodnje te masovna demokratizacija ekonomskih struktura. Kako izraelski povjesničar Ishay Landa u svojoj temeljnoj studiji o liberalnoj tradiciji i fašizmu na bezbroj primjera dokazuje, glavna oštrica ideološke borbe vodila je se oko pitanja ekonomske demokratizacije i dokidanja kapitalizma. U tom pogledu ilustrativan je stav Oswalda Spenglera, filozofa koji slovi za jednog od glavnih ideoloških prednjaka njemačkog naci-fašizma. U knjizi „Godine odluke“, objavljenoj 1933., Spengler argumentira u klasičnom liberalnom maniru protiv svih oblika društvene solidarnosti te zagovara potpunu odgovornost individua u svim životnim prilikama:

„Svako ljudsko biće, kao i svaka životinja, ima potrebu da se brani od neprocjenjivog djelovanja sudbine - ili da joj se preda. Svako ima svoje vlastite brige, potpunu vlastitu odgovornost. Svakom čovjeku neizbježno je da donosi vlastite odluke bilo da je ugrožen on ili njegovi ciljevi.“²⁶

Na drugom mjestu iste knjige Spengler se konkretno osvrće na ekonomiju, pa sa izravno liberalnog stajališta kritizira državne intervencije u privredi koje su uslijedile po završetku Prvog svjetskog rata:

„Vlade svugdje u svijetu, još od 1916. sve brže su postale ovisne od njih [lidera radničkih pokreta, napomena K.S.] i dužne da ispunjavaju naredbe ako ne žele biti svrgnute. Takve brutalne intervencije na strukture i samo značenje ekonomskog života ih tjeraju da ili prihvate ili da podnesu ostavku... Prirodni težišni centar ekonomskog tjela, ekonomska procjena pravih stručnjaka, zamjenjena je artifičijelnim, partijsko-političkim nestručnjacima... Zar nisu ljudi s kreativnim ekonomskim talentima, oni koji održavaju privatne ekonomske poduhvate, žrtvovani toj diktaturi...?“²⁷

Srodnost s izjavama suvremenih ideologa neoliberalizma i političkih pobornika teorije totalitarizma su itekako očite. Skoro pa identične stavove možemo naći

26 Landa, *Apprentice`s Sorcerer*, str. 63.

27 Isto, str. 61.

i u izjavama mnogih liberalnih intelektualaca. Dominantna misaona matrica liberalizma je sumnja, oprez i odbacivanje masovnog, društvenog angažiranja u javnim poslovima. Zagovara se elitistička vladavina koja demokraciju uglavnom prihvata u razmjeri privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i „stručnog“ upravljanja. Alexis de Tocqueville, poznati francuski filozof, pravda svoju podršku konzervativno-monarhističkoj struji za vrijeme februarske revolucije 1848. godine u Francuskoj kao svojevrсни doprinos borbi protiv socijalizma:

„Bio sam, priznajem, mnogo više zauzet s brzim ustoličenjem snažnog lidera na čelo republike nego s izradom savršenog republikanskog ustava. U to vrijeme smo bili pod podijeljenoj i kolebljivoj vladavini Izvršnog komiteta, socijalizam je bio na pragu naših vrata...“²⁸

Tocqueville, dakle, „priznaje“ da je zarad borbe protiv socijalizma i legitimne demokratske vlasti izdao republikanska načela i potpomogao ustoličenje monarhističke, antidemokratske vladavine Louisa-Napoleona.

„Bez želje da me monarhističke partije zanesu, nisam se dvojio da s njima glasam za sve mjere skrojene za ponovnu uspostavu reda i discipline u društvu i da suzbijemo revolucionarnu Socijalističku partiju.“²⁹

28 Isto, str. 226.

29 Isto, str. 229.

Alexis de Tocqueville pripada svakako kanonu liberalne tradicije, kao i Ludwig von Mises, austrijsko-američki ekonomist koji potkraj dvadesetih godina 20. stoljeća „fašizmu i sličnim pokretima“ pridodaje „najbolje namjere i da su njihove intervencije, u trenutnoj situaciji, spasile Evropsku civilizaciju.“ Mises zaključuje kako će fašistička zasluga, čime, naravno, aludira na suzbijanje socijalizma, „zauvijek živjeti u historiji.“³⁰

No, daleko od toga da su samo mnogi liberalni teoretičari u fašizmu vidjeli saveznika i zgodnu mogućnost suzbijanja socijalističkih i komunističkih pokreta; ni visoki dužnosnici i čimbenici „velikih demokratskih država“ se nimalo opreznije nisu izjašnjavali. Za naše prilike indikativan je naročito stav Nevilla Hendersona, između 1929.-1935. godine poslanika britanske vlade u Kraljevini Jugoslaviji, koji svoj žestoki antikomunizam nadograđuje s rasističkim stereotipima koji su, *vice versa*, neodvojivo povezani s figurom naprednog, kapitalističkog Zapada i nerazvijenog, komunističkog Istoka.³¹ Glavna opasnost za Veliku Britaniju, po Hendersonu, su necivilizirani Slaveni iza kojih, nije teško pretpostaviti, stoji Sovjetski Savez: „Da kažem otvoreno... Nijemci su zasigurno civiliziraniji od Slavena i, na kraju, ako se primjereno upravlja, potencijalno manje opasni za britanske interese.“³²

Recentni apologeti teorije totalitarizma odbacuju historizaciju vlastite, svakako problematične ideološke proš-

30 Isto, str. 237.

31 Vidi teorijski razrađenu raspravu u Buden, *Zone des Übergangs*, str. 17-33.

32 Landa, *Apprentice's Sorcerer*, str. 326.

losti koja je dobrim dijelom, ne odgovorna, ali svakako suodgovorna za uspon fašizma. Kao što je suodgovorna i staljinistička ljevica odbijanjem stvaranja jedinstvene fronte socijaldemokratskih i komunističkih snaga zago-varajući tezu o „socijal-fašizmu“.

Što je nama naša borba dala?

Dakle, novi val revizionističkih nastojanja ne samo da se uklapa, već je sastavni dio ideološke ofanzive protiv svakog oblika suštinske društvene kritike. A domaći revizionisti ne samo da propagiraju rehabilitaciju zločinačkih pokreta, već su dio globalne antikomunističke hajke u korist obrane postojećeg društvenog sustava.

Studija „Oslobođenje. Beograd, oktobar 1944.“ beogradskog istraživača Milana Radanovića predstavlja rijetki primjer znanstveno osnovane sinteze *Beogradske operacije*. Analizom velikog broja primarnih i sekundarnih izvora te opsežne literature pisane na ovu temu, autor koncizno opisuje događaje, borbe i učesnike tog značajnog i zajedničkog podviga NOVJ-a i Crvene armije. Detaljno opisivanje uličnih borbi i krutog suprotstavljanja njemačkih formacija, kolaboracionista i kvilinga sve do kraja čitatelju pruža neposredni uvid u herojstvo i veličinu tog događaja. Učešće stanovnika Beograda i ostalih građana Srbije (ali i građana iz svih republika Jugoslavije) u oslobođenju mnogo govori o raspoloženju toga vremena, o otvaranju političkog horizonta za bolju, pravedniju budućnost svim Jugoslavenima zahvaljujući pobjedi NOV-a nad fašizmom i do-

maćim kolaboracionistima. Borba protiv fašizma bila je i ostaje, dakako, borba za opću demokratizaciju društva.

Braniti dosljedno tekovine antifašističke borbe jugoslavenskih naroda nužno znači biti kritičar suvremenog neoliberalnog, antidemokratskog poretka. Revizionistička historiografija, u svome naporu da demantira progresivnost i emancipacijsku suštinu antifašističke borbe i da je svrsta u teorijski oklop totalitarizma, zapravo odbacuje svaku mogućnost društvenog napretka. U ime stabilizacije i legitimizacije recentne vladavine kapitalizma i neoliberalne ideologije, korjenita kritika političko-ekonomskog sustava se nužno predstavlja kao totalitaristička, kao napad na demokratska dostignuća liberalizma. No, što je manji legitimitet suvremene neoliberalne ideologije, sve je veća potreba dokazivanja neophodnosti određenih ekonomskih i socijalnih mjera (npr. nedavno doneseni Zakoni o radu u Hrvatskoj i Srbiji) – a neophodnost se kreira difamiranjem političkih i ekonomskih alternativa.

Rosa Luxemburg Stiftung za jugoistočnu Evropu, s toga, pozdravlja sve napore historiografsko-kritičkog preispitivanja povijesti kako bi se progresivne idejno-političke opcije zasnovane na principima demokratskog socijalizma održale i primijenile za analizu današnjice.

Post scriptum

U trenutku pisanja ovoga teksta Komisija za imenovanje ulica i trgova Skupštine grada Beograda donijela je odluku o imenovanju dvaju ulica po Peki Dapčeviću i Koči Popoviću, partizanskim komandantima i osloboditeljima Beograda 1944. godine. Napokon, moglo bi se zaključiti, je politička elita priznala dvije istaknute ličnosti antifašističkog pokreta i druge, socijalističke Jugoslavije te im zaslužno dodijelila ulice u gradu kojeg su oslobodili i u kojem su većinu svoga života živjeli. Kako se, dakle, dotična odluka uklapa u ovdje iznesenu naraciju o antikomunistički ustrojenom politikom sjećanja? Kako detektirati političku pozadinu odluke uzimajući u obzir opću orijentaciju Skupštine grada Beograda i Republike Srbije? Dotična odluka dio je službenih manifestacija povodom proslave sedamdesetogodišnjice oslobođenja grada Beograda, koja obuhvaća čitav niz događaja, od raznih izložbi preko vojne parade do središnje proslave u Beogradskoj areni 20. listopada u režiji glumca i redatelja Dragana Bjelogrića. Na vojnoj paradi, kojoj treba prisustvovati ruski predsjednik Vladimir Putin, prema izjavi ministra obrane Republike Srbije Bratislava Gašića od 1. listopada, neće biti četničkih obilježja, jer:

„Četnici nisu učestvovali u oslobađanju Beograda u Drugom svetskom ratu i zato neće biti nikakvih četničkih obeležja i simbola

tokom niza svečanosti obeležavanja 70 godina od tog događaja.³³

Međutim, savjetnik predsjednika Srbije Oliver Antić se u vezi učešća okušava u teoriji relativiteta, pa u razgovoru s *Blicom* iznosi antologijsku tvrdnju historijskog revizionizma da su, „posmatrano sa makro stanovišta, i četnici i partizani, i Ukrajinci i Rusi bili na istoj strani“, te da neće biti ničega kontradiktornog ukoliko se oda počast i četnicima:

„Učešće jednih ne isključuje učešće drugih. Nema ničeg kontradiktornog u tome da svi budu zastupljeni. Ova vojna parada treba da predstavlja veliki događaj svih saveznika.“³⁴

U kojem su savezništvu bili pripadnici Crvene armije kao osloboditelji i četnici, zanimljivo je pitanje za psychoanalitičko istraživanje historijske amnezije, a suradnja partizana s četnicima uglavnom je okončana već pokraj 1941. godine kada je bilo izvjesno da četnički pokret Draže Mihailovića a.) primarno teži borbi protiv komunizma, b.) da je u biti zasnovan na fašističkim načelima, c.) da izravno surađuje s okupatorom i domaćim kolaboracionistima i, d.) da je u svojoj idejnoj suštini usmjeren protiv bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda zagovarajući velikosrpsko-monarhističku ideologiju.³⁵

33 Citat po navodima na portalu <http://www.021.rs/Info/Srbija/Vojna-parada-u-Beogradu-bez-cetnickih-obelezja.html>. Zadnji pristup 3.10.2014.

34 <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/499610/Oliver-Antic-Cetnicka-obelezja-zasluzuju-mesto-na-vojnoj-paradi>. Zadnji pristup 3.10.2014.

35 Vidi Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o

Imenovanje ulica po herojima antifašističke borbe u doba politike koju nagovještava gornji citat Olivera Antića, u konačnici liči više na uvredu lika i djela Peke Dapčevića i Koče Popovića nego li na odlikovanje. Uostalom, čak ako se i zanemari istup predsjednikovog savjetnika, postavlja se pitanje primjerenosti proslave ako na njoj ne učestvuju doista svi osloboditelji grada ili organizacije koje čuvaju baštinu jugoslavenskog partizanskog pokreta – npr. Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine ili Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata i antifašista Crne Gore. U „najboljem“ slučaju, riječ je o pokušaju nacionizacije srpskog doprinosa Narodnooslobodilačkoj borbi, kao što se lani imalo prilike vidjeti u Hrvatskoj na primjeru spora oko dana ustanka protiv fašizma, naime je li ustanak, i s time i dan službene proslave borbe protiv fašizma u Republici Hrvatskoj, 27. srpanj 1941. (ustanak u Srbu) ili 22. lipanj, dakle dan osnivanja Sisačkog partizanskog odreda.³⁶ Prisustvo ruskog predsjednika Vladimira Putina, kojemu u domaćoj politici veličanje Crvene armije služi u ambiciji stvaranja novog, velikoruskog senzibiliteta, protežiralo je za sigurno političku odluku o imenovanju ulica po dvojici

organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda. Među ostalom se pod točki broj dva navodi „Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije — Crne Gore — Bosne i Hercegovine — Srema — Banata i Bačke.“; pod točkom broj četiri se navodi „Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata“, a točka pet upućuje „Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.“ Dokument je objavljen na http://www.znaci.net/zb/4_14_1_34.htm. Zadnji pristup 7.10.2014.

36 Vidi komentar Josipa Jagića, Tko je ustao 27. jula 1941. i protiv koga?, Bilten. Regionalni portal, 25.7.2014., tekst je dostupan na <http://www.bilten.org/?p=1863>. Zadnji pristup 3.10.2014.

istaknutih suboraca Crvene armije tijekom oslobođenja Beograda i načelnog odsustva četničkih obilježja na paradi, jer četničkog učešća bilo je isključivo na drugoj strani barikade. Dodatni političko-memorijalni kuriozitet, svakako u vezi s političko-ekonomskim odnosima Srbije s Rusijom, je najava otkrivanja spomenika ruskom caru Nikolaju Romanovu II usred Beograda – vladaru koji je nemilosrdno postupao protiv svih opozicijskih struja unutar ruskog carstva, a naročito se isticao ugnjetavanjem nacionalnih manjina i otporu svakom obliku demokratizacije zemlje.³⁷

U mjeri u kojoj bi četnička obilježja na paradi predsjednika Putina iritirala, spomenik Nikolaju Romanovu II sigurno će zadovoljiti njegove velikoruske ambicije – a Peko Dapčević, Koča Popović i njihovi suborci iz Crvene armije (vojska koja je upravo stvorena u borbi protiv kontrarevolucionarnih bjelogardijsko-monarhističkih formacija), ostat će tek spomenička fusnota historije koju se danas pokušava lišiti svakog političkog sadržaja i značaja.

Krunoslav Stojaković,
Beograd, 7.10.2014.

37 Vidi Mark D. Steinberg, *Russias fin de siècle, 1900-1914, The Cambridge History of Russia*, vol. 3: The Twentieth Century (ur. Ronald Grigor Suny), str. 65-93.

UVOD

Borbe za oslobođenje Beograda, 14-20. oktobra 1944, kao sastavni deo Beogradske operacije¹, spadaju u najznačajnije događaje koji su se odigrali na tlu Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata. Značaj oslobođenja glavnog grada Jugoslavije ne leži samo u činjenici proterivanja nacističkog okupatora koji je odgovoran za smrt izuzetno velikog broja stanovnika Beograda, ali i brojnih drugih žrtava fašističkog terora sa šireg područja Srbije i Jugoslavije, koji su skončali u beogradskim logorima i na stratištima u okolini grada. Nakon oslobođenja Beograda postalo je očigledno da je moguće očekivati skorajši poraz nemačkog okupatora i njegovih saradnika na jugoslovenskom tlu. Nijedan prethodni događaj tokom Drugog svetskog rata na području Jugoslavije nije tako snažno nagovestio ovakav ishod.

Kada govorimo o lokalnoj istoriji, događaji 1941-1944, svakako podrazumevaju ogromna stradanja lokalnog

1 Beogradska operacija, kao pojam u domaćoj historiografiji, podrazumeva borbena dejstva jedinica 1. armijske grupe NOVJ i dela jedinica 3. ukrajinskog fronta i manjeg dela jedinica 2. ukrajinskog fronta Crvene armije, angažovanih septembra i oktobra u operaciji za oslobođenje Srbije i Beograda. Vremenski, Beogradska operacija, uključujući i pripremnu fazu, počinje 21. septembra (prelazak jugoslovensko-rumunske granice na Dunavu od strane Crvene armije) i traje do 22. oktobra 1944 (i oslobođenje Zemuna, odnosno zauzimanje linije u Sremu od koje je Beograd ostao van dometa nemačke teške artiljerije). Prostorno, reč je o borbama vođenim sa linije Loznica-Valjevo-Arandelovac, pa preko borbi na širim prilazima gradu i važnim komunikacijama prema Šumadiji, do linije Obrenovac-Topola-Smederevska Palanka), dejstvima na neposrednim prilazima gradu i u samom gradu, razbijanju Armijske grupe „Štetner“ u rejonu Avale, prelasku preko Save, zauzimanju Zemuna i istočnog dela Srema. („Osnovni podaci o Beogradskoj operaciji“, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985, str. 77).

stanovništva.² Sem toga, nikako ne treba zanemariti velike vojne gubitke zaraćenih strana u borbama za oslobođenje Beograda. Nemačka vojska je i pre 20. oktobra 1944. trpela poraze na jugoslovenskom ratištu, ali visoki gubici u ljudstvu i tehnici označili su *Bitku za Beograd* kao najteži poraz nemačkog oružja na tlu Jugoslavije u dotadašnjem toku rata. Sem toga, visoki gubici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije – blizu tri hiljade poginulih i preko tri hiljade ranjenih (ne računajući blizu hiljadu poginulih sovjetskih vojnika) – predstavljali su najveće gubitke partizanskih snaga u dotadašnjem toku rata, ako izuzmemo Bitku na Sutjesci. Međutim, NOVJ je nakon oslobođenja Beograda, Vojvodine i Srbije značajno uvećala vlastite snage i, zahvaljujući sovjetskoj pomoći i zaplenjenom nemačkom naoružanju, kvalitetno naoružala jedinice. Zapravo, NOVJ je uoči, tokom i nakon pobeđe u Beogradskoj operaciji prerasla iz gerilske vojske u modernu oružanu silu sposobnu za izvođenje operativno-taktičkih dejstava u uslovima frontalnog ratovanja. Izvođenjem ove vojne operacije NOVJ se neposredno povezala sa savezničkim antifašističkim frontom. Okončanjem vojne operacije stvorena je do tad najveća slobodna teritorija u Jugoslaviji od okupacije 1941, koja je pružila mogućnost kvalitetnijeg snabdevanja i preoružavanja snaga NOVJ, time i prelaz na nove, više forme organizacije oružanih snaga. Uspešno izvođenje Beogradske operacije, sem proterivanja nemačkog okupatora iz Srbije, značilo je i nanošenje ključnog vojnog poraza snagama kolaboracije u Srbiji i njihovo

2 Domaća historiografija još uvek nije kvantifikovala ukupne gubitke stanovništva Beograda 1941-1945.

političko neutralisanje. O ovome, između ostalog, svedoči i govor kralja Petra II Karađorđevića, održan 21. oktobra 1944, u kome je pozdravljeno oslobođenje Beograda kao „simbol naše pobeđe nad neprijateljem, trijumf junaštva i patriotizma”. U ovom govoru Petar II je još jednom pozvao narode Jugoslavije da se ujedine u okviru NOVJ.³

U međuvremenu, u poslednjih četvrt veka, u kolektivnoj memoriji i dominantnom narativu o Drugom svetskom ratu i posleratnim događajima na tlu Srbije, potisnuta je predstava o intenzitetu borbi za oslobođenje Beograda, o visokom broju žrtava jugoslovenskih i sovjetskih oslobodilaca, o većinskom raspoloženju stanovnika prema oslobodiocima, ali i o tome da se nemački okupator nije „povlačio” već je energično, često iznad mogućnosti raspoloživih snaga, nastojao da po svaku cenu zadrži delove teritorije Jugoslavije, o čemu svedoči činjenica da je nemačka vojska uoči otpočinjanja Bitke za Berlin držala pod kontrolom znatne delove jugoslovenske teritorije. Umesto toga, nametnuta je medijska predstava o apokaliptičnim prilikama nakon oslobođenja Beograda, o stradanju velikog broja imućnih i obrazovanih stanovnika glavnog grada navodno isključivo „iz ideoloških i političkih razloga” (pri čemu se najčešće ističu fabulozne brojke od 10.000, ali i do 30.000 „žrtava komunističkog terora”), dok je predstava o Sremskom frontu, čak i u delu istoriografije, tumačena u svetlu navodnog *kažnjavanja građanske omladine* i sumnjivog strateškog značaja, pri čemu takođe dominiraju višestruko uveličane brojke poginulih boraca

3 Zbornik NOR-a, XIV/4, Beograd, 1985, str. 1046.

NOVJ na ovom ratištu.⁴ Ako uporedimo sledeće datume dolazimo do zanimljivog zaključka: Sremski front je probijen 12. aprila 1944, Beč je oslobođen 13. aprila, dok su nemačke snage potisnute iz Osijeka sutradan, 14. aprila, a Slavonski Brod je oslobođen prisustva ustaško-nemačkih snaga tek 20. aprila 1944. Ako su se nemačke snage samo povlačile, kako je moguće da je u gradovima u Slavoniji prisustvo nemačke vojske duže trajalo u odnosu na delove Austrije?

Jedan od primera zamagljivanja i potiskivanja važnih činjenica vezanih za *Beogradski oktobar* jeste i nepostojanje predstave u domaćoj javnosti o značaju prodora 3.

-
- 4 Uporediti: „Srpska omladina masovno je mobilisana i upućena na Sremski front, u vojvodansku ravnici, gde je u strateški nepotrebnim jurišima na utvrđene nemačke položaje izginulo preko deset hiljada mladića iz uglednih i zato sumnjivih građanskih porodica.” (*Нова историја српског народа*, (пр. Душан Т. Батаковић), Београд, 2000, стр. 349). „Један од начина на који су се могли *искупити гresi* био је одлазак на Среmsки фронт, који је у неким случајевима био утешна награда и начин да се избегне револуционарни суд. У исто време био је то индиректан пут да се нови режим ослободи оних који га нису *mirisali*. После присилне мобилизације и дводневне обуке омладина, углавном из Србије, у оскудној опреми и слабо наоружана нашла се у првим борбеним редовима као топовско месо. На тај начин више хиљада младих људи (између 10.000 и 30.000), добрим делом из грађанских породица, није имало веће шансе да се врати са фронта.” (Срдан Цветковић, *Између српа и чекића. Репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2006, стр. 179-180). У овим стереотипизираним тумачењима Сремског фронта, игнорише се нужност супротстављања окупатору на Сремском фронту, велик приток добровољаца, стваран број погинулих (иако о томе постоје подаци у домаћој литератури) и реална социјална структура погинулих припадника NOVJ на овом ратишту (убедљиво највећи број погинулих потicao је из сељачких и радничких породица), као што се покушава сугерисати да је постојала некаква намера режима да се сланјем на фронт „ослободи” неистомišљеника. Наравно, оваква тумачење нису поткрепљена релевантним изворима и научним истраживањем.

ukrajinskog fronta na Balkan i srednje Podunavlje. Jedinice 3. ukrajinskog fronta započele su prelazak Dunava na rumunsko-bugarskoj granici 8-9. septembra 1944. Mostobran kod Batine uspostavljen je već 11. novembra. Uspešno i brzo okončanje Beogradske operacije i oslobođenje Srema, omogućili su izvođenje Batinske bitke, odnosno uspostavljanje dobrih polaznih pozicija za uspešno izvođenje Budimpeštanske operacije. Ovo je bio kolosalan vojni uspeh postignut za relativno kratko vreme, uz angažovanje mnogo manjih snaga nego u prethodnoj (Jaško-kišinjevske) operaciji i potonjoj (Budimpeštanskoj) operaciji, i uz značajno manje gubitke po Crvenu armiju u odnosu na prethodne i potonje vojne operacije.

Bez preterivanja možemo kazati da u bogatoj ratnoj prošlosti Beograda njegove ulice nikad nisu bile svedoci toliko dramatičnih događaja, kao u sedam oktobarskih dana 1944, i pored činjenice da su stanovnici Beograda u toj deceniji iskusili mnogo tragičnije događaje. Iako su još uvek živi pojedini savremenici ovih događaja, događaji o kojima govorimo, naročito ulične borbe u svim delovima centralne gradske zone, o kojima i danas svedoče rupe od metaka i gelera na pojedinim zdanjima, potpuno su potisnuti iz društvenog pamćenja i na njih se sporadično podseća samo povodom decenijskih godišnjica. U razmaku od dve dekade, značaj borbi za oslobođenje Beograda po pravilu se ignoriše ili degradira, a pojedini aspekti ovog istorijskog događaja se mistifikuju i interpretiraju van istorijskog konteksta, pri čemu se neretko koriste neprovereni i netačni podaci, od čega nije imuna ni akademska historiografija.

Revizionistička istorijska publicistika prećutkuje činjenicu da je većina boraca 1. armijske grupe NOVJ, koji su uzeli učešća u Beogradskoj operaciji, poticala sa teritorije Srbije (akademska revizionistička historiografija ignoriše ovu temu, stoga se ne može reći da namerno prećutkuje navedenu činjenicu, ali se može kazati da je ne konstatuje jer bi jedna ovakva konstatacija bila u koliziji sa revizionističkom tezom koja podrazumeva da je stanovništva Srbije navodno bilo najviše naklonjeno četničkom pokretu). Omladina Srbije, odnosno najborbeniji i vojno najspremniji deo stanovništvo, u leto i jesen 1944, masovno je dobrovoljno pristupala jedinicama NOVJ. Ova pojava je prisutna i nakon oslobođenja Beograda kada se u jedinice NOVJ dobrovoljno prijavio velik broj omladinaca. Međutim, dominantna medijska predstava o ovim događajima isključivo podrazumeva prisilne mobilizacije nakon oslobođenja glavnog grada, navodno u cilju kažnjavanja srpske omladine i njenom smišljenom desetkovanju na Sremskom frontu.

Uprošćen dominantni narativ o navedenim istorijskim događajima mogao bi se svesti na nekoliko rečenica: Nemci bi se ionako povukli iz Beograda, time gubici NOVJ i Crvene armije u borbama za oslobođenje Beograda ne zavređuju pažnju, pogotovo što je ulazak partizanskih snaga podrazumevao „nasilno preuzimanje vlasti”. S druge strane, mnogo su važnije „nevine žrtve komunističkog terora” kojih je navodno bilo najmanje 10.000, a možda i do 30.000, kako tvrde ljubitelji istorije i potomci i poštovaoci žrtava, ili kako tvrde pojedini istoričari – „ne manje od 5.000 i ne više od 10.000”.

Partizani i crvenoarmejci u Beogradu, u jesen 1944, zapravo su nepriželjkivani navodni oslobodioci.

Revizionistička interpretacija oslobođenja Beograda, kao istorijskog fenomena, ignoriše prethodne istorijske događaje i stradanje stanovništva glavnog grada tokom vladavine nemačkog okupatora i kvislinškog režima, pri čemu se protivnici oslobodilačkog pokreta koji su stradali nakon oslobođenja po pravilu viktimiziraju. Zvanična politika sećanja poslednjih desetak godina pružila je podršku revizionističkim subjektima, prvenstveno predstavnicima akademskog istorijskog revizionizma, u nastojanju da apsolutizuju događaje nakon oslobođenja Beograda u navodnom cilju osvetljavanja „zatomljene prošlosti”. Istraživanja *zločina oslobodilaca* nametnuta su u delu akademske historiografije kao „zadatak srpske historiografije visokog prioriteta”. Junaci i žrtve borbi za oslobođenje Beograda opstaju u zvaničnoj politici sećanja onoliko koliko odavanje pijeteta oslobodiocima ne podrazumeva reafirmaciju ideološkog i političkog pokreta koji je zaslužan za oslobođenje glavnog grada, i onoliko koliko je to oportuno i korisno u odnosima prema zvaničnoj politici Moskve. Ipak, u ovakvim okolnostima, obletnice *Beogradskog oktobra* i zvanična komemorativna praksa podrazumevaju potiskivanje iz kolektivne memorije ime, ličnost i dela maršala Josipa Broza Tita kao vrhovnog komandanta vojske koja je oslobodila Beograd, od strane zvaničnika, državnih institucija i režimskih medija. S druge strane, nedavna (2011) institucionalna i medijska potraga za grobom generala Dragoljuba Mihailovića, jasno odaju istorijske

favorite predstavnika vladajuće ideologije i nosilaca oficijelne politike sećanja.

Svođenje tumačenja *Beogradskog oktobra* prvenstveno na dokazivanje činjenice da je reč o oslobođenju, a ne o „novoj okupaciji”, donekle bi dodatno trivijalizovalo značaj ovog istorijskog događaja i još jednom zamaglilo brojne činjenice vezane za učešće snaga NOVJ i Crvene armije u Beogradskoj operaciji i borbama za oslobođenje Beograda, naročito kada je reč o rezultatima borbi jugoslovenskih partizana u ovom segmentu Drugog svetskog rata na tlu Srbije i Beograda. Stoga je jedna od glavnih intencija ove publikacije podrazumevala ponovno podsećanje, u što zaokruženijem obliku, na tok borbi za oslobođenje grada, budući da je njihov celovit, iscrpan i detaljan prikaz izostajao u svim ili skoro svim dosadašnjim publikacijama na ovu temu. Ovo je razlog zbog čega smo u rekonstrukciji navedenih događaja najobilnije koristili građu jugoslovenske provenijencije, odnosno dokumentaciju jedinica NOVJ i sećanja savremenika i učesnika borbi za oslobođenje Beograda, nastojeći da ne zaobiđemo nijedan važan izvor jugoslovenske provenijencije. Ustalom, najbrojniji i najdragoceniji istorijski izvori o borbama za oslobođenje Beograda upravo su izvori jugoslovenskog porekla.

Kada govorimo o primarnim istorijskim izvorima (izveštaji i operacijski dnevnik jedinica koje su učestvovalе u borbama), najznačajniji korpus izvora pohranjen je u Vojnom arhivu u Beogradu. Značajan deo ovih izvora publikovan je u seriji štampanih arhivskih izvora o Drugom svetskom ratu na tlu Jugoslavije u izdanju nekadašnjeg Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, u 173

toma *Zbornika dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, što je u godinama i decenijama nakon Drugog svetskog rata bio jedinstven izdavački poduhvat u Jugoslaviji, a verovatno i u svetu, kada je reč o objavljivanju najvažnije ratne dokumentacije.⁵ Većina najznačajnijih primarnih izvora na naslovnu temu, publikovani su još 1956-1957, a jedan deo objavljen je 1979.⁶ Reč je o dokumentima jedinica NOVJ i jedinica Nemačkog Rajha. Jedan deo dokumenata jedinica NOVJ, koje su učestvovalе u Beogradskoj operaciji, pohranjenih u Vojnom arhivu, nije publikovan.

Depeše, izveštaji i operacijski dnevници штабова партизанских jedinica koje su učestvovalе u borbama za oslobođenje grada odlikuju se lapidarnošću i neizraženom narativnošću. Isto se odnosi i na vojna dokumenta nemačkog i sovjetskog porekla. U operacijskom izveštaju Štaba 1. proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije (31. oktobar 1944) navodi se jedna zanimljiva rečenica: „Opis borbi vođenih u Beogradu nije prost i jednostavan posao, detalje borbe, podvige jedinica i pojedinaca teško bi čovjek opisao, a da prikaže pravu sliku tih borbi.”⁷ Na osnovu izveštaja i operacijskih dnevnika jedinica koje su učestvovalе u ovim događajima nemoguće je sagledati celokupnu sliku događaja i izvršiti njihovu rekonstrukciju. Međutim, ovi dokumenti dragoceni

5 Mladenko Colić, „Osnovne informacije o Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda”, *Vojno delo*, 4/1982, Beograd, 1982, str. 141-157.

6 Izdvajamo: *Зборник НОР-а*, I/13, Београд, 1956; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957; *Зборник НОР-а*, XII/4, Београд, 1979.

7 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1979, стр. 422.

su zbog sagledavanja hronologije događaja. Malobrojni objavljeni dnevnici učesnika borbi u Beogradu, ne govore mnogo o važnijim događajima, budući da su ih po pravilu pisali borci koji su se nalazili u pozadini, odnosno oni koji su imali mogućnosti da se posvete beleženju kratkih dnevničkih zapisa. Ovo najbolje ilustruje rečenica iz dnevnika Vlade Potočnjaka, borca 17. slavonske brigade, zabeležena u danima borbi za Beograd: „Pišem navike radi, ali se uopće ne mogu snaći u toj općoj gužvi.”⁸

Srećom, objavljen je velik broj svedočenja neposrednih učesnika borbi, u mnogobrojnim publikacijama objavljivanim naročito tokom osme i devete decenije prošlog veka. Iako je reč o sekundarnim izvorima, ovo su ne samo najznačajniji narativni izvori već, ukupno gledano, najdragoceniji izvori za rekonstrukciju uličnih borbi u Beogradu, 14-20. oktobra 1944. Budući da su opisi istorijskih događaja u ovim izvorima stvarani nekoliko decenija nakon samih događaja, nužan je kritički pristup izvorima. Dokumenta formacija koje su učestvovala u borbama, sa obe strane, dragocena su radi utvrđivanja okvirne slike, a sećanja učesnika i savremenika radi sagledavanja mnogobrojnih zanimljivih detalja, koji nisu pomenuti u dokumentima. Najveći broj monografija i zbornika sećanja jedinica koje su učestvovala u ovim događajima, objavljen je u okviru edicije „Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije”, u izdanju

8 Vlado Potočnjak, „Izvod iz dnevnika”, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, (ur. Miodrag Živković), Grubišno Polje-Beograd, 1983, str. 171.

Vojnoizdavačkog zavoda iz Beograda (edicija je ukupno brojala blizu 400 knjiga). Srećnu okolnost predstavlja činjenica da je gotovo o svim brigadama i divizijama NOVJ (u slučaju 1. proleterske brigade suočavamo se postojanjem zbornika sećanja pripadnika bataljona ove jedinice) koje su učestvovala u borbama za Beograd objavljena monografija ili zbornik sećanja boraca. Reč je o nekoliko desetina knjiga. Prvi narativni zapisi učesnika borbi, objavljivani mahom u štampi i periodici u prve dve decenije nakon oslobođenja, karakteristični su po pokušajima beletrizacije i transponovanja proživljenih događaja u dokumentarnu prozu. U listovima partizanskih jedinica iz 1944-1945, vrlo su retki prilozi značajni za rekonstrukciju događaja o kojima je reč.

Domaći mediji i izdavači naročitu pažnju *Beogradskom oktobru* posvetili su oktobra 1964, kada je objavljen čitav niz tekstova i nekoliko feljtona u domaćoj, naročito beogradskoj, štampi, dok je u publikaciji *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, oko polovine priloga posvećeno borbama za oslobođenje grada. Svi beogradski listovi koji su se bavili društvenim i vojnim temama, oktobra ove godine, objavili su sećanja savremenika i učesnika. Primera radi, časopis *Beogradska nedelja* objavio je specijalni broj posvećen obletnici oslobođenja grada. Iste godine, u izdanju Instituta za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR-a i Vojnoistorijskog instituta iz Beograda, objavljena je najznačajnija monografija na temu oslobođenja Beograda: *Beogradska operacija. 20. oktobar* 1944, da bi 1989. bilo objavljeno dopunjeno izdanje ove knjige pisane na osnovu dokumenata jugoslovenskih, sovjetskih i nemačkih jedinica. Neki

od tekstova i priloga objavljenih u periodici i publikacijama, povodom dvadesetogodišnjice oslobođenja, spadaju među značajnije narativne izvore o ovoj temi.⁹ Povodom tridesetogodišnjice oslobođenja, beogradska štampa je takođe objavila veći broj tekstova posvećenih ovom događaju, ali manjeg značaja nego pre 10 godina, podrazumevajući mnoga ponavljanja poznatih činjenica.¹⁰ U Vojnom muzeju u Beogradu je povodom 40 godina oslobođenja organizovana izložba dokumenata, fotografija i autentičnih predmeta (uglavnom je reč o oružju i drugim delovima vojne opreme učesnika borbi).¹¹ Slične izložbe priređene su u Muzeju grada Beograda 1994. i Muzeju istorije Jugoslavije 2004. U međuvremenu objavljen je čitav niz značajnih narativnih izvora. Najznačajniji narativni izvori o borbama za oslobođenje, kada je reč o partizanskim učesnicima,

9 Izdvajamo: *Beogradska operacija. 20. oktobar 1944.*, (ur. Sergej S. Birjuzov, Rade Hamović), Beograd, 1964; *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944.*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964; Петар Стојановић, „Сећања бораца, илегалаца и грађана на октобарске дане 1944.“, (фељтон), *Борба*, XXIX, 278-296, Београд, 9-27.10.1944; Петар Стојановић, „Проверено – мин њет“, (фељтон), *Вечерње новости*, XII, 3494-3507, Београд, 16-31.12.1964; Милоња Стијовић, „Прва пролетерска – прва у граду“, (фељтон), *Вечерње новости*, XII, 3442-3444, Београд, 15-17.10.1964.

10 Izdvajamo: Милорад Јанковић, „Битка за ослобођење Београда“, (фељтон), *Политика*, LXXI, 21910-21963, Београд, 3.10-25.11.1974; Мишо Лековић, „Умукли су топови на Звездари“, (фељтон), *Борба*, LII, 298-307, Београд, 30.10-8.11.1974;

11 *Beogradska operacija 1944-1984*, Каталог изложбе, (пр. Pavle Ljumović), Београд, 1984; *Београдска операција 1944*, Каталог изложбе, (пр. Биљана Станић), Београд, 1994; *Beograd je slobodan!: oktobar 1944. – oktobar 2004*, Каталог изложбе, (пр. Momo Cvijović i др.), Београд, 2004.

predstavljaju zbornici sećanja boraca 1. proleterske i 8. crnogorske udarne brigade.¹²

U Beogradu je 18. oktobra 1984, u organizaciji Vojno-istorijskog instituta, upriličen okrugli sto pod nazivom „Beogradska operacija: učesnici govore”. Organizator je pozvao komandante i političke komesare korpusa, divizija i brigada NOVJ koje su učestvovalе u borbama za oslobođenje grada. Pozivu su se odazvalа 32 učesnika ove operacije, а u raspravi je učestvovalo, ili priložilo radove, 23 učesnika. Okrugli sto bavio se isključivo vojnim aspektom ovog istorijskog događaja. Zanimljivo je da akademski istoričari nisu uzeli učesća u radu okruglog stola, što sugeriše da istoričarima ova tema nije bila naročito inspirativna, budući da se smatralo da je o ovim događajima manje-više sve poznato i razjašnjeno. Interesovanje domaćih medija za rad okruglog stola bilo je izuzetno, prvenstveno zbog toga što su među izlagačima bili najistaknutiji jugoslovenski protagonisti ovog događaja. „Trideset šest redakcija akreditovalo je i uputilo svoje izveštаče o ovom događaju... 'Filmske novosti' su pripremile poseban prilog koji je emitovan više puta i u toku više dana u bioskopskoj mreži Jugoslavije (oko 600 bioskopa).”¹³

12 *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977; *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978; *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984; *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, III, (ур. Вељко Миладиновић), Београд, 1986; *Краљевачки батаљон*, II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986.

13 *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1984, str. 10, 459-460.

Institut za noviju istoriju Srbije objavio je 2010. zbornik radova na temu oslobođenja Beograda. Zanimljivo je da u zborniku nisu zastupljeni prilozi sa vojnoistorijskom tematikom, dok je u nekoliko radova kritički progovoreno o „promeni istorijske paradigme” u kontekstu revizionističkih tumačenja oslobođenja Beograda.¹⁴

Vredi pomenuti još dve knjige objavljene povodom 40, odnosno 50 godina od oslobođenja. U dvotomnoj publikaciji *Београд у рату и револуцију*, I-II (Београд, 1984), borbama za oslobođenje grada posvećena je značajna pažnja. Petar Višnjić, učesnik borbi za oslobođenje, posle rata vojni istoričar, povodom 50-godišnjice oslobođenja objavio je knjigu *Београдски октобар 1944.* (Београд, 1994). Nažalost, prva publikacija je pisana bez kritičkog aparata, dok je u drugoj navođenje izvora u određenim segmentima manjkavo, pri čemu je najveći deo knjige posvećen pripremnim borbama za oslobođenje grada, budući da je autor bio najbolji poznavalac ove teme.

14 *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, (ур. Александар Живо-тић), Београд, 2010.

BEOGRADSKA OPERACIJA

Vojno-strateški značaj Beogradske operacije

Jedinice 2. i 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, 20-29. avgusta 1944, nanele su težak poraz grupaciji nemačko-rumunskih snaga „Južna Ukrajina” (24. nemačke i 23. rumunske divizije) na području Moldavije. Ovaj događaj u vojnoj istoriografiji poznat je pod nazivom *Jaško-kišinjevska operacija*.

U ovoj vojnoj operaciji učestvovalo je 1.314.000 sovjetskih vojnika, a poginulo je, prema zvaničnim podacima, 13.197 crvenoarmejaca (1%).¹⁵ Upadljivo je da su bespovratni ljudski gubici Crvene armije u Jaško-kišinjevskoj operaciji, poput gubitaka u *Beogradskoj operaciji*, procentualno i brojčano znatno manji od gubitaka u *Budimpeštanskoj operaciji* i *Bečkoj operaciji*. U Jaško-kišinjevskoj operaciji zabeleženi su visoki gubici nemačkih i rumunskih snaga: 135.000 poginulih, ranjenih i nestalih i 208.600 zarobljenih vojnika.

Ubedljivi poraz nemačko-rumunskih snaga, oslobađanje Moldavije i jugozapadne Ukrajine i prodor Crvene armije zapadno od reke Prut, odnosno zauzimanje rumunske teritorije, ubrzali su izbijanje oružanog ustanka u Rumuniji, pod vodstvom Komunističke partije Rumunije (23. avgust 1944) i državni prevrat u ovoj zemlji, kada je zbačen fašistički režim Jona Antoneskua (Ion Antonescu). Narednog dana (24. avgust) novou-

15 Велика Отечественна без грифа секретности. Книга потер (пр. Григорий Федотович Кривошеев и др.), Москва, 2009, стр. 150.

spostavljena rumunska vlada sastavljena od nacional-demokrata i levičara, uključujući komuniste, uz podršku kralja Mihaja I Rumunskog (Mihai I al României), proklamovala je izlazak Rumunije iz savezništva sa Nemačkom i objavila rat Nemačkoj i Mađarskoj. Vlada je uspostavila kontrolu nad rumunskom vojskom koja je već 25. avgusta, uz pomoć Crvene armije, započela dejstva protiv nemačkih snaga. Jedinice 2. ukrajinskog fronta 31. avgusta ušle su u Bukurešt.

Nastavljajući nastupanje, jedinice 2. ukrajinskog fronta, pod komandom generala Radiona Malinovskog (Родион Яковлевич Малиновский), krenule su u dva pravca ka zapadnom delu rumunske teritorije, potiskujući nemačke snage: ka Transilvaniji (Erdelj) i prema Đerdapu. Jedinice 3. ukrajinskog fronta, pod komandom generala Fedora Tolbuhina (Фёдор Иванович Толбухин) izbile su na rumunsko-bugarsku granicu 3. septembra, da bi granicu prešle 8. septembra. U međuvremenu, 5. septembra, vlada Sovjetskog Saveza je objavila rat Bugarskoj zbog nespремности bugarske vlade da napusti savezništvo sa Nemačkom. Crvena armija je u Bugarsku prodrla bez ometanja od strane bugarske armije, a u noći između 8. i 9. septembra izbio je opšti ustanak bugarskih antifašista, pod vođstvom komunista (Bugarska radnička partija [komunista]), nakon čega je obrazovana vlada Otečestvenog fronta koja je objavila rat Nemačkoj. Jedinice Crvene armije, pozdravljene od strane lokalnog stanovništva, ušle su u Sofiju 15. septembra, da bi u drugoj polovini septembra izbile na jugoslovensko-bugarsku granicu. Pobedom septembarske revolucije i legitimizacijom vlade Otačestvenog fronta, omo-

gućeno je reorganizovanje bugarske rojalističke vojske u Narodnu armiju, pod kontrolom bugarskih antifašista i Crvene armije.¹⁶

Napredovanje Crvene armije ka zapadu Rumunije, odnosno izbijanje na Đerdap i potonji prodor u Banat, kao i izbijanje na jugoslovensko-bugarsku granicu, omogućili su sprovođenje Beogradske operacije, odnosno oslobođenje velikih delova istočne, severne i centralne Srbije, uključujući i glavni grad Jugoslavije, kao i ubrzano oslobođenje Vojvodine, što je omogućilo sprovođenje Budimpeštanske operacije (29. oktobar 1944. - 13. februar 1945). Ovakav sled događaja, odnosno promena političke i strategijske situacije na Balkanu, omogućen je pobedom Crvene armije nad združenim nemačko-rumunskim snagama u Jaško-kišinjevskoj operaciji, kao što je pobjeda Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) nad vojskom Trećeg Rajha u severoistočnoj Jugoslaviji (Beogradska operacija) omogućila kapitulaciju fašističke Mađarske, poslednje saveznice Trećeg Rajha u Evropi (ako izuzmemo Nezavisnu državu Hrvatsku).

Prelazak Crvene armije na desnu obalu Dunava, kapitulacija fašističke Bugarske i proboj Crvene armije ka dolini Velike Morave prisilio je mnogobrojne nemačke snage u Grčkoj (Armijaska grupa „E”) da se probijaju ka centralnom Balkanu, trpeći velike poteškoće u proboju zahvaljujući dejstvu NOVJ. Ove snage su se tokom jeseni našle ugrožene u balkanskim planinama, menajući

16 *Beogradska operacija. 20. oktobar 1944.*, (pr. Dimitrij Antonovič Volkogonov, Sekula Joksimović), Beograd, 1989², str. 86-92.

planirani pravac evakuacije, umesto da uzmu učešća u konsolidovanju nemačke odbrane u Srbiji i Podunavlju.

Prema podacima koje je koristila jugoslovenska vojna historiografija, uoči otpočinjanja Beogradske operacije, krajem septembra 1944, odnosno uoči prodora Crvene armije u Jugoslaviju i u vreme prodora i ofanzive NOVJ u Srbiji, na tlu Jugoslavije nalazilo se oko 430.000 okupatorskih vojnika, pri čemu su nemačke snage (14 kompletnih i osam nepotpunih divizija) brojale oko 400.000 vojnika, a mađarske snage ostatak. Nemačke snage su imale podršku operativne grupe vazduhoplovstva „Jugoistok”, u čijem sastavu se nalazilo oko 200 aviona. Pored snaga okupatora, u Jugoslaviji su bili aktivne i brojne formacije domaćih saradnika okupatora, pri čemu je Jugoslavija bila zemlja sa najviše kvislinških formacija u okupiranoj Evropi. U jugoslovenskoj historiografiji broj kvislinških i kolaboracionističkih snaga u Jugoslaviji, u leto 1944, procenjivan je na oko 270.000.¹⁷ Najbrojnije snage kvislinštva i kolaboracije u okupiranoj Srbiji odnosile su se na formaciju pod komandom generala Dragoljuba Mihailovića JVuO, koja je prema nemačkim izvorima sredinom 1944. brojala 25.000 boraca (pri čemu se ovaj broj od sredine 1944. konstantno osipao) i SDS, formacija pod ingerencijom kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova (vlada Milana Nedića) i kontrolom nemačkog okupatora. Jedinice SDS i SGS, objedinjene u SUK, brojale su 6. oktobra 1944, kako se najčešće ističe u literaturi oko 6.800 ljudi (što je verovatno uvećan broj u odnosu na realan broj pripadnika SUK), ali borbena snaga SUK, zbog demo-

17 Isto, str. 107, 138.

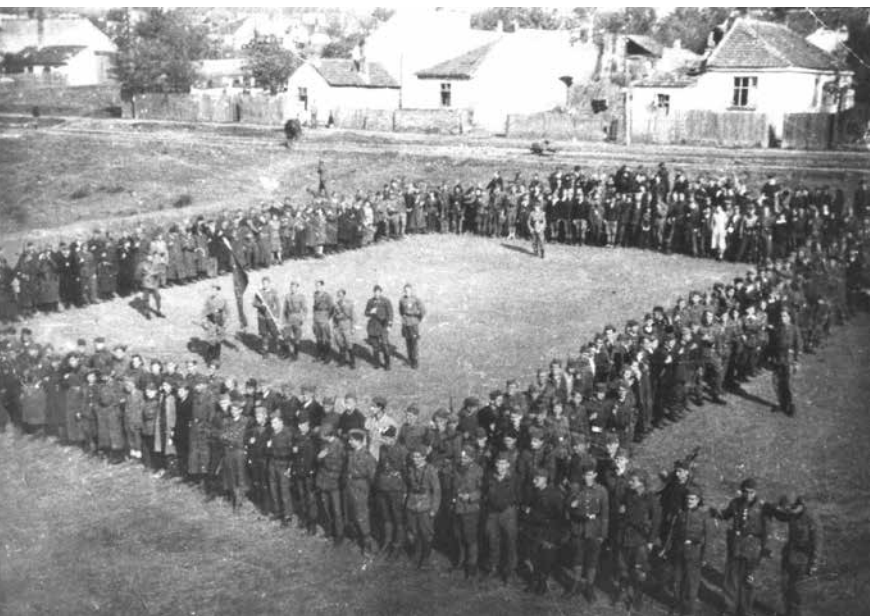
ralizacije ljudstva, nije bila od velikog značaja u nastupajućim događajima.¹⁸ Snage pod komandom generala Mihailovića aktivno su sarađivale sa nemačkim okupatorom u vremenu koje prethodi oslobođenju Srbije, što je nastavljeno sve do kraja rata.¹⁹

Prema sovjetskim podacima, u Beogradskoj operaciji je učestvovalo oko 300.000 vojnika Crvene armije, odnosno oko 200.000 vojnika 3. ukrajinskog fronta, oko 93.500 vojnika 2. ukrajinskog fronta i oko 6.500 vojnika Dunavske ratne flote,²⁰ pri čemu treba napomenuti da su u borbama za oslobođenje Srbije južno od Dunava, odnosno u borbama koje neposredno prethode oslobođenju Beograda, kao i u borbama za oslobođenje grada, uglavnom učestvovali borci 3. ukrajinskog fronta, dok su vojnici 2. ukrajinskog fronta pretežno bili angažovani u borbama za oslobođenje Banata i, potom, u borbama za oslobođenje Bačke. Jedinice 2. ukrajinskog fronta odigrale su ključnu ulogu prilikom forsiranja Dunava kod Kladova i Brze Palanke (22-23. septembar), forsiranja Dunava između Beograda i Grocke (8. oktobar), forsiranja Tise kod Ade i Sente (8. oktobar), a najznačajniji rečni desant Crvene armije (jedinice 3. ukrajinskog fronta) na jugoslovenskom tlu bio je forsiranje Dunava kod Batine (uvod u Batinsku bitku, 11.

18 Vojni arhiv (dalje: VA), NAW-T-311-195-983; *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 211-212; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944*, I-II, Beograd, 1979, str. 355-359; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недућеве Србије 1941-1945*, Београд, 2014², стр. 508.

19 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, v.m.; *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, v.m.

20 Григорий Федотович Кривошеев (под редакцией), *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 300.

Smotra boraca 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, neposredno pred Bitku za Beograd (Izvor: www.znaci.net)

novembra 1944). Navedene brojke o učešću pripadnika Crvene armije u Beogradskoj operaciji odnose se na razdoblje od 28. septembra do 20. oktobra 1944, uz napomenu da je prisustvo pripadnika Crvene armije nakon ovog razdoblja dodatno uvećano. Vredi napomenuti da nisu sve snage 3. ukrajinskog fronta, koje su bile angažovane u Srbiji u navedenom razdoblju, odnosno upotrebljene u Beogradskoj operaciji, bile angažovane u borbama za oslobođenje Beograda, budući da su istovremeno ove jedinice učestvovala u borbama u Podunavlju, niškom regionu, delovima Šumadije i dolini Za-

padne Morave. Zapravo, najveći deo sovjetske pešadije, koji se oktobra nalazio na tlu Srbije, nije uzeo učešća u borbama za oslobođenje Beograda.

Brojnost pripadnika Crvene armije koji su uzeli učešća u Beogradskoj operaciji znatno je veća u poređenju sa brojem pripadnika NOVJ u Srbiji septembra-oktobra 1944. (računajući divizije pristigle iz Bosne i Crne Gore), iako se broj pripadnika NOVJ uvećavao iz dana u dan, pri čemu je dolazilo do formiranja novih borbenih jedinica. Opremljenost Crvene armije ratnom tehnikom bila je neuporedivo značajnija u odnosu na slabu opremljenost NOVJ.

Na oslobođenom području, nakon privremenog ili stalnog oslobađanja većih mesta, dolazi do masovnog priliva lokalnog stanovništva u redove NOVJ. Najpre je tokom maja i juna 1944, pretežno na području Toplice, Jablanice i Puste Reke, formirano 10 brigada, odnosno pet divizija NOVJ. Od početka avgusta do početka oktobra (dakle, pre otpočinjanja borbi za oslobođenje Beograda) na tlu čitave Srbije formirano je 19 brigada (odnosno tri nove divizije), pri čemu je devet brigada formirano pre početka proboja Crvene armije na desnu obalu Dunava (Ključ) iz pravca Rumunije (dakle, pre 22. septembra 1944).²¹

U Beogradskoj operaciji učestvovalo je 18 divizija NOVJ, od čega je osam divizija koje su tokom 1944. formirane na tlu Srbije, uz dve vojvođanske divizije for-

21 Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*, Beograd, 1982, str. 369-378.

mirane u severoistočnoj Bosni mahom od sremskih partizana. Ostale divizije su formirane na području Bosne i Hercegovine i Hrvatske i popunjene borcima iz Crne Gore, Bosanske krajine, istočne Bosne, Like, Dalmacije i Slavonije, uključujući i srbijanske ustanike u sastavu 1. i 2. proleterske brigade. Sem toga, divizije koje su prodrle u Srbiju iz Bosne i Crne Gore neprestano su popunjavanje dobrovoljcima, a neretko i dezerterima i zarobljenicima iz JVuO, pri čemu je broj dobrovoljaca u većini jedinica nadmašio prvobitni broj boraca.

Komandant Jugoistoka, generalfeldmaršal Maksimilijan fon Vajks (Maximilian von Weichs), uputio je 20. septembra izveštaj nemačkoj Vrhovnoj komandi o dešavanjima na balkanskom ratištu, u kom se osvrće na naraslu snagu NOVJ: „Treba, konačno, smatrati pogreškom klasifikaciju toga neprijatelja kao 'banditskog protivnika' a borbi koje se vode protiv njega kao 'rat protiv bandi'. Radi se, izuzimajući novoformirane jedinice, o operativno i taktički dobro vođenim, teškim oružjem do zavidne mere naoružanim grupacijama snaga, koje se odlikuju dinamikom koju ne treba potceniti i čija brojnost stalno raste.”²²

Ako numeričke podatke o broju pripadnika crvene armije u Beogradskoj operaciji uporedimo sa brojem crvenoarmejaca angažovanih u Jaško-kišinjevskoj operaciji (1.314.200) i Budimpeštanskoj operaciji (719.500) dolazimo do zaključka da je Beogradska operacija bila dodatno uspešna, s obzirom na to da je u njoj bilo angažovano znatno manje sovjetskih vojnika (pri čemu su

22 Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 599-608.

zabeleženi znatno manji gubici nego u prethodnim i potonjim operacijama: 4.350 poginulih ili 1,5%) i da je pri tom oslobođena velika teritorija, pri čemu je nakon Batinske bitke (11-29. novembar 1944.) Crvena armija postigla najzapadniji pravac nadiranja, u odnosu na sve ostale frontove.²³ Balkansko ratište, u pravom smislu, odnosno, znatno izraženije nego u prethodnom razdoblju, postalo je južni front evropskog ratišta.

„U celini, grupacija sovjetskih jedinica, privučena za nastupanje u severoistočne delove Jugoslavije, imala je 19 streljačkih divizija, jedan mehanizovani korpus, 13 vazduhoplovnih divizija, tri artiljerijske divizije za proboj, pet protivavionskih artiljerijskih divizija, oko 50 samostalnih artiljerijskih i minobacačkih pukova.”²⁴

Prodor Prvog proleterskog korpusa NOVJ, unutrašnja dejstva ojačanih ili novoformiranih srpskih divizija NOVJ na širem području Srbije, kao i očekivani dolazak sovjetskih trupa na istočne granice Jugoslavije, omogućili su pokretu pod komandom Josipa Broza Tita da postane ključni politički faktor uoči i nakon borbi za oslobođenje Srbije kao teritorije od *centralnog značaja* na Balkanu.

Srbija je imala centralni značaj kako u planovima nemačkog okupatora (izvlačenje velikih snaga iz Grčke i utvrđivanje linije odbrane u cilju zaustavljanja prodora

23 Григорий Федотович Кривошеев (под редакцией), *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 300; *Велика Отечествена без грифа секретности. Книга потер* (пр. Григорий Федотович Кривошеев и др.), Москва, 2009, стр. 155.

24 *Beogradska operacija...*, str. 119.

Crvene armije ka dolini Morave, uz napore ka neutralisanju NOVJ koji su uključivali produbljivanje saradnje sa JVuO), tako i u planovima Britanaca koji su nastojali da, uz pomoć jugoslovenske emigrantske vlade, prikažu Srbiju kao područje slabog partizanskog prisustva i okosnicu budućeg državnog organizovanja koje nije podrazumevalo uspostavljanje vlasti komunista, ali i u planovima vojno sve ugroženijeg i politički sve kompromitovanijeg četničkog pokreta koji je, uz neprotivljenje Nemaca, nastojao da se vojno konsoliduje prisilnim mobilizacijama, kao i u planovima NOP čije rukovodstvo je shvatalo ključni vojno-strateški i politički značaj oslobođenja Srbije. Isto tako, donoseći odluku o prenošenju borbenih dejstava u Pomoravlje i srednje Podunavlje, sovjetska strana je uzela u obzir važan politički i strategijski značaj Srbije i Beograda. Beograd je bio najznačajnija raskrsnica železničkih i drumskih komunikacija na Balkanu. Oslobođenje glavnog grada Jugoslavije budilo je nadu u skorašnje oslobođenje ostatka zemlje. Takođe, rukovodstvu NOP-a bilo je jasno da oslobođenje Beograda, kao centra političke i ekonomske moći u Jugoslaviji, predstavlja uvod u pobedu jugoslovenske revolucije.²⁵

Beogradska operacija koincidira sa Četvrtom moskovskom konferencijom (9-18. oktobar 1944), na kojoj su najviši sovjetski i britanski rukovodioci razgovarali o posleratnom uređenju pojedinih evropskih zemalja, uključujući i Jugoslaviju.

25 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Druga knjiga: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945, Beograd, 1988, str. 329.

Uvidevši novonastalu situaciju nakon prodora Crvene armije u Rumuniju i Bugarsku i usled rasplamsavanja partizanske borbe na južnom i centralnom Balkanu (što je znatno otežalo koordinaciju između Armijske grupe „E” u Grčkoj i Druge oklopne armije u Jugoslaviji), Nemci su nastojali da izvuku snage iz Grčke i Makedonije i da uspostave odbrambenu liniju na pravcu Skadar - Skoplje - Bela Palanka - hrbat Stare Planine-Derdap (tzv. „Plava linija”). Ova odluka definitivno je formulisana u nemačkoj Vrhovnoj komandi 3. oktobra 1944, kada je postalo očigledno da su nemačke pozicije u Grčkoj, južnoj Albaniji i Makedoniji neodržive. Ipak, proboj i evakuacija nemačkih snaga iz Grčke ka Panoniji, uz konstantne borbe sa NOVJ i napade savezničke avijacije, bili su onemogućeni glavnim pravcem (Skoplje-Beograd), budući da je Vranje oslobođeno još 7. septembra, uključujući i druga oslobođena mesta na strateškoj komunikaciji između Vranja i Grdelice. Nemačkim snagama preostao je alternativni železnički pravac izvlačenja snaga (Skoplje-Priština-Kosovska Mitrovica-Kraljevo-Kragujevac-Beograd, uključujući drugi železnički pravac Kraljevo-Kruševac-Jagodina-Beograd), uz napomenu da je nastupanje od Kosovske Mitrovice ka Beogradu konstantno bilo ometano od strane NOVJ i da su pravci Kraljevo-Kragujevac-Beograd i Kraljevo-Kruševac-Jagodina-Beograd po nemačke snage postali neprohodni najkasnije 10. oktobra. Stoga je dalje premeštanje Armijske grupe „E” prema Panoniji bilo preusmereno preko Sandžaka ka istočnoj Bosni i dalje prema bosanskoj Posavini. Ako ovim činjenicama dodamo podatak da su Nemci započeli konačno napuštanje Atike tek 7. oktobra, kada su izvršili uništavanje lučkih

postrojenja u Pireju (poslednje nemačke snage napustile su Atinu tek 13. oktobra), dolazimo do zaključka da je evakuacija nemačkih snaga iz Grčke bila krajnje otežana i da je njen plan bio umnogome osujećen, a pravac preusmeren. Ove činjenice su znatno doprinele otpočinjanju i uspešnom okončanju Beogradske operacije. Sem toga, činjenica da je Komanda Jugoistoka 2. oktobra sugerisala Komandi Vermahta da se transportni avioni i rezerve goriva u Grčkoj, namenjene evakuaciji nemačkih snaga sa egejskih ostrva, „upotrebe za prebacivanje trupa iz rejonu Atine u rejon Beograda”, dovoljno govore o kritičnosti nemačkih pozicija u Srbiji. Takođe, o otežanoj evakuaciji, zapravo borbenom proboju, nemačkih snaga kroz područje Makedonije i Srbije, svedoči i sledeći podatak: „prvi voz 117. lovačke divizije pošao je iz južne Grčke 18. septembra, a stigao je u Beograd 2. oktobra uveče”. U „Dnevniku Armijske grupe 'F'”, za 2. oktobar 1944, konstatuje se da dovlačenje 117. lovačke divizije „traje strašno dugo”.²⁶

Krajem avgusta 1944. bugarske okupacione snage u Srbiji, sastavljene od četiri divizije, započele su povlačenje prema Bugarskoj, kao rezultat dešavanja u Rumuniji i očekivanog prodora Crvene armije u Bugarsku. Najveći deo naoružanja bugarskih snaga u Srbiji zaplenili su Nemci, koji su 4. septembra uhapsili štab 1. (bugarskog) okupacionog korpusa u Niškoj Banji.

Nemci su nastojali da obezbede kontrolu nad Đerdapom, sa obe strane Dunava. Trupe Crvene armije su izbile na Dunav ispod ušća Timoka 3. septembra i posele

26 Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 619.

su Turn Severin (rumunski grad naspram Kladova) 11. septembra 1944. (11 dana nakon ulaska u Bukurešt i šest dana nakon prodora u Bugarsku).²⁷

Pre ulaska Crvene armije na teritoriju Srbije i susreta partizana i crvenoarmejaca u istočnoj Srbiji, pripadnici NOVJ oslobodili su mnoga naselja u Srbiji, uključujući veći broj gradova, pri čemu su u sprečavanju partizana u zauzimanju ovih mesta zajedno sa Nemcima učestvovali i pripadnici JVuO, SDS i SDK. U istočnoj Srbiji, u prvoj polovini septembra, oslobođeni su sledeći gradovi: Svrlijig (2. septembar), Knjaževac (4. septembar), Zaječar (7. septembar), Negotin (12. septembar). Prethodno su oslobođeni Boljevac (12. avgust) i Sokobanja (14. avgust),²⁸ koja je jedini oslobođeni grad u istočnoj Srbiji koji Nemci nisu ponovno privremeno okupirali i koji su partizani trajno zadržali kao oslobođeno mesto. U južnoj Srbiji, odnosno u porečju Južne Morave, takođe dolazi do zamaha partizanske borbe i ukрупnjavanja oslobođene teritorije. Najznačajniji uspeh NOVJ na ovom području bio je oslobođenje Vranja, 9. septembra 1944, čime su nemačke snage trajno onemogućene da koriste važnu komunikaciju dolinom Južne Morave prema severu (iako je Vranje ponovo bilo okupirano 5-12. oktobra, ali nemačke snage nisu bile u mogućnosti da izvrše proboj ka severu, dolinom Južne Morave).

27 Драгољуб Петровић, *Народноослободилачки рат и револуција у Источној Србији 1941-1944*, Београд, 1983, стр. 257.

28 Nikola Račić, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945. Hronologija*, Zaječar, 1984, str. 447-472; Петар Вишњић, *Операције за ослобођење источне Србије, јун-октобар 1944*, Зajeчар, 1985, стр. 55-130; Миладин Ивановић, *23. српска дивизија*, Београд, 1994, стр. 95-120.

Uporedo sa otpočinjanjem Beogradske operacije, nemačka Vrhovna komanda, podstaknuta prodorom Crvene armije u Vlašku niziju i njenim prelaskom u Bugarsku, iščekujući prodor sovjetske armije u istočne delove Jugoslavije, kao i razvojem partizanskog pokreta u Srbiji, Makedoniji, Grčkoj i Albaniji, odlučila je da na Balkanu uspostavi južno krilo fronta („Plava linija”), kako bi omogućila premeštanje Armijske grupe „E” iz Grčke i južne Albanije i zaustavljanje prodora Crvene armije. Združivanje Armijskih grupa „E” i nemačkih snaga u Jugoslaviji (Armijska grupa „F”) postao je imperativ u cilju suprotstavljanja nadiranjju sovjetskih trupa ka Panonskoj niziji, što je kasnije podrazumevalo suprotstavljanje nemačkih snaga snagama NOVJ na Sremskom frontu. Sem uspešnog učesća u Beogradskoj operaciji, NOVJ je postigla odlučujući uspeh upravo u ometanju i usporavanju premeštanja Armijske grupe „E” prema Podunavlju, čime je olakšan prodor Crvene armije u zapadnu Mađarsku i dat doprinos bržem okončanju Budimpeštanske operacije. Nasuprot tome, snage kolaboracije (prvenstveno JVuO) vojnom saradnjom sa nemačkim snagama uoči odstupanja iz Srbije i nakon prelaska u Bosnu, uključujući saradnju sa Armijskom grupom „E”, pomagali su nemačkom okupatoru u lakšem sprovođenju strateških namera (što brže i bezbolnije izvlačenje sa juga Balkana i probijanje ka Panoniji, budući da su ostale nemačke snage bile zauzete na drugim frontovima). Jačanje NOVJ u slivu Južne Morave krajem leta 1944. i prodor Crvene armije u dolinu Velike Morave početkom oktobra, onemogućio je nemačke snage sa juga Balkana da se najkraćim putem i na najbrži način (železnicom) povuku prema Podunavlju.

„Cilj Beogradske operacije bio je u tome da se zajedničkim naporima sovjetskih i jugoslovenskih jedinica na glavnom beogradskom pravcu i jugoslovenskih i bugarskih snaga na pomoćnom niškom pravcu razbiju snage nemačke armijske grupe 'Srbija' i oslobode preostali okupirani rejoni Srbije i Beograd; da se izbije na komunikacije grupe armija 'E' i spreči povlačenje njenih jedinica sa juga balkanskog poluostrva; da se obrazuje jedinstveni front sovjetskih i jugoslovenskih snaga i stvore još povoljniji uslovi za dalje borbe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije radi potpunog oslobođenja države, a da trupe 3. ukrajinskog fronta dejstvuju na budimpeštanskom pravcu.”²⁹

Radi predupređivanja potencijalnog nemačkog protivudara prema Sofiji, kojim bi se obezbedile komunikacije Atina-Solun-Niš-Beograd i Skoplje-Kosovska Mitrovica-Kraljevo-Beograd, sovjetska Vrhovna komanda je odlučila da avijacija Crvene armije izvrši udare na nemačke snage u proboju prema dolinama velikih reka u Srbiji i da jedinice 3. ukrajinskog fronta izvrše prodor ka jugoslovensko-bugarskoj granici i dalje ka dolini Velike Morave. Stoga je na području Sofije i zapadne Bugarske obrazovana Sofijska operativna grupa. Avijatičari 17. vazduhoplovne grupe Crvene armije (pod komandom general pukovnika Vladimira Sudeca) od 13. do 30. septembra 1944. izvršili su 1.437 avio-poletanja sa aerodroma na teritoriji Bugarske. Tokom napada na nemačke trupe na železničkim stanicama u Solunu, Skoplju, Nišu, Kraljevu i prilikom udara na nemačke transporte u dolinama Vardara, Južne Morave i Ibra, znatno

29 *Beogradska operacija...*, str. 113.

je onemogućen ili, makar, usporen železnički i putni saobraćaj na ovim pravcima, pri čemu je zabeležen znatno manji broj civilnih žrtava u odnosu na dejstva savezničke avijacije istog meseca, budući da su naleti sovjetske avijacije bili znatno precizniji jer je avijacija dejstvovala sa manjih visina (nemačka protivavionska odbrana već je bila znatno oslabljena dejstvom savezničke avijacije) i često van naseljenih mesta, na železničkim i drumskim komunikacijama. Zapravo, nemačka vojska je bila prinuđena da napušta pravce povlačenja železničkim prugama, da prekrca terete na motorna vozila i kolski transport i da se usmerava na obilazne puteve.

U isto vreme, na levom krilu 2. ukrajinskog fronta otpočele su borbe prema Turn Severinu i Oršavi, odnosno prema rumunskom delu Đerdapa, dok su se jedinice 3. ukrajinskog fronta nalazile u dubini bugarske teritorije, na oko 400-600 km od jugoslovensko-bugarske granice. Kako bi se obezbedilo nastupanje snaga 3. ukrajinskog fronta ka zapadnoj bugarskoj granici, bilo je neophodno da Narodna armija Bugarske, koja je na molbu vlade Otečestvenog fronta stupila u operativnu potčinjenost 3. ukrajinskom frontu, zaposedne područje koje gravitira ka jugoslovensko-bugarskoj granici.³⁰

Kretanje jedinica 3. ukrajinskog fronta, odnosno prebacivanje pešadije, teških tenkova i artiljerije, ka jugoslovensko-bugarskoj granici započelo je 22. septembra – Dunavom, železnicom i kolskim putevima, pri čemu je poslednji deo puta savladan forsiranim maršem. Prema odluci Štaba 3. ukrajinskog fronta, jedinice pod njego-

30 Isto, str. 117-118.

vom komandom bile su obavezne da do 30. septembra izbiju na zapadnu bugarsku granicu.

Osnova jugoslovensko-sovjetske vojne saradnje

Prvih dana septembra 1944, uporedo sa napredovanjem sovjetskih jedinica prema dubini Balkanskog poluostrva, maršal Josip Broz Tito je preko Sovjetske vojne misije u Jugoslaviji predložio Državnom komitetu odbrane SSSR-a da se jedinice Crvene armije angažuju u borba-ma za oslobođenje istočnih delova Jugoslavije. Ovakav predlog bio je opravdan činjenicom da NOVJ nije raspolagala sa dovoljno teškog naoružanja, odnosno da sama nije bila u mogućnosti da neutrališe nemačke snage i izvrši oslobađanje delova zemlje u kojima su ove snage bile najgušće koncentrisane, uključujući Beograd.

Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, kao najviši organ revolucionarne vlasti (svojevrсна partizanska vlada), poverio je svom predsedniku, maršalu Josipu Brozu Titu, da se sa sovjetskom vladom dogovori o stupanju sovjetskih trupa na teritoriju istočne i centralne Srbije i Vojvodine i o njihovim zajedničkim dejstvima sa NOVJ u pogledu oslobođenja istočnih delova zemlje i glavnog grada.

Tito je, sovjetskim avionom, napustio Vis u noći 18-19. septembra, a u Moskvu je stigao, preko Krajeve, 21. septembra 1944. U glavnom gradu Sovjetskog Saveza zadržao se do 28. septembra 1944, kada se vratio u Kra-

jovu, gde je ostao do 15. oktobra 1944, kada je prešao u oslobođeni Vršac, upravo drugog dana otpočinjanja borbi za oslobođenje Beograda. Titov iznenadan odlazak u nepoznato, kako su zbunjeno konstatovali britanski predstavnici na Visu, iznenadio je savezničku Veliku Britaniju nakon saznanja o Titovoj destinaciji i unekoliko je doveo do izvesnog zahlađenja u odnosima između jugoslovenskih i britanskih saveznika. Titov odlazak u Sovjetski Savez nije bio uslovljen samo ideološkom inercijom i činjenicom da zapadni saveznici odbijaju da pokretu pod njegovom komandom pridaju realan politički značaj, pored priznanja vojne relevantnosti, već prvenstveno zbog definisanja iščekivane sovjetsko-jugoslovenske vojne saradnje. Ova saradnja podrazumevala je definisanje određenih političkih parametara koji su se ticali boravka sovjetske armije na tlu jugoslovenske države, što se pre svega odnosilo na zahtev rukovodstva jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta da sovjetska vojska uvaži činjenicu postojanja civilne vlasti na tlu Jugoslavije, što je onemogućilo stvaranje strane vojne i civilne vlasti na tlu oslobođene Jugoslavije, kako sovjetske, ali i potencijalne savezničke (prvenstveno britanske) vlasti, budući da je ovakav ishod podrazumevao presedan na koji bi se NOP pozvao u slučaju iskrcavanja saveznika na jadranskoj obali. Na osnovu sporazuma sa sovjetskim državnim vrhom dogovoreno je da sovjetske trupe imaju privremeno boraviti na tlu Jugoslavije, što je ishod kakav nisu mogli zamisliti predstavnici drugih država u čijem oslobađanju je učestvovala Crvena armija, između ostalog, zbog činjenice da nijedna od ovih zemalja nije imala tako snažno razvijenu oslobodilačku armiju. „Zaključeni sporazum je bez uzora u istoriji Drugog svet-

skog rata.” (Branko Petranović). Sem toga, NOVJ je od strane Sovjeta u potpunosti tretirana kao ravnopravna saveznička armija, za razliku od armije pod kontrolom bugarske antifašističke vlade, koja je bila podređena komandi 3. ukrajinskog fronta.

Sovjetski Savez je bio odlučan da Jugoslaviju tretira kao savezničku, a ne kao okupiranu zemlju, što je poremetilo planove zapadnih saveznika sa jugoslovenskom teritorijom. Sporazum postignut tokom Titovog boravka u Moskvi, omogućio je i sovjetsko priznavanje NKOJ, što je poslužilo NOP-u u međunarodnoj i dodatnoj domaćoj legitimizaciji. U razdoblju koje je usledilo, Sovjeti su istakli da smatraju NKOJ jedinom zakonitom vladom Jugoslavije i demonstrirali spremnost da revolucionarnoj vladi ukažu političku, vojnu i ekonomsku podršku, što je bilo od velikog značaja u međunarodnoj afirmaciji nove jugoslovenske vlasti i nastavku oslobodilačkog rata. Sem utvrđivanja parametara o neposrednoj vojnoj saradnji između Crvene armije i NOVJ, sporazum je podrazumevao i dogovor o pomoći u naoružavanju NOVJ od strane Sovjeta, što se pokazalo vrlo važnim u vođenju borbi za završno oslobađanje Jugoslavije, u mesecima nakon oslobođenja Beograda. Sovjetska strana se obavezala da do kraja 1944. isporuči oružje za 12 pešadijskih divizija (podrazumevalo se da divizija broji u proseku 10.000 boraca) i dve vazduhoplovne divizije, ili konkretno: 96.515 pušaka, 1.329 radio-stanica i 491 borbeni avion.³¹ Ovolika vojna pomoć bila je upadljivo

31 Od oktobra 1944. do 1. maja 1945, Sovjetski Savez je NOVJ isporučio oko 125.000 pušaka, 38.200 pištolja i automata, 14.300 puškomitraljeza i mitraljeza, 1.600 protivtenkovskih oruda, 5.500 topova i minobacača,

izdašnija u odnosu na vojnu pomoć koju je NOVJ pret-hodno dobila od Britanaca, iako ni ova pomoć nije bila zanemarljiva.

Važno je napomenuti da je sporazum postignut u Mo-skvi podrazumevao da NOVJ prva uđe u Beograd i prva oslobodi delove grada.

Tito je prihvatio Staljinovu sugestiju da u borbama za oslobođenje Jugoslavije učestvuje armija otečestveno-frontovske Bugarske – pod operativnom komandom Crvene armije, što je bilo uslovljeno potrebom prevazi-laženja posledica agresorske politike fašističke Bugarske prema Jugoslaviji, međunarodne i regionalne afirmacije bugarske antifašističke vlade, prilikom za iskazivanje in-ternacionalističke solidarnosti, kao i mogućnosti da re-organizovana bugarska armija pruži objektivnu pomoć Crvenoj armiji prilikom nastupanja kroz Jugoslaviju, pri čemu je podrazumevana i određena pomoć NOVJ. Međutim, pitanje je u kojoj meri bi vojna podrška Bu-garske bila realizovana, i da li bi uopšte bila realizovana, da je o tome samo odlučivala jugoslovenska strana, bu-dući da je nova jugoslovenska vlast bila svesna posledica bugarske okupacije delova Srbije i Makedonije.³²

69 tenkova i samohodki i 491 avion, 1.329 radio-stanica, 7 evakuacijskih i 4 hirurške bolnice. (*Beogradska operacija...*, str. 121). Prema drugim podacima, koji se takođe pozivaju na sovjetske izvore, tokom 1944 i u prvih pet meseci 1945, sovjetska pomoć je bila sledećeg obima: 96.515 pušaka, 20.528 revolvera, 68.423 mitraljeza i automata, 3.797 protivtenkovskih pušaka 3.364 minobacača, 170 protivtenkovskih topova, 895 poljskih topova, 65 tenkova, 491 avion, 1.329 radio-stanica. (Nikola B. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1988, str. 206).

32 Branko Petranović, *n.d.*, str. 325-341; Nikola B. Popović, *n.d.*, str. 141-207; *Beogradska operacija...*, str. 110-112; Петар Вишњић, *Битка за Србију*,

Prvi neposredni susret boraca NOVJ i Crvene armije, dogodio se u noći 12-13. septembra 1944. na levoj, rumunskoj obali Dunava, naspram krajinskog sela Radujevac, kada je grupa boraca 9. srpske udarne brigade 23. udarne divizije NOVJ prešla na teritoriju Rumunije. Prvi prelazak jedinica Crvene armije na tlo Srbije (ako izuzmemo izviđanje sprovedeno 6. septembra 1944, kada je grupa crvenoarmejaca prešla Dunav kod Kladova i ubrzo se vratila na rumunsku obalu) dogodio se 22. septembra 1944. na području Kladova (mikroregion Ključ) i nastavljen je narednog dana na području između Kladova i Negotina. Zajedno sa jedinicama 113. divizije Crvene armije 2. ukrajinskog fronta, Dunav su prešle i dve čete 9. srpske udarne brigade, koje su nekoliko dana pre toga prešle na tlo Rumunije. Tokom prvog dana prodora Crvene armije na tlo Srbije oslobođeno je Kladovo. Sledeći grad koji su oslobodili pripadnici Crvene armije, uz neposrednu pomoć manjih jedinica NOVJ, bio je Negotin, koji je oslobođen 30. septembra 1944. Istovremeno, poslednjih dana septembra, jedinice NOVJ vodile su borbu protiv nemačkih i četničkih snaga na širem području istočne Srbije, a naročito u okolini Donjeg Milanovca, Bora i Zaječara.³³

I-II, Београд, 1984, стр. II/10-32; Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Београд, 2007, стр. 21-48.

33 *Зборник НОП-а, I/12*, Београд, 1956; *Источна Србија у рату и револуцији 1941-1945*, Зборник докумената (пр. Милан Борковић), II, (1944), Зајечар, 1981; Светислав Миладиновић Славко, *Четрнаеста српска НОУ бригада (нишка)*, Београд, 1982, стр. 195-257; Nikola Račić, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945. Hronologija*, Зајечар, 1984, стр. 487-493; Петар Вишњић, *Битка за Србију*, I-II, Београд, 1984, стр. II/64-85; Петар Вишњић, *Операције за ослобођење источне Србије, јун-октобар 1944*, Зајечар, 1985, стр. 141-148; Слободан Босиљчић,

Prema planu Štaba 3. ukrajinskog fronta, koji je 1. oktobra potvrđen od Štaba Vrhovne komande Crvene armije, a u međuvremenu usaglašen sa planom Vrhovnog štaba NOVJ, glavnina jedinica 3. ukrajinskog fronta trebala je da pređe u Srbiju u donjem toku Timoka, u visini Negotina, zbog toga što je područje uz jugoslovensko-bugarsku granicu južno od linije Vidin-Kula-Negotin planinsko i uglavnom besputno, pogotovo bez puteva sa zadovoljavajućom propusnom moći. Planirano je da glavnina jedinica bude usmerena pravcem Zaječar-Žagubica-Petrovac na Mlavi-Smederevska Palanka-Beograd. Pomoćni udar, pravcem Caribrod-Pirot-Niš, izvodila je bugarska armija. Jedinice NOVJ su na čitavom području Srbije, naročito u Šumadiji, Timočkoj krajini i južnomoravskom kraju, intenzivirale napade na nemačke snage.

Plan je podrazumevao da Beogradska operacija bude izvedena u dve etape. Prva etapa (28. septembar - 10. oktobar) podrazumevala je probijanje nemačkog odbrambenog položaja na jugoslovensko-bugarskoj granici, što je povereno 57. armiji 3. ukrajinskog fronta, a potom njeno sadejstvo sa jedinicama 14. korpusa NOVJ u neoslobođenim područjima istočne Srbije, izbijanje u dolinu Velike Morave i forsiranje reke zarad obezbeđivanja prodora mehanizacije, zauzimanje mostobrana i obez-

Тимочка крајина, Србија у рату и револуцији 1941-1945, Београд, 1989, стр. 214-223; Крстивоје Милосављевић, Осамнаеста српска бригада, Београд, 1989, стр. 80-129; Предраг Пејчић, Деветнаеста српска бригада, Београд, 1989, стр. 40-88; Миладин Ивановић, 23. српска дивизија, Београд, 1994, стр. 172-173; Девета српска ударна бригада у строју и с народом, (ур. Слободан Босиљчић, Бранко Петровић), Београд-Зајечар-Бор, 1995, стр. 26-28.

beđivanje uvođenja u bitku pokretnih jedinica. Druga etapa (11-20. oktobar) podrazumevala je presecanje osnovnih komunikacija neprijatelja u dolini Velike Morave, zajedno sa jedinicama 14. korpusa NOVJ i sjedinjavanje sa snagama 1. armijske grupe NOVJ u Šumadiji i zajedničko nastupanje ka Beogradu. Istovremeno, sadejstvo jugoslovenskih i bugarskih snaga trebalo je da omogući ovladavanje Nišom i Leskovcem kao važnim saobraćajnim čvorištima. Glavnu ulogu u drugoj etapi operacije, kada govorimo o sovjetskim snagama, imao je 4. gardijski mehanizovani korpus, ojačan frontovskim rezervama i delom snaga 57. armije. On je dobio zadatak da, nakon prelaska Velike Morave, preduzme nastupanje sa jedinicama 1. armijske grupe NOVJ prema Beogradu u cilju oslobođenja grada.³⁴

Plan dejstava Crvene armije u Beogradskoj operaciji razmotren je na sastanku između maršala Tita i general-pukovnika Birjuzova (Сергей Семёнович Бирюзов), u Krajovi, 4. oktobra 1944. Sutradan je u Krajovi potpisan jugoslovensko-bugarski sporazum kojim je NKOJ odobrio učešće trupa nove bugarske vojske pod komandom 3. ukrajinskog fronta.³⁵ Učešćem bugarskih jedinica u napadu na nemačke snage u jugoistočnoj Srbiji (područje Niša i Vlasotinca) i severoistočnoj Makedoniji (područje Kumanova i Štipa), naročito od 5. do 15 oktobra 1944, postignuto je vezivanje nemačkih snaga i njihovo onemogućavanje u angažovanju u onim de-

34 *Beogradska operacija...*, str. 132-134.

35 *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, II, (ur. Živko Avramovski), Beograd, 1982; str. II/в.м.; Петар Вишњић, *Битка за Србију*, II, Београд, 1984, стр. 33-44; Petar Dragišić, *n.d.*, str. 21-48.

lovima Srbije gde su nemačke pozicije bile ugroženije od strane Crvene armije i NOVJ (istočna Srbija i Šumadija).

Važno je napomenuti da su dejstva partizanskih snaga, septembra i oktobra 1944, u zapadnoj i centralnoj Bosni (Druga banjalučka operacija, napad NOVJ na Travnik) i Dalmaciji (Ofanziva za oslobođenje Dalmacije), vezali znatan deo nemačkih snaga koje bi u suprotnom bile preusmerene ka Srbiji i Panonskoj niziji. Takođe, bitno je naglasiti značaj savezničke operacije *Ratweek* (Nedelja pacova), sprovedene septembra 1944, koja je podrazumevala saveznička bombardovanja nemačkih vojnih ciljeva i komunikacija širom Jugoslavije, uključujući Srbiju, što je otežalo položaj i manevrisanje, smanjilo borbenu moć i koordinaciju nemačkih snaga na tlu centralnog Balkana (ali je podrazumevalo i znatne civilne žrtve u pojedinim gradovima zbog načina dejstvovanja – bombardovanja sa velikih visina „tepih bombama“, koja su podrazumevala nanošenje gubitaka i u okolini ciljeva koji su bili izloženi bombama, čak i kada su pogoci precizni). Glavna svrha savezničkog bombardovanja ciljeva na tlu Srbije ticala se nastojanja za prekid železničke komunikacije Skoplje-Niš-Beograd, kako ova komunikacija ne bi mogla biti upotrebljavana za povlačenje i proboj nemačkih trupa iz Grčke, ali ni za snabdevanje nemačke odbrane u Srbiji i transport nemačkih trupa zaduženih da spreče nadiranje NOVJ i Crvene armije.³⁶

36 Milovan Dželebdžić, „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1. do 7. septembra 1944. Godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1970, Beograd, 1970, str. 36-42; Драгољуб Ж. Мирчетић, „Савезничка бомбардовања Ни-

Oslobođenje zapadne Srbije

Jedinice NOVJ koje su krajem avgusta 1944. dejstvovale na tlu Srbije, nalazile su se u sledećem rasporedu: pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba – Operativna grupa divizija (5. krajiška, 17. istočnobosanska i 21. srpska divizija) u Toplici i Župi; Prvi proleterski korpus (1. proleterska, 6. lička proleterska i 37. sandžačka divizija) na Zlatiboru i južno od Požege; Dvanaesti korpus (16. vojvođanska, 36. vojvođanska, 11. krajiška i 28. slavonska divizija) na Tari; pod komandom Glavnog štaba Srbije (2. proleterska, 22, 23, 24, 25, 45, 46, i 47. srpska divizija, odnosno potonji 13. i 14. korpus) u južnoj i istočnoj Srbiji. Tokom septembra i u prvim dana oktobra, nakon oslobađanja većih gradova u zapadnoj i istočnoj Srbiji i Banatu, biće formiran veći broj novih brigada i nekoliko novih divizija, a postojeće divizije će biti znatno popunjene novim borcima. Neke od novostvorene jedinice NOVJ takođe će učestvovati u borbama za oslobođenje Beograda.

Vrhovni štab NOVJ je početkom septembra 1944. doneo odluku da 1. proleterski i 12. udarni (vojvođanski) korpus iz zapadne Srbije i Operativna grupa divizija iz Toplice postupno nadiru u pravcu Beograda, dok je deo snaga pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Srbije upućen u istočnu Srbiju kao ispomoć tamošnjim partizanskim jedinicama i zarad uspostavljanja kontakta i

ша и околине 1943-1944.", *Лесковачки зборник*, 35, Лесковац, 1995, стр. 319-329; Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. Студија и документи*, Лесковац-Београд, 1995.

operativne saradnje sa jedinicama Crvene armije, prilikom i nakon njihovog prodora u Srbiju.³⁷

U sprečavanju daljeg prodiranja Operativne grupe divizija, 1. proleterskog i 12. korpusa u zapadnu Srbiju i Šumadiju, nemačkim snagama su od bitne koristi bile snage JVuO na ovom području, osobito 4. grupa jurišnih korpusa. Vrhovna komanda JVuO je 1. septembra 1944, uz prećutnu dozvolu okupatora, sprovela opštu mobilizaciju na područjima pod četničkom kontrolom. Jedinice 4. grupe jurišnih korpusa,³⁸ uz povremeno sadejstvo snaga nemačkog okupatora i kvislinške vlade, započele su 5. septembra napad na partizanske snage na području Požege i Užica. Do odlučujućeg sukoba došlo je na Jelovoj gori, nedaleko od Užica, 6-9. septembra 1944. Nakon pobede na Jelovoj gori, jedinice NOVJ (1. proleterska i 6. lička divizija) nastavile su poturu za glavninom četničkih jedinica u pravcu Maljena i Suvo-bora, odbacivši ih prema Kolubari. U borbama u zapadnoj Srbiji, do opsade Valjeva, partizani su se borili gotovo isključivo sa četnicima jer su nemačke snage na

37 Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd, 1988, str. 227.

38 Četvrta grupa jurišnih korpusa JVuO, pod komandom majora Dragoslava Račića, formirana je po naređenju Vrhovne komande JVuO, 27. maja 1944. Grupa korpusa se sastojala od 14 brigada jačine oko 560 boraca (ukupno oko 7.840 ljudi), odnosno od pet korpusa. Korpusi su formirani tako što su iz postojećih korpusa u Šumadiji i zapadnoj Srbiji angažovane najbolje opremljene i najiskusnije brigade. (*Zbornik NOR-a*, XIV/3, Beograd, 1983, str. 745; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, I-III, Београд, 1999, стр. II/244-245) Broj pripadnika ove grupe korpusa se do kraja 1944. dosta smanjio usled pretrpljenih gubitaka na bojnopolju, dezertiranja i prelaska boraca u redove NOVJ, zarobljavanja i likvidacije manjeg dela zarobljenih pripadnika, manjim delom i zbog umiranja boraca od tifusa.

ovom području bile malobrojne, a na mnogim tačkama sukoba nije ih ni bilo. Ove činjenice dodatno potvrđuju značaj uloge JVuO u pokušaju zaustavljanja prodora jedinica NOVJ u pripremama za izvođenje Beogradske operacije. U prethodno navedenim okolnostima, 9. septembra oslobođen je Kosjerić, a u naredna dva dana Vrhovna komanda JVuO i njene prateće jedinice bile su primorane da napuste Ravnu goru i naselja u njenom podnožju. Borci 3. ličke proleterske brigade 6. ličke proleterske divizije, 11. septembra, u selu Brežđe pokraj Mionice, zarobili su arhivu Vrhovne komande JVuO. Istog dana oslobođena je Mionica, a narednog dana Ljig. Nastavljajući ofanzivu, jedinice 1. proleterske i 6. ličke proleterske divizije su 18. septembra oslobodili Valjevo i okolinu, gde su prethodne pozicije branili pripadnici Vermahta (Wehrmacht), SDK i JVuO. Borbe za oslobođenje Valjeva su trajale tri dana i Nemcima i njihovim saveznicima naneti su veliki gubici. Valjevo je prvi veći grad u zapadnoj Srbiji koji je trajno oslobođen u ofanzivi partizanskih snaga, krajem leta i početkom jeseni 1944. Istog dana 1. proleterska i 6. lička divizija su oslobodile Lajkovac i Lazarevac, dok je 16. istočno-bosanska divizija oslobodila Pecku, a sutradan Krupanj. Ubrzo nakon oslobođenja Valjeva, Vrhovni štab NOVJ je sa Visa premešten u ovaj grad. Napredovanje 1. proleterskog korpusa ka Beogradu, sa jugozapadne strane, na području Užičkog okruga, štitila je 37. divizija, nastojeći da spreči delove 7. SS divizije „Princ Eugen” da prodre ka Užicu, u čemu su partizani imali uspeha. U međuvremenu započeo je prodor Operativne grupe divizija iz doline Ibra prema zapadnoj Srbiji, gde su njene jedinice sredinom i u drugoj polovini septembra učestvovalе u

oslobođanju nekoliko većih naselja: Gornji Milanovac (17. septembar), oslobođen od strane jedinica 17. istočnobosanske divizije; Belanovica (17-18. septembar), oslobođena od strane jedinica 5. krajiške divizije; Rudnik (18. septembar), zauzet bez borbe od strane jedinica 21. srpske divizije; Arandelovac (20. septembar) oslobođen od strane jedinica 5. krajiške divizije.³⁹

Prilikom oslobođenja Gornjeg Milanovca pripadnici 17. istočnobosanske udarne divizije NOVJ zarobili su oko 500 pripadnika JVuO kojima su pošteđeni životi (zarobljeni četnici su premobilisani u redove NOVJ).⁴⁰ U borbama za Valjevo „prema podacima štaba 6. [ličke]

39 *Зборник НОП-а*, I/11, Београд, 1955; *Зборник НОП-а*, I/12, Београд, 1956; Miloš Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, Београд, 1981, стр. 367-372; Петар Вишњић, *Битка за Србију*, I-II, Београд, 1984, стр. II/183-196; Todor Radošević, *Trinaesta proleterska brigada „Rade Končar“*, Београд, 1984, стр. 262-271; Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*, Београд, 1985, стр. 265-280; Savo Trikić, *Treća krajiška proleterska brigada*, Београд, 1987, стр. 293-324; Đorđe Orlović, *Šesta lička proleterska divizija „Nikola Tesla“*, Београд, 1990, стр. 401-434; *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Ђатовић и др.), Београд, 1991, стр. 259-270; Гојко Миљанић, „Продори дивизија НОВЈ преко Лима и Дрине у западну Србију“, *Ваљево 1941-1945*, Саопштења са научног скупа Допринос ваљевског краја у борби против фашизма 1941-1945. одржаног 18. јуна 1995. у Ваљеву, (ур. Синиша Бранковић), Ваљево, 1996, стр. 157-177; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, I-III, Београд, 1999, стр. II/242-265; Петар Вишњић, „Борбе за ослобођење Ваљева (13-18. септембар 1944)“, *Гласник - Историјски архив Ваљево*, 35, Ваљево, 2001, стр. 103-125; Жарко Јовановић, *Ваљево под окупацијом 1941-1944*, Београд, 2001, стр. 235-247; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићев Србије 1941-1945*, Београд, 2014², стр. 476-495.

40 *Зборник НОП-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 567-569; Gligo Mandić, *17. istočnobosanska NOU divizija*, Београд, 1976, стр. 243; Milorad Gončin, *Druga krajiška narodnooslobodilačka brigada*, Београд, 1984, стр. 293-294.

divizije neprijatelj je samo na njenom frontu imao 514 mrtvih, oko 400 ranjenih i 309 zarobljenih vojnika”,⁴¹ pri čemu je reč o pripadnicima Vermahta, SDK i JVuO. U danima nakon oslobođenja Valjeva, Kolubare i Tamnave, znatno su omasovljene partizanske jedinice. Štab 1. proleterskog korpusa izvestio je 21. septembra da su od ulaska u Srbiju neke jedinice porasle za 60-80%, a 23. septembra da je do tada u jedinice NOVJ iz Valjeva i okoline stupilo 1.200 novih boraca.⁴² Prema izveštaju Štaba 5. krajiške divizije, nekoliko dana nakon oslobođenja Arandjelovca, i prema podacima iz literature, prilikom borbi za oslobođenje grada i okoline (18-20. septembra) „ukupni gubici neprijatelja bili su: 140 mrtvih Nijemaca (među njima 4 oficira), 406 mrtvih i 420 zarobljenih nedićevaca i četnika”, pri čemu je većina poginulih u borbama prilikom zauzimanja grada („mrtvo nađeno na bojištu”) pripadala JVuO, dok su gubici NOVJ iznosili 23 mrtva i 63 ranjena borca, a „iz kvislinškog zatvora u hotelu 'Staro zdanje' oslobođeno je 50 talaca”.⁴³ Nemačke jedinice nisu imale pozicije u

41 Đorđe Orlović, *n.d.*, str. 431.

42 *Зборник НОП-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 243; Đorđe Orlović, *n.d.*, str. 432.

43 *Зборник НОП-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 256, 492; Milutin Morača, *n.d.*, str. 273.

Prema izveštaju Štaba 5. krajiške divizije Štabu 1. proleterskog korpusa od 21. septembra, o borbama za oslobođenje Arandjelovca, 19. septembra, u zgradi hotela „Šumadija” nalazilo se oko 230 četnika – „..... a potom su naše jedinice izvršile juriš na zgradu i osvojile je. Tom prilikom većina bradonja izgignula je. Četnici nisu uopšte hteli da se predaju, nego su čak našima pretili i pozivali ih na predaju. Borba za likvidiranje ove zgrade bila je vrlo žestoka... Četnički gubici: mrtvih nađeno 396, većinom bradonja, a zarobljeno 420. Među ubijenim ima manji broj nedićevaca.” (*Зборник НОП-а*, I/12, Београд, 1956, стр. 256). Jedan deo zarobljenih četnika je

samom gradu, ali su mahanizovanim snagama iz pravca Mladenovca i Topole nastojale da potisnu partizane iz Arandelovca i okolnih naselja. Nemci su, takođe, nastojali da potisnu jedinice NOVJ sa komunikacije Kraljevo - Gornji Milanovac - Rudnik - Topola - Mladenovac, kako bi što bolje osigurali drum Kraljevo - Kragujevac - Topola - Mladenovac - Beograd i prugu Kraljevo - Kragujevac - Lapovo (važne pravce evakuacije iz dubine Balkana prema severu), u čemu su do dolaska Crvene armije imali privremenog uspeha, zbog prednosti korišćenja mehanizovanih snaga. Nemačke snage su početkom oktobra na nekoliko dana preuzele Gornji Milanovac, ali su bezuspešno nastojale zauzeti Arandelovac. U narednim danima NOVJ je postigla uspehe u borbama protiv Nemaca, JVuO i SDK u Jadru i Pocerini, pri čemu su oslobođeni Loznica i Banja Koviljača (24. septembar), nakon čega je NOVJ ovladala planinama Ive-
rak, Cer i Vlašić (26. septembar) i prodrli u Mačvu.⁴⁴

Nastupanje jedinica NOVJ kroz zapadnu Srbiju i Šumadiju slikovito je opisao Aleksa Đokić, borac 2. (beogradskog) bataljona Prve proleterske brigade, koji se partizanima dobrovoljno priključio u Šarganu, 12. avgusta 1944. „Vreme je bilo kišno, jesenje, mnogo blata, a obuća slaba. Za mene je jedan zarobljeni Italijan često

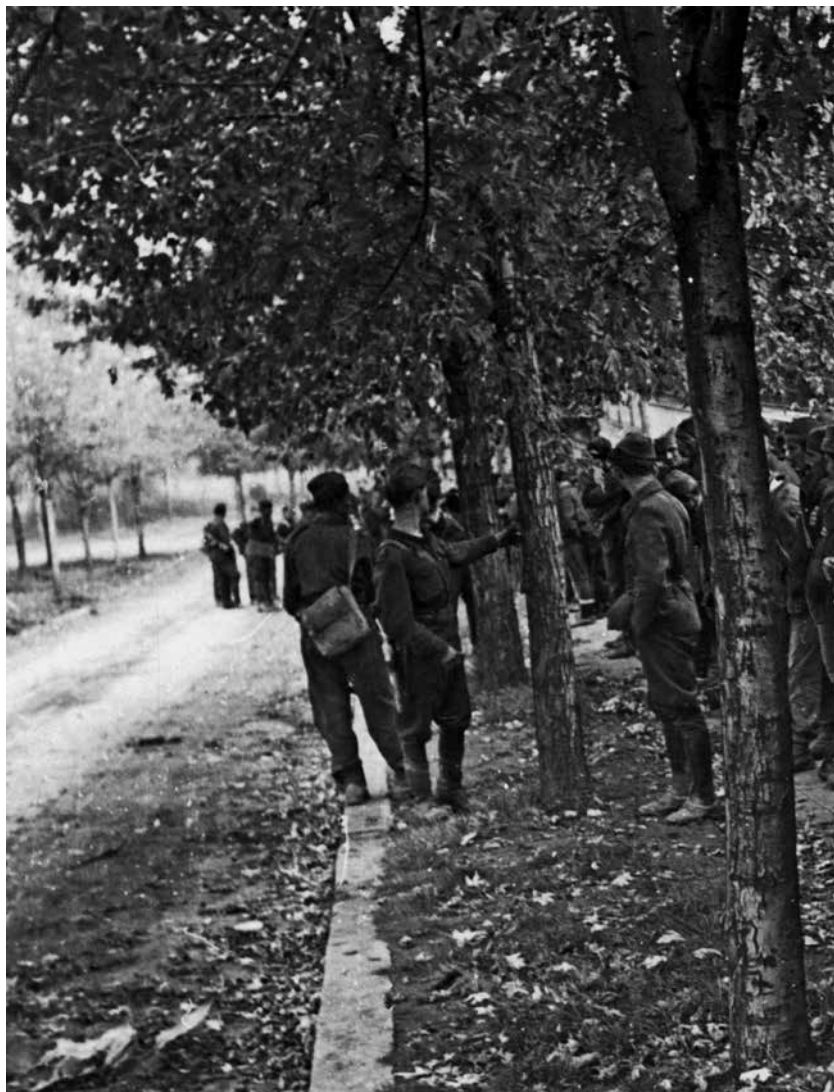
dobrovoljno stupio u NOVJ, ostali su privremeno sprovedeni u zarobljenički logor, da bi uskoro bili amnestirani, sem oficira i ratnih zločinaca, koji su streljani. Opširnije o borbama za oslobođenje Arandelovca, videti: Milorad Gončin, Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd, 1981, str. 246-248; Stevo Rauš, „Oslobođenje Arandelovca i okoline“, *Prva krajiška udarna proleterska brigada. Sjećanja boraca*, (ur. Gojko Banović), Prijedor, 1981, str. 412-421.

44 Зборник НОР-а, I/12, Београд, 1956, в.м.

pravio opanke od sirove ovčije kože. Spavalo se u koloni i pod drvećem. Hranu za vojsku smo skupljali na dobrovoljnoj osnovi od naroda, obično po održanom zboru, uz pesmu, harmoniku i kozaračko kolo. Narod nas je voleo.”⁴⁵ Fotografije Riste Marjanovića, prvog srpskog ratnog fotoreportera, koje je snimao tokom borbi za oslobođenje Beograda, prikazuju pojedine borce NOVJ kako u vojničkom stroju stoje odeveni u seljačka odela koja su poneli od kuće – bez obuće.

Oslobađanjem navedenih mesta i uspostavljanjem jedinstvenog fronta snaga NOVJ koji se protezao od Čačka, preko Rujena, Rudnika, Venčaca, Arandjelovca, Bukulje, Lazarevca, Lajkovca, Valjeva, Medvednika, do Krupnja – završena je prva etapa ofanzive snaga NOVJ koje su učestvovalе u Beogradskoj operaciji. Nemačke snage su bile primorane da se povuku ka Beogradu, Obrenovcu i Šapcu, dok su snage JVuO i SDK, kao pomoćne snage nemačkog okupatora, porazom JVuO na Jelovoj gori i gubitkom Valjeva i Arandjelovca, prestale da igraju relevantnu ulogu u ratnom sukobu na području zapadne Srbije i Šumadije. Grupisanje osam divizija NOVJ na oslobođenom području zapadne Srbije i Šumadije omogućilo je pozicioniranje u nastupajućem prodoru ka Beogradu i Pomoravlju i ostvarilo je uslove za sadejstvo sa Crvenom armijom. Prodor 1. proletarskog korpusa i Operativne grupe divizija olakšan je delovanjem lokalnih partizanskih jedinica na području Rudnika, Bukulje, Venčaca i Kosmaja, ojačanih sredinom i tokom leta 1944, vezujući četničke snage koje su

45 Aleksa Đokić, „Od Zlatibora do Trsta”, *Beogradski bataljon Prve proletarske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981, str. 367.

Partizanski borci u Beogradu tokom borbi za oslobodenje grada.
Autor fotografije je Rista Marjanović (izvor: Muzej grada Beograda)

mogle biti upotrebljene u borbi protiv glavnine partizanskih snaga. Levi bok nastupanja 1. proleterskog korpusa bio je naslonjen na jedinice 12. udarnog korpusa koje su nezadrživo nastojale da izbiju na Savu.

„Odatle će jedinice NOVJ u zapadnoj Srbiji i Šumadiji dejstvovati čvrsto povezane, oslonjene jedne na druge, pod jednim neposrednim operativnim rukovodstvom, kao Prva armijska grupa NOVJ, koja je osnovana 15. septembra 1944.”⁴⁶ Naime, prodorom 1. proleterskog i 12. korpusa i Operativne grupe divizija u zapadnu Srbiju i Šumadiju, Vrhovni štab NOVJ je procenio da su stvoreni uslovi da se ove, do tada samostalne, formacije objedine pod jednom komandom. Štab 1. proleterskog korpusa, u kojem je dužnost komandanta preuzeo dotadašnji komandant Operativne grupe divizija, general-lajtnant Peko Dapčević, primio je komandu nad jedinicama ove Armijske grupe. U danima nakon oslobođenja Aranđelovca, početkom oktobra, Vrhovni štab NOVJ premešten je u ovaj grad. Nemačke mehanizovane snage (14. puk 7. SS divizije „Princ Eugen”) pokušale su krajem septembra i početkom oktobra da zauzmu Aranđelovac, u čemu su privremeno uspele, zauzevši grad na jedan dan, 1. oktobra. Ipak, narednih dana inicijativa je bila u rukama NOVJ čiji pripadnici su 4. oktobra izvršili napad na nemačka i četnička uporišta u Topoli.⁴⁷

Upravo je neutralisanje neprijateljskih uporišta u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, naročito u Valjevu i Aranđelovcu, kada govorimo o dejstvima NOVJ sredinom i u drugoj

⁴⁶ Mladenko Colić, *n.d.*, str. 229.

⁴⁷ Milorad Gončin, Stevo Rauš, *n.d.*, str. 251-255; Milutin Morača, *n.d.*, str. 274-280.

polovini septembra 1944, predstavljao jedan od najznačajnijih preduslova za otpočinjanje Beogradske operacije – uz uspešno sadejstvo NOVJ sa Crvenom armijom u istočnoj Srbiji i onemogućavanje neprijateljske komunikacije dolinom Južne Morave.

Izbijanjem snaga NOVJ na Savu i zaposedanjem Mačve, zauzimanjem dolina Jadra, Tamnave, Kolubare i Ljiga, i učvršćivanjem pozicija u širem regionu Rudnika, borbe za zapadnu Srbiju bile su suštinski završene, iako su nemačke snage nastojale da uspire dalja dejstva snaga NOVJ prema Beogradu, preduzimajući protivnapade po bokovima NOVJ: od Šapca prema Valjevu, od Čačka prema Rudniku i na komunikaciji Kragujevac-Beograd. Ipak, jedinice 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa bile su početkom oktobra jasno usmerene prema Beogradu, udaljene od glavnog grada u proseku 60-70 kilometara. Budući da su snage ova dva korpusa bile isuviše isturene prema glavnom cilju operacije, u odnosu na snage 3. ukrajinskog fronta i 14. korpusa NOVJ, koje su započinjale ofanzivu od Timoka prema Velikoj Moravi, bilo je neophodno da snage NOVJ između Drine i Velike Morave budu usmerene na obezbeđivanje dostignutih linija i pokušaj ovladavanja komunikacijom Kragujevac-Mladenovac, kao i na stvaranje uslova za što brže spajanje sa jedinicama Crvene armije.

U takvim okolnostima, između 5. i 10. oktobra, jedinice 1. proleterskog korpusa sa područja Kolubare sve više su se orijentisale ka širem rejonu Kosmaja i Mladenovca, a jedinice 12. korpusa ka obrenovačkoj Posavini. Jedinice 1. proleterske divizije izvršile su pokret u sledećim pravcima nastupanja: 13. proleterska brigada „Rade

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

Končar” ka komunikaciji Mladenovac-Topola; 3. krajiška proleterska brigada ka Mladenovcu; 8. crnogorska udarna brigada ka Kosmaju; 1. Proleterska brigada ka Sopotu i Ralji. Naredjenja partizanskih štabova podrazumevala su da partizani ne ruše mostove i ne oštećuju put između Beograda i Mladenovca, kako se ne bi otežao očekivani prodor Crvene armije prema Beogradu, stoga su partizani i dalje vodili neravnomernu borbu protiv nemačkih oklopno-mehanizovanih jedinica.

Napredovanje Crvene armije u istočnoj Srbiji i oslobođenje Banata

U danima kada je NOVJ oslobađala prostor zapadne Srbije i delova Šumadije, na području istočne Srbije došlo je do prelaska Crvene armije na jugoslovensku teritoriju i oslobađanja Ključa i Negotinske krajine (22-30. septembar). Prvih dana oktobra znatno su ugrožene nemačke pozicije u severoistočnoj Srbiji, prodorom novih jedinica 3. ukrajinskog fronta na područje između Negotina i Zaječara, dok su nemačke snage trpele gubitke na bokovima usled napada jedinica NOVJ. Trodnevne borbe za ponovno oslobođenje Zaječara (najintenzivnije borbe koje su se tokom čitavog rata odigrale na tlu istočne Srbije) započele su 5. oktobra. Nemačke snage u istočnoj Srbiji, početkom oktobra 1944, bile su gotovo odsečene od glavnine nemačke Armijske grupe „Srbija”, usled konstantnih diverzija na putevima i napadima od strane NOVJ (nemačko snabdevanje hranom i muni-

cijom bilo je moguće samo iz vazduha, dok je gorivo bilo vrlo deficitarno), a pripadnici 14. korpusa NOVJ iz dana u dan kontrolisali su sve veći broj seoskih naselja (uključujući i varošicu Žagubicu koju su oslobodili 27. septembra). Odlučujuću ulogu u oslobođenju Zaječara odigrala je sovjetska artiljerija, dok su snage 45. srpske divizije NOVJ sprečile pokušaj prodora nemačkih snaga iz pravca Boljevca i Knjaževca. U borbama za oslobođenje grada, prema sovjetskim i jugoslovenskim podacima, stradalo je oko 1.500 nemačkih vojnika, dok ih je oko 1.600 zarobljeno (delovi 7. SS divizije „Princ Eugen” i 1. brdska divizija Vermahta). Narednog dana oslobođen je Donji Milanovac. Nemačke snage koje su odstupale iz Zaječara, povlačile su se prema Paraćinu i Nišu, što je omogućilo ponovno oslobađanje Boljevca i Knjaževca (10. oktobar), zajedničkim naporima Crvene armije i NOVJ, da bi nakon dva dana bio oslobođen i Majdanpek. Prethodnih dana jedinice 23. udarne divizije NOVJ zaposele su Bor i Despotovac (3. oktobar). Preostale nemačke snage, na području Kučeva i Majdanpeka, povlačile su se prema Braničevu, trpeći gubitke u ljudstvu i tehnici u sukobima sa NOVJ, na teško prohodnom planinskom terenu. U borbama za oslobođenje gradova u istočnoj Srbiji nemačke snage su imale vrlo visoke gubitke. Prema podacima iz literature, Nemci su u Knjaževcu imali oko 700 poginulih i oko 100 zarobljenih vojnika, dok je u Boljevcu samo 20. srpska brigada NOVJ zarobila oko 300 nemačkih vojnika.⁴⁸

48 Драгољуб Петровић, *н.д.*, стр. 262-264; *Beogradska operacija...*, стр. 215-222; Nikola Račić, *н.д.*, стр. 508-515; Петар Вишњић, *н.д.*, стр. II/93-112; Драгољуб Ж. Мирчетић, *45. дивизија НОВЈ*, Београд, 1992, стр. 11-41.

U međuvremenu, jedinice Crvene armije su oslobodile Svilajnac (8. oktobra) i, neočekivano brzo, iznenadivši neprijatelja, izbile na most na Velikoj Moravi, na putu Markovac-Svilajnac i prešle reku oformivši mostobran između Markovca i Lapova (10. oktobar). Istog dana zauzet je i drugi most na Velikoj Moravi, na putu Velika Plana-Žabari. Vojnici 68. streljačkog korpusa Crvene armije, pod izuzetno teškim uslovima, budući da je most bio miniran i snažno branjen od strane nemačke vojske, uspeali su da se probiju preko reke i spreče miniranje mosta. Ova akcija bila je jedna u nizu istinski herojskih podviga Crvene armije na jugoslovenskom tlu. Nakon potiskivanja nemačkih vojnika sa pozicija na levoj obali Velike Morave, jedinice Crvene armije su oslobodile Veliku Planu.⁴⁹ Nemačka komanda je bila iznenađena brzim prodorom jedinica Crvene armije u Pomoravlje, stoga na pravce nastupanja crvenoarmejaca nisu bile upućene sveže snage.

Potiskivanje nemačkih snaga prema Braničevu i uspostavljanje mostobrana na Velikoj Moravi, omogućio je premeštanje dela snaga NOVJ (23. srpska divizija) iz istočne Srbije u Šumadiju i dalje, prema Beogradu, iako su se na području Braničeva i Stiga i dalje nalazile nemačke snage.

Uspostavljanje mostobrana na Velikoj Moravi bio je važan korak u sprovođenju plana proboja prema Beogradu, budući da Nemci nisu uspeali onesposobiti mostove na Velikoj Moravi. Na taj način ne samo što je ubrzano napredovanje Crvene armije ka dubini Šumadije i spa-

49 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. II/106-108.

janje sa jedinicama 1. proleterskog korpusa NOVJ, već je onemogućena važna komunikacija između Beograda i dolina Južne i Zapadne Morave (železnička komunikacija Kraljevo-Kragujevac-Lapovo-Beograd, Kraljevo-Kruševac-Jagodina-Beograd i Niš-Jagodina-Beograd), koju je koristio okupator u cilju snabdevanja i pojačanja, ali i evakuacije dela snaga sa juga Balkana ka Beogradu. Takođe, ovim potezom sprečeno je izvlačenje delova nemačkih snaga iz istočne Srbije, preko mosta kod Velike Plane, prema Mladenovcu i Beogradu.

Jedinice Crvene armije i NOVJ nastavile su potiskivanje nemačkih snaga prema Paraćinu i Nišu. Pripadnici 24. srpske brigade 45. divizije NOVJ, iskoristivši prodor sovjetske 19. streljačke divizije prema Deligradu, oslobodile su Aleksinac (12. oktobar). Istog dana, borci 23. srpske brigade 45. divizije NOVJ uz sadejstvo sa crvenoarmejcima, proterali su nemačke snage iz Svrlijga i ponovo oslobodili varoš. Na području Aleksinca i Svrlijga, jedinice NOVJ i Crvene armije, prilikom borbi za oslobođenje ovih delova Srbije, sukobljavali su se sa pripadnicima 7. SS divizije „Princ Eugen”, koji su činili znatan deo nemačkih snaga na ovom području. Potiskivanje neprijateljskih snaga prema Nišu omogućilo je dodatno razdvajanje nemačke vojske na području između sastava Zapadne i Južne Morave i ušća Velike Morave. Na taj način deo neprijateljskih snaga bio je prinuđen da se povuče prema Požarevcu i, potom, Smederevu (grupacija koja je u domaćoj literaturi poznata pod nazivom: Korpusna grupa „Štetner”), a deo prema Nišu i Toplici. Obe ove nemačke grupacije u narednim danima bile su osujećene u nameri da brane nove pozicije

(Niš je oslobođen 14. oktobra, a Požarevac sutradan), a nemačke snage iz pravca Požarevca i Smedereva nisu uspele da se spoje sa nemačkim snagama u Beogradu, usled prodora NOVJ i Crvene armije prema severnoj Šumadiji, Avali, Beogradu i Podunavlju, dok su nemačke snage sa područja Niša i Toplice, uz znatne gubitke, bile primorane da odstupe prema zapadu.

U međuvremenu, snage 2. ukrajinskog fronta (10. gardijski streljački korpus 46. armije pod komandom general-potpukovnika И. А. Рубаньјука) su iz Rumunije prodrle u Banat i oslobodile severoistočno zaleđe Beograda. Prvi oslobođeni grad u Banatu bio je Vršac, koji su crvenoarmejci zauzeli 2. oktobra, posle žestoke borbe, a Pančevo je oslobođeno 6. oktobra. U borbama za oslobođenje Banata učestvuju i manji lokalni partizanski odredi. Nemačke snage u Beogradu nisu bile u mogućnosti da pojačaju nedovoljnu nemačku odbranu Pančeva, usled prioriteta u severnoj Šumadiji i priprema za odbranu Beograda. Pančevački most je teško oštećen i onesposobljen za saobraćaj, najpre od strane savezničke avijacije, potom osposobljen i ponovo teško oštećen od strane okupatora, čime je postao neprohodan. Već 8. oktobra jedinice 2. ukrajinskog fronta prešle su Tisu i oslobodile Stari Bečej, Adu i Sentu. Nemačke snage iz južnog Banata su ojačale odbranu Beograda, a deo ovih snaga je učestvovao u borbama prema Obrenovcu i Mladenovcu u danima nakon napuštanja Banata.⁵⁰

50 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 635-639, 690; *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, 1964, str. 976; *Beogradska operacija...*, str. 214-215; Đorđe Momčilović, *Kako do brigade? Trinaesta vojvodanska udarna brigada*, Kikinda, 1976, str. 500-508.

Iako su se prve približile Beogradu, jedinice 2. ukrajinskog fronta neće odigrati ključnu ulogu u Beogradskoj operaciji budući da je Dunav predstavljao prepreku u napredovanju i prebacivanju sovjetskih snaga. Ipak, nemačke snage nisu bile u stanju da brane čitavu desnu obalu Dunava, nizvodno od Beograda, što je omogućilo pripadnicima 109. streljačke divizije 10. gardijskog korpusa da 8. oktobra forsiraju Dunav između Beograda i Grocke, uspostavši mostobran kod Velikog Sela i Ritopeka. Ovo je bio važan korak koji je omogućio ne samo poziciju za napad na nemačka uporišta u Beogradu sa istoka, već prvenstveno zbog toga što je omogućio vezivanje dela nemačkih snaga (delovi 117. lovačke divizije i delovi Jurišnog puka „Rodos”, koji su početkom oktobra pristigli iz Grčke). Nemačke snage uspele su sutradan da potisnu sovjetske snage sa brda u okolini Ritopeka, sa kojih je bilo moguće ugroziti komunikaciju Beograd-Smederevo, ali nisu uspele da neutrališu mostobran. Sovjetski ratni brodovi su 13-14. oktobra iz Pančeva prebacili dva bataljona 12. vojvođanske brigade koji su potom sadejstvovali sa jedinicama Crvene armije u odbrani mostobrana, a uskoro potom i u oslobađanju seoskih naselja istočno od Beograda.⁵¹

Oslobođenje istočne Srbije i razbijanje nemačke odbrane na pravcu nastupanja sovjetskih snaga iz Bugarske (prvenstveno nakon oslobođenja Zaječara) bilo je od izuzetne važnosti za sprovođenje Beogradske operacije, budući da je glavnina 3. ukrajinskog fronta koja je učestvovala u operaciji (57. armija), nastupala iz pravca

51 Branislav Popov Miša, *Dvanaesta vojvođanska udarna brigada*, Vršac, 1982, str. 56-57.

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

Zaječara, a uspostavljanje mostobrana na Moravi, omogućilo je prebacivanje ovih snaga. Glavnina, o kojoj je reč, iz sastava: 4. gardijski mehanizovani korpus, ojačan 22. protivavionskom artiljerijskom divizijom, 42. lovačkom protivtenkovskom brigadom, 230. haubičkim protivtenkovskim pukom, 58. gardijskim pukom reaktivnih minobacača („kaćuše”), 140. minobacačkim pukom i 218. inženjerijsko-pionirskim bataljonom i podržan iz vazduha od 9. mešovitog vazduhoplovnog korpusa sovjetske 17. vazduhoplovne armije – prošla je kroz Zaječar u noći uoči 9. oktobra. „Maršruta od Zaječara do Velike Morave bila je veoma teška. Samo na deonici puta od Zaječara do Brestovačke Banje bilo je sedam srušenih mostova, od kojih tri na Crnom Timoku. Najvećim delom, put je vodio strmim planinskim padinama, s mnogo oštih krivina. Prolazni deo puta nije bio širi od tri do četiri metra, a strmina uspona i padina je dostizala 10, 15 i više stepeni. Za dva dana napornog marša, bez odmora i spavanja, ove jedinice, s ojačanjima, prešle su put od Zaječara i 10. oktobra izbile u dolinu Velike Morave.”⁵² Nastupanju Crvene armije na ovom slabo prohodnom pravcu (oko 160 km), pogotovo u savlađivanju prepreka, znatno je pomoglo lokalno stanovništvo dobrovoljnim radom, popravkom puteva i mostova. U trenutku izbijanja Crvene armije u dolinu Velike Morave i uspostavljanja mostobrana na levoj obali reke, još uvek su se vodile borbe za oslobođenje Knjaževca i Boljevca, a istočna Srbija će u potpunosti biti oslobođena tek nakon nekoliko dana. Ipak, oslobođenje Zaječara, prodor Crvene armije u Pomora-

52 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. II/114-115.

vlje, uz razbijanje, osipanje i proterivanje jedinica JVuO i SDS, omogućili su da već 10. oktobra postane jasno da je proterivanje okupatora sa područja između Morave i Timoka pitanje dana. Prema podacima nemačke Armijske grupe „Srbija”, vazdušnim izviđanjem utvrđene su sledeće sovjetske snage na putu prema mostobranu: „200-300 tenkova, 1.000-1.500 kamiona i preko 1.000 zaprežnih vozila”.⁵³

Prema podacima iz literature, jedinice 3. ukrajinskog fronta i 14. korpusa NOVJ u borbama za oslobođenje istočne Srbije, od sredine septembra do sredine oktobra 1944, imale su oko 3.500 poginulih i oko 4.500 ranjenih boraca.⁵⁴

Snage kvislinštva i kolaboracije u Srbiji početkom jeseni 1944.

Potisnuvši krajem septembra nemačke snage prema Šapcu, Obrenovcu i Beogradu i oslobodivši veći deo Mačve, Pocerinu, Tamnavu, znatne delove Posavine, Kolubaru i kosmajski kraj, jedinice 1. armijske grupe NOVJ nisu značajnije napredovale prema ovim gradovima (kako bi se uskladili sa operacijama jedinica 3. ukrajinskog fronta i 14. korpusa NOVJ) sve do 6. oktobra 1944, kada su od Vrhovnog štaba dobile naređenje maršala Tita za

53 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 692.

54 Петар Вишњић, н.д., стр. II/119; Петар Вишњић, *Операције за ослобођење источне Србије, јун-октобар 1944*, Зајечар, 1985, стр. 217.

dalji pokret prema Beogradu. Ovo međurazdoblje iskorišćeno je za obuku dobrovoljaca u redovima NOVJ.

Jedinice NOVJ oskudevale su u artiljerijskim oruđima i mehanizaciji, a okupator je umeo da iskoristi prednost u borbenim i oklopnim vozilima (naročito na drumu Kragujevac-Topola-Mladenovac), uključujući korišćenje oklopnih vozova na pruži Beograd-Mladenovac-Smederevska Palanka.⁵⁵ Ovakav odnos snaga trajao je sve do 13. oktobra, odnosno do prodora Crvene armije u Gornju Jasenicu i kosmajski kraj.

U međuvremenu, početkom oktobra, onemogućena je drumska komunikacija Šabac-Obrenovac i oslobođen je Ub (2. oktobar). Ostaci razbijenog 4. jurišnog korpusa JVuO odstupili su prema Beogradu, odnosno prema Topčideru i Ripnju, gde će uskoro biti ukrcani u vozove i transportovani ka Kraljevu. Diverzantske akcije sremskih partizana u prvoj polovini oktobra, na pruži Šid-Zemun, onemogućile su adekvatno snabdevanje nemačkih jedinica u Beogradu.

Snage kvislinštva (SDS i SDK) i kolaboracije (JVuO) više nisu igrale relevantnu ulogu na ratištu u Srbiji, naročito nakon velikih poraza u zapadnoj i istočnoj Srbiji, avgusta i septembra 1944, u neuspelim pokušajima da zajedno sa nemačkim snagama zadrže veće gradove.

Pripadnici SDK sa područja severne i zapadne Srbije (kojima su se priključili i evakuisani saborci sa područja istočne i dela južne Srbije), prema zamisli nemačke

55 Miloš Pajević, *Artiljerija u NOR*, Beograd, 1970, str. 368-371; Bojan B. Dimitrijević, Dragan Savić, *Oklopne jedinice na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd, 2011, str. 308-309.

komande, počev od 5. oktobra (naročito u rasponu od 8. do 12. oktobra) prebačeni su u Srem, a potom u Sloveniju, budući da je njihova borbena vrednost u Srbiji bila slabo upotrebljiva, zbog čega ih je okupator nameravao sačuvati od uništenja i upotrebiti na ratištu na kome bi bili od veće koristi.⁵⁶ Ujedno, snage SDK su

56 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1985, str. 623, 663, 708, 988; Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд, 1984, стр. 294-303; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије 1941-1945*, Београд, 2014², стр. 503.

Istoričar Bojan Dimitrijević zapada u kontradikciju kada piše o prebacivanju snaga SDK u Srem, odnosno u Sloveniju, insistirajući na tezi da je prebacivanje SDK van Srbije rezultat zamisli Dimitrija Ljotića, iako nedugo potom nehotice demantuje ovu tezu citirajući navode kapetana SDK Dragana Stojadinovića o položaju formacije SDK početkom oktobra 1944: „Mi smo tih dana za Nemce postali ne samo irelevantni nego i nepoželjan teret, mi smo našu ulogu odigrali u Srbiji, i sad nas niko neće.” Dimitrijević dalje navodi: „Prema njegovom svedočenju, tada se još nije znalo gde će se uputiti SDK, pa je tek posle razgovora u Gracu Mušickom saopšteno da će korpus preći u Operativnu zonu Jadransko primorje.” (Bojan Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 503). Zbog čega je SDK prebačen u Slovenačko primorje? Zbog zamisli Dimitrija Ljotića? On nije donosio odluke, već je to učinila Vrhovna komanda Vermahta (Wehrmacht), na osnovu predloga komande Armijske grupe „F”. Formacija SDK je prebačena u Slovenačko primorje jer su tamo nemačke pozicije bile znatno ugrožene i jer je nemački okupator bio svestan gubitka Srbije, pri čemu je nastojao da zadrži pozicije na severozapadu Jugoslavije, odnosno da obezbedi pokrajine koje je Berlin smatrao integralnim delom Nemačkog Rajha, jačajući unutrašnju liniju odbrane Rajha. Sem toga, Slovenija je bila jedino područje na tlu Jugoslavije na kom su pripadnici SDK mogli biti nesmetano premešteni s obzirom na to da je probijanje ka unutrašnjosti Srbije bilo ravno samouništenju, a boravak na tlu NDH skopčan sa objektivnim poteškoćama i nemogućnostima. Mogućnost da SDK izbegne premeštanje na neko ratište i da bude raspušten nije dolazila u obzir jer je ova formacija, ma koliko bila relativno malobrojna, imala svoju upotrebnu vrednost za nemačku oružanu silu. S druge strane, rukovodstvo SDK i Zbora je smatralo da se premeštanjem u Sloveniju, u slučaju brze kapitulacije nemačkih oružanih snaga, otvara mogućnost predaje Amerikancima i Britancima za koje su pretpostavljali da će za njih „imati

oktobra 1944. upotrebljene u pozicioniranju nemačkih položaja na levoj obali Save u Sremu, jer se očekivalo da jedinice NOVJ iz severozapadne Srbije prodru u Srem kako bi učestvovala u opkoljavanju i odsecanju nemačkog garnizona u Beogradu. Takođe, Nemci su oktobra 1944. upotrebili jedinice SDK za borbu protiv partizana koji su kontrolisali mnoga seoska naselja u Sremu. Manji broj pripadnika SDK učestvovao je u nemačkoj odbrani Obrenovca zaključno sa 14. oktobrom, kada su nemačke snage odlučile da napuste grad i da se prebace u Srem. Prema nemačkim izvorima, „jako oslabljeni Srpski dobrovoljački korpus” početkom oktobra 1944. brojao je 4.000 ljudi.⁵⁷

Pripadnici SDS i SGS početkom oktobra 1944. stavili su se na raspolaganje Vrhovnoj komandi JVuO, prihvativši njenu komandu, iako su i dalje bili podređeni odlukama nemačkog okupatora. Oni su se okupili 6. oktobra u Jagodini, gde su preuzeli ime Srpski udarni korpus (SUK), kako bi sačuvali individualnost u odno-

više razumevanja” nego Sovjeti. (Младен Стефановић, *н.д.*, стр. 297). Istoričar Mladen Stefanović, na osnovu emigrantske publicistike, takođe ne uočava bitne aspekte i preduslove premeštanja SDK na zapad i donekle prenebregava ključnu ulogu okupatora u ovim događajima. Prema oceni nemačke komande, pripadnici SDK bili su „bez iskustva za velike borbe. Nisu za upotrebu protiv Rusa.” (*Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 708). Nemačkom okupatoru bilo je očigledno da snage SDK nisu sposobne da se suprotstave snagama Crvene armije i brojčano i vatreno ojačanoj NOVJ u Srbiji. Vrhovna komanda Vermahta je 20. oktobra 1944. izdala naređenje komandantu Jugoistoka za prebacivanje SDK u Istru: „Nakon povlačenja fronta na jugoistoku, zaslužni dobrovoljački korpus ne sme da bude prepušten svojoj sudbini, već mora da bude angažovan na drugom mestu za naše potrebe.” (*Isto*, str. 663).

57 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 644, 988; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 385.

Borci NOVJ sprovode zarobljenog oficira Srpske državne straže tokom borbi za oslobođenje Beograda (Izvor: www.znaci.net)

su na JVuO. Za komandanta SUK imenovan je general Stevan Radovanović, dotadašnji komandant SDS u Beogradu, a za njegovog pomoćnika general Borivoje Jonić, dotadašnji komandant celokupne SDS. U literaturi se obično navodi brojka od 6.800 pripadnika SUK početkom oktobra, iako je ovaj broj vrlo upitan, dok broj pripadnika SUK koji su krenuli na proboj kroz Sandžak i Bosnu – ostaje pod znakom pitanja (svakako je manji od pomenute brojke i realno je pretpostaviti da nije bio veći od 2.500). Pripadnici SUK povukli su se iz Jago-dine prema Kraljevu i Novom Pazaru, da bi se potom zajedno sa Nemcima (Armijaska grupa „E”) i glavninom JVuO, preko Sandžaka, pravcem Novi Pazar-Sjenica-Prijepolje-Pljevlja-Goražde, odstupili prema istočnoj Bosni, pri čemu je ovo odstupanje na većim deonicama

predstavljalo proboj kroz teritoriju koju su kontrolisali ili ugrožavali partizani, podrazumevajući blisku borbenu saradnju četnika sa nemačkim snagama. Tokom odstupanja i proboja kroz Sandžak i Bosnu, brojno stanje jedinica SUK se dodatno smanjilo zbog gubitaka u borbama i dezertiranja.⁵⁸

Snage JVuO su se povukle iz severnih delova Srbije početkom oktobra, vozovima od Beograda do Kraljeva, u organizaciji okupatora, kako bi u drugoj polovini oktobra i tokom novembra kao „prethodnice i osiguranje za komunikacije”⁵⁹ učestvovalе u olakšavanju proboja Armijske grupe „E” iz Sandžaka prema istočnoj Bosni. Do 20. oktobra praktično sve jedinice JVuO u Srbiji nalazile su se u procesu povlačenja prema Sandžaku ili dolinom Zapadne Morave na putu za Sandžak.

Prilikom uzmicanja snaga JVuO prema Beogradu, u Umci i Ripnju, naseljima u kojima je koncentrisana glavnina snaga JVuO koje su ubrzo potom, odlukom nemačke komande, železnicom evakuisani ka Kraljevu, zabeležena su ubistva simpatizera NOP-a. Četnici

58 Milan Borković, *n.d.*, str. II/ 352-361; Младен Стефановић, *н.д.*, стр. 295-296; *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 676; *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943-1944. Документи*, (пр. Добривоје Јовановић, Дејан Танић), Јагодина, 2006, стр. 379-380; Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 507-519.

Prema izveštaju Glavnog štaba NOV i PO Srbije Vrhovnom štabu NOV i POJ (31. decembar 1944), jedinice SUK-a, prilikom proboja kroz Sandžak, u jesen 1944, brojale su devet bataljona i ukupno oko 2.000 boraca (*Зборник НОР-а*, I/15, Београд, 1957, стр. 606).

59 VA, NAW, T-311-194-45, Memorandum sa savetovanja visokih nemačkih političkih, vojnih i policijskih ličnosti o četničkom pitanju u Srbiji, održanog 8. oktobra 1944. [u Beogradu]

su prvih dana oktobra u Umci zaklali 4, a u Ripnju su streljali 13 osoba.⁶⁰

Organizovano napuštanje Beograda od strane predstavnika kvislinške administracije i istaknutih saradnika okupatora započelo je 6. septembra 1944. Komanda Jugoistoka je 1. oktobra saopštila Milanu Nediću da prestaju sve funkcije njegove vlade. Funkciju kvislinške vlade preuzele su nemačke okupacione vlasti. Nemački komandant Jugoistoka proglasio je 3. oktobra Beograd operativnim područjem. Istog dana Nedić je održao poslednju sednicu vlade na kojoj je ministre razrešio dužnosti. Sutradan je prema Beču, vozom, krenula veća grupa istaknutih kvislinških funkcionera, predstavnika kvislinške uprave i pripadnika represivnog aparata. Predsednik kvislinške vlade napustio je Beograd 6. oktobra u koloni automobila u kojoj su se nalazili njegovi bliski saradnici. Nedić je pristigao u Beč 11. oktobra. Komanda SDK je napustila Beograd 9. oktobra. Vođa fašističke partije Jugoslovenski narodni pokret Zbor, Dimitrije Ljotić, napustio je Beograd, sa nekolicinom oficira SDK, 12. oktobra 1944.⁶¹

Logor na Banjici, formiran 5-9. jula 1941, u kome je bilo zatočeno 23.244 poimenice registrovanih zatočenika (pretpostavlja se da je stvaran broj zatočenika bio veći za nekoliko hiljada, odnosno da je iznosio 25.000-30.000, od čega je ubijeno više hiljada zatočenika, odnosno najmanje 4.226), raspušten je 4. oktobra 1944,

60 Драгослав Димитријевић Бели, „Где је моја мама?“ Прилози за историју Авалског корпуса ЈВУО, Београд, 2009, стр. 297, 332-335, 381.

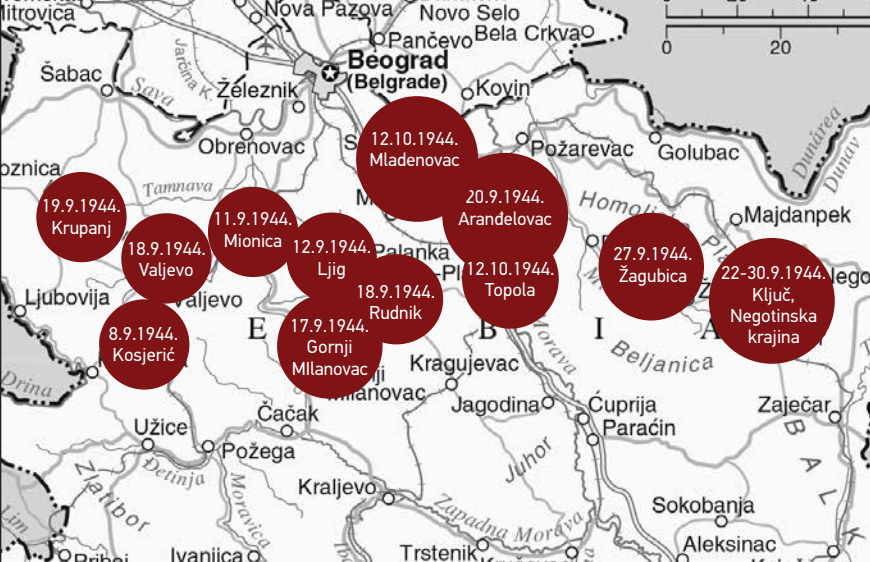
61 Milan Borković, *n.d.*, str. II/341-351; Бојан Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 496-506.

usled rasula kvislinške uprave. U poslednjih mesec dana postojanja logora, streljana su najmanje 54 zatočenika. Prethodno, od 31. avgusta do 26. septembra, iz Banjice je u logor Mauthauzen transportovan velik broj logoraša. Poslednji transport, 26. septembra, brojao je oko 700 zatočenika.⁶²

Oslobođenje severnih delova Šumadije i proboj prema Beogradu

Štab 1. armijske grupe NOVJ je uputio dve dodatne divizije (1. proleterska, 17. istočnobosanska), pored postojeće dve (5. krajiška i 21. srpska), na drumski pravac Kragujevac-Topola-Mladenovac-Ralja, kako bi se konačno onemogućio svaki prolaz neprijateljskih jedinica, koji je ionako bio usporen, na drumskoj i železničkoj komunikaciji Kraljevo-Kragujevac-Beograd, čime bi se nemački garnizon u Beogradu potpuno izolovao od nemačkih snaga u dolinama Zapadne Morave i Ibra (Korpusna grupa „Miler”). Ostale partizanske snage 1. armijske grupe dobile su sledeće zadatke: 12. (vojvođanski) udarni korpus da oslobodi Obrenovac (nakon napuštanja oslobođenog područja Pocerine i Tamnave), a 6. lička proleterska divizija da proдре prema Beogradu s juga, u zoni između 1. proleterske divizije (odsek Mladenovac-Ralja) i 12. udarnog vojvođanskog korpusa,

62 Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1945*, I-II, Beograd, 1989, str. II/255-265; Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, „Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica”, *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, I-II, (pr. Evica Micković, Milena Radojčić), Beograd, 2009, str. I/9-49.

odnosno na odseku Lazarevac-Barajevo-Beograd. Šabac, Obrenovac i Beograd, predstavljali su važna nemačka uprišta zbog postojanja mostova na Savi (u Obrenovcu je podignut pontonski most) i mogućnosti evakuacije trupa sa Balkana. Ipak, odesecanjem Šapca od ostatka nemačkih snaga u Srbiji, u drugoj polovini septembra, i ugrožavanjem Obrenovca, početkom oktobra, ovi planovi nisu ostvareni. Ovo je bilo vrlo nepovoljno za nemačku stranu, budući da je prvih dana oktobra postalo jasno da će Crvena armija uskoro zauzeti Banat i na taj način onemogućiti premeštanje nemačkih snaga ka severoistoku, zbog čega su mostobrani u Šapcu, Obrenovcu i Beogradu dobili na dodatnom značaju.⁶³ Međutim, presecanje drumske i železničke komunikacije Kraljevo-Beograd i Niš-Beograd, obesmisliło je ove planove.

Istovremeno, vrlo važne borbe odigravale su se na prostoru između Niša i Vlasotinca. „Veliki uticaj na uspe-

63 Петар Вишњић, *Битка за Србију, I-II*, Београд, 1984, стр. II/182-183.

šan tok Beogradske operacije ispoljile su levokrilne jedinice 2. ukrajinskog fronta, jedinice 13. korpusa i 2. proleterska divizija NOVJ i jedinice 2. bugarske armije. One nisu samo vezivale neprijatelja koji je stajao nasuprot njima, nego su privukle na sebe i deo neprijateljskih snaga koje su dejsstvovalе protiv trupa 3. ukrajinskog fronta. Uspešna dejstva 46. armije 2. ukrajinskog fronta duž leve obale Dunava na beogradskom pravcu, 13. korpusa i 2. proleterske divizije NOVJ i 2. bugarske armije na niškom pravcu čvrsto su obezbeđivale bokove 57. armije, koja je snažno nastupala u Moravsku dolinu.”⁶⁴

Istovremeno sa nastupanjem snaga NOVJ prema Obrenovcu, Kosmaju i Mladenovcu, jedinice 73. gardijske streljačke divizije Crvene armije vodile su borbe u blizini Velikog Orašja kako bi sprečile kontraudar nemačkih snaga i odbranile mostobran na Velikoj Moravi, omogućivši prebacivanje snaga 4. gardijskog mehanizovanog korpusa koji je predstavljao udarnu snagu Crvene armije u borbama u Šumadiji i Beogradu. Dejstva jedinica 1. proleterskog korpusa NOVJ na komunikacijama koje su iz Kragujevca i Mladenovca vodile ka Velikoj Moravi, onemogućila su upotrebu dodatnih nemačkih snaga ka crvenoarmijskom mostobranu. Čvrstim držanjem mostobrana na levoj obali Morave i oslobodjenjem Velike Plane i Smederevske Palanke, snage Crvene armije sprečile su komunikaciju nemačkih snaga južno od Lapova sa nemačkim snagama u Beogradu.

64 *Beogradska operacija...*, str. 232.

Budući da je železnički saobraćaj između Niša i Skoplja bio u prekidu još od 7. septembra, kada je oslobođeno Vranje, a ubrzo potom i Bujanovac i Preševo, nemački okupator je nastojao da potisne partizanske snage između Vlasotinca (koje je privremeno oslobođeno 30. septembra) i pčinjskog kraja. Nemačke snage su 5-7. oktobra uspele da potisnu jedinice NOVJ iz Vlasotinca, Bujanovca, Preševa, pokazujući na taj način koliko im je značila železnička komunikacija dolinom Južne Morave (Vranje su Nemci privremeno zauzeli 8. oktobra, ali to nije podrazumevalo obnovu železničkog saobraćaja između Skoplja i Niša, budući da je grad ponovo oslobođen već 12. oktobra). Ipak, neuspeh u ponovnom zauzimanju Vranja i gubitak Velikog Orašja i Smederevske Palanke, trajno su onemogućile nemačke snage u probijanju ka severu dolinama Južne i Velike Morave, što je znatno usporilo i ugrozilo nastavak proboja Armijske grupe „E”.

Jedinice 5. krajiške divizije 9-11. oktobra nastojale su da zauzmu Topolu i seoska naselja u trouglu Mladenovac-Topola-Smederevska Palanka, čime bi bila presečena železnička komunikacija Beograd-Smederevska Palanka i drumska komunikacija Mladenovac-Kragujevac, u cilju sprečavanja nemačkih mehanizovanih trupa i oklopnih vozova da deluju na navedenim pravcima i usled nastojanja da se jedinice 1. armijske grupe povežu sa jedinicama Crvene armije koje su čuvale mostobran kod Velike Plane.

S druge strane, nemačke snage su, po zamisli komandanta Armijske grupe „Srbija”⁶⁵ Hansa Gustava Felbera, nastojale da neutrališu crvenarmejski mostobran na levoj obali Velike Morave i da, dovlačenjem novih mehanizovanih snaga, dodatno ojačaju liniju odbrane kod Topole i Mladenovca prema snagama NOVJ. Snage generala Felbera 10. oktobra izvršile su žestok protivudar na snage Crvene armije na području Velike Plane, kako bi zaustavili napredovanje 4. mehanizovanog gardijskog korpusa. U kritičnim trenucima angažovane su jedinice 68. streljačkog korpusa Crvene armije, nakon čega je nemački protivnapad odbijen.

Uoči prvog susreta boraca 5. krajiške divizije, koji su se prvi spojili sa crvenoarmejcima, u odnosu na ostale jedinice 1. armijske grupe NOVJ, maršal Josip Broz Tito je iz Krajeve uputio direktivu general-lajtnantu Peki Dapčeviću, zapovedniku ove armijske grupe. „Najkasnije 11, a ako je ikako moguće i 10. ov. mj., tvoje jedinice trebalo bi da se sretnu sa jedinicama Crvene armije kod Palanke, Velike Plane, Donje Rače i Brzana gdje su se već juče prebacile preko Velike Morave prethodnice Cr-

65 Armijska grupa „Felber” nazvana po imenu svog komandanta generala Felbera, formirana je po odluci komandanta Jugoistoka Maksimilijana fon Vajksa (Maximilian von Weichs), 26. septembra 1944, sa zadatkom da do dolaska Armijske grupe „E” (oko 300.000 vojnika stacioniranih u Grčkoj i južnoj Albaniji) brani nemačke vojne pozicije u Srbiji. Narednjem nemačke vrhovne komande od 6. oktobra 1944. Armijska grupa „Felber” preimenovana je u Armijsku grupu „Srbija” (Armee-Abteilung Serbien). Kad su u septembru snage jugoistoka bile prinuđene da se suprotstave prodoru Crvene armije iz Bugarske u Srbiju, pod komandu generala Felbera dovedene su četiri divizije iz sastava Armijske grupe E i Druge oklopne armije. Ova privremena formacija nosila je naziv Armijska grupa „Srbija” i funkcionisala je od 26. septembra do 27. oktobra 1944.

vene armije... Ovdje će tvoje jedinice biti posađene na kamione i brzo krenuti u pravcu Beograda. U tom pravcu kreću krupne snage Tolbuhina sa jednim ojačanim tenkovskim korpusom... Sve ove operacije su u sporazumu sa Tolbuhinom sa kojim držimo tijesan kontakt. Politički je važno, a to je i moja želja, da naše jedinice prve uđu u Beograd.”⁶⁶

Snage 1. krajiške brigade 5. krajiške divizije spojile su se sa prednjim delovima 68. streljačkog korpusa Crvene armije, 11. oktobra, u jutarnjim časovima, prilikom prodora u Smederevsku Palanku (crvenoarmejci su prodrli u naselje nedugo pre boraca 1. krajiške brigade). U međuvremenu oslobođena je većina naselja u Jasenici.⁶⁷ Partizani su nastojali, i uspevali, da na ovom području zauzmu što veći broj seoskih naselja koja Nemci nisu mogli u potpunosti da posednu zbog činjenice da su uporno branili veća naselja i komunikacije, a odsustvo značajnijih četničkih snaga onemogućilo je Nemce da iskoriste četnike u zaposedanju okoline utvrđenih tačaka i obezbeđenju putnih komunikacija, što su Nemci činili tokom prethodnog razdoblja. U ovim nastupanjima jedinice NOVJ su neretko vodile žestoke borbe sa nemačkim snagama, naročito na prilazima većim naseljima i železničkim stanicama.

66 *Zbornik NOR-a*, II/14, Beograd, 1981, str.263.

67 Milorad Gončin, Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd, 1981, str. 254-255; Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*, Beograd, 1985, str. 283.

Prva jedinica 1. armijske grupe koja se susrela sa jedinicama Crvene armije (68. streljački korpus, pod komandom generalmajora Nikolaja Nikolajeviča Škodunova) bio je 1. bataljon 1. krajiške brigade, pod komandom Ljubomira Jajićanina.

Borci na prilazima Beograda (Izvor: www.znaci.net)

Istog dana kada su se spojile jedinice NOVJ i Crvene armije u Smederevskoj Palanci, započelo je prebacivanje 4. gardijskog mehanizovanog korpusa na levu obalu Velike Morave, preko neoštećenog mosta na putu Velika Plana-Žabari-Petrovac na Mlavi. Ovaj gvozdeni most mogao je da podnese teret sovjetske mehanizacije, prvenstveno teret srednjih tenkova i artiljerije, dok su teška samohodna artiljerijska oruđa prenošena pontonima. Prve prebačene jedinice odmah su krenule u pravcu Topole. Izbijanjem mehanizovanih sovjetskih snaga na levu obalu Velike Morave i njihovo spajanje sa jedinicama NOVJ postalo je jasno da nemačke snage nisu više u stanju da zaustave prenošenje težište borbi u Srbiji u pravcu Beograda.

Topola je oslobođena 12. oktobra, čime je prisustvo nemačke vojske bilo osujećeno na prostoru između

Kragujevca i Mladenovca. Varoš, u kojoj su bile dobro utvrđene nemačke snage, zauzeta je nakon artiljerijske pripreme i snažnog baražnog plotuna raketnih minobacača 36. tenkovske brigade 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije. Angažovanost crvenoarmijske ratne tehnike i veća koncentracija partizanskih snaga, nakon nekoliko neuspelih partizanskih napada počev od 4. oktobra, bila je neophodna zbog dobre utvrđenosti nemačkih snaga i stalnog pritiska Nemaca iz pravca Kragujevca i Mladenovca. „Borba za oslobođenje Topole bila je prva zajednička borba jedinica 1. armijske grupe NOVJ i 4. gardijskog mehanizovanih korpusa Crvene armije u kojoj su jugoslovenski pešaci i sovjetski tenkisti i artiljerjci zajednički jurišali na neprijatelja. Zauzimanjem Topole bio je u pravom trenutku potpuno presečen drum koji s juga, od Kraljeva i Kragujevca, vodi ka Beogradu. Tako je konačno bila sprečena poslednja mogućnost za izvlačenje nemačke Armijske grupe 'E' prema Beogradu i za njeno izbijanje u Podunavlje, za front prema Crvenoj armiji.”⁶⁸ Snage Armijske grupe „E” bile su prinuđene da se iz Kraljeva probijaju prema Bosni, pri čemu su uspele da tokom nekoliko narednih sedmica zadrže dolinu Zapadne Morave i delove jugozapadne Srbije, u čemu su imale pomoć JVuO, SUK i Muslimanske milicije, pošto na tom području nije bilo koncentracije većih snaga NOVJ, budući da je glavni na partizanskih snaga zapadno od Kopaonika i doline Zapadne Morave uzela učešće u Beogradskoj operaciji.

Gotovo istovremeno, od 10-12. oktobra, vođene su borbe za oslobođenje Mladenovca. Najpre su varoš na-

68 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. II/214-215.

stojale zauzeti jedinice 1. proleterske i 5. krajiške divizije, mestimično prodirući u naselje, ali nemačko odstupanje usledilo je tek nakon što su njihovi položaji postali ugroženi vatrom sovjetske artiljerije, pogotovo nakon dejstva višecevniha raketnih minobacača i prodora tenkovske kolone u grad. Mladenovac je oslobođen 12. oktobra. Prema podacima iz izveštaja Štaba 5. krajiške divizije upućenom Štabu 1. proleterskog korpusa, na sektoru brigade na području Mladenovca, u borbama 10-12. oktobra poginulo je 120, a zarobljena su 54 nemačka vojnika.⁶⁹ Zauzimanjem Mladenovca, neutralisana je poslednja ozbiljnija prepreka za nastupanje ka spoljnoj liniji nemačke odbrane Beograda.

O predstavi štabova pojedinih sovjetskih jedinica o situaciji na terenu Srbije, zapadno od mostobrana na Velikoj Moravi, svedoči depeša komandanta Štaba 1. armijske grupe, Peke Dapčevića, Vrhovnom štabu NOVJ (13. oktobar 1944): „Potrebno je da se koordinira njihovo nastupanje sa našim. Iz razgovora sa komandantom divizije u Topoli vidim da nisu upoznati da su ovde naše jake snage i da mi imamo glavni zadatak u zauzimanju Beograda uz sadejstvo njihove motorizacije i artiljerije. Nisu upoznati sa postojanjem naše slobodne teritorije.”⁷⁰

Borci 3. ličke brigade 6. ličke proleterske divizije „Nikola Tesla” najdalje su isprednjačili prema Beogradu. Oni su 10. oktobra u selu Meljak, pokraj Umke, slomili otpor nemačkih vojnika, nanevši im gubitke od 20 mr-

69 Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1956, стр. 346-348; Milutin Morača, *n.d.*, 285.

70 VA, NOVJ, k. 372, f. 2, d. 2.

tvih i većeg broja ranjenih. Brigada je sutradan izbila ispred Sremčice, da bi 13. oktobra uveče učestvovali u zauzimanju Rušnja i Resnika, koji su zauzeti uz sadejstvo sa delovima 2. ličke brigade. Borci 2. ličke brigade u međuvremenu su zauzimali naselja između Barajeva i Avale, uz manje sukobe sa nemačkim vojnicima. Na Avalskom drumu, severno od Ralje, borci 2. bataljona 2. ličke brigade, prvi u odnosu na ostale jedinice 6. ličke divizije, susreli su se 13. oktobra sa borcima Crvene armije.⁷¹

Nakon zauzimanja Mladenovca, nemačke snage su privremeno pokušale da zaustave prodor sovjetskih motomehanizovanih snaga i jugoslovenske pešadije u rejonu Ralje. Međutim, zajedničkim naletom NOVJ i Crvene armije, nemačke snage su bez većih poteškoća uspešno potisnute ka Beogradu. Jedinice 5. krajiške divizije, nakon zauzimanja Ralje, ustremile su se ka Smederevu, neutrališući manja nemačka uporišta između Mladenovca i Smedereva. Istovremeno, jake snage sovjetske 15. gardijske mehanizovane brigade potiskivale su nemačke snage iz pravca Velike Plane i Smederevske palanke ka Smederevu. Zajedničke snage NOVJ i Crvene armije, izbijanjem na drum Beograd-Smederevo, na jugozapadnim prilazima Smederevu, uspele su da početkom 14. oktobra privremeno odseku nemačke snage u ovom gradu od Beograda. Ovo je bilo od velikog značaja za usporavanje proboja Korpusne grupe „Štetner” ka beogradskom mostobranu, budući da je u međuvremenu započeo napad glavnine jugoslovenskih i sovjetskih

71 Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1957, стр. 273-275; Đorđe Orlović, *Šesta lička proleterska divizija „Nikola Tesla”*, Београд, 1990, стр. 438-439.

snaga ka Beogradu.⁷² Da je prodor nemačkih snaga iz Smedereva ka beogradskom mostobranu otpočeo samo dan ranije, jedinice NOVJ i Crvene armije bile bi izložene dugotrajnijim borbama i većim gubicima, a oslobođenje grada bilo bi prolongirano.

Jedinice 1. proleterske divizije, nakon učešća u zauzimanju Ralje, nastupale su zajedno sa sovjetskim snagama prema Beogradu, počev od jutarnjih časova 13. oktobra. „Odjeljenja vodovi i čete [NOVJ] spuštala su se neposredno do puta ili pruge i automatima, ručnim bombama i protivtenkovskim puškama gađali tenkove i kamione. Na vrlo kratkim udaljenostima, za njemačkim kolonama, po putu i izvan puta jurili su tenkovi Crvene armije, a avijacija je bombardirala njemačke kolone i koncentracije, jer je dolazilo do zakrčenja u kolonama duž cijelog puta. U općem bijegu, tučeni od gonilaca i sa bokova, Nijemci, onako u pokretu, ne mareći za žrtve, tukli su po našim položajima bez reda, strahujući da ih ne sustignu i ne presijeku kolone Crvene armije.”⁷³

Borci 1. proleterske brigade 1. proleterske divizije, zajedno sa mehanizovanim snagama Crvene armije učestvovali su u napadu na nemačke položaje na Avali, u noći 13-14. oktobra. Tokom prethodnog dana došlo je do prvog susreta pripadnika ove proslavljene brigade NOVJ sa borcima Crvene armije. Partizanski proletari su i nakon nekoliko decenija pamtili ovaj susret kao „dirljiv susret ratnika, boraca koji su osjećali ljubav jedni za druge i kad su bili udaljeni hiljade kilometara”,

72 Петар Вишњић, н.д., стр. II/220-222.

73 Nevin Šprljan, „Oslobođenje Beograda”, *Dalmatinci u Prvoj proleterskoj brigadi. Zbornik sjećanja*, (ur. Miroslav Curin), Split, 1982, str. 387.

kako navodi Ekrem Durić, borac ove jedinice. Napadu je prethodila paljba crvenoarmejskih topova i višecevniha raketnih minobacača. U napadu su učestvovala dva četa 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, koje su sve vreme nastupale kao prethodnica brigade. Jedan od boraca se seća da su „Njemci pobjegli, ostavljajući dosta mrtvih i ranjenih. Oficiri nisu imali kada ni da pojedu večeru – ostala je servirana u hotelu.”⁷⁴

Jedinice 12. (vojvođanskog) udarnog korpusa, budući da u prvim naletima nisu bile u stanju da ovladaju Obrenovcem (što će im poći za rukom 14. oktobra), odsekle su nemačko uporište u ovom gradu od naselja na drumu koji vodi ka Beogradu, započevši borbe za Barič i okolna naselja. „U rejonu Obrenovac – Barič [5. krajiška (kozaračka)] brigada je 9-10. oktobra 1944. vodila usputne borbe sa Nijemcima i postepeno se primicala Beogradu. Marševi i borbe trajali su danonoćno. Jedinice su pravile samo kraće zastanke, jednom dnevno, radi podjele hrane. Svim putevima, kroz sva sela i zaseoke, ka Beogradu su tekle nepregledne kolone naših jedinica, koje je narod oduševljeno pozdravljao. U svakom selu praznik i narodno veselje.”⁷⁵ Jedinice 36. vojvođanske divizije i jedna brigada 11. krajiške divizije, ostale su na blokadi Obrenovca, dok su snage 16. vojvođanske, 28. slavonske i glavnina 11. krajiške divizije, nastavile nastupanje ka Beogradu, zauzimajući naselja između desne obale Save i Lazarevačkog drumu, dospevši 13.

74 Екрем Дурић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Први црногорски батаљон Прве proletersке НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977, стр. 589.

75 Лј. Боројевић, Д. Самардџија, Р. Башић, *Пета козараčka бригада*, Београд, 1973, стр. 207-208.

oktobra do spoljne linije nemačke odbrane Beograda.⁷⁶ Jedinice 12. udarnog korpusa, za razliku od snaga 1. proleterskog korpusa, nisu imale podršku snaga Crvene armije u nastupanju ka Beogradu.

Uoči 13. oktobra, odnosno neposredno pre proboga spoljne linije nemačke odbrane Beograda, jedinice NOVJ i Crvene armije nalazile su se u sledećem rasporedu: 16. vojvođanska divizija kod Ostružnice; 11. krajiška divizija kod Železnika; 6. lička divizija kod Kneževca i Ripnja; 1. proleterska divizija i sovjetski ojačani 4. gardijski mehanizovani korpus, iza kojeg su se u motorizovanoj koloni kretale sovjetske 73. i 236. streljačka divizija, kod Avale; 5. krajiška divizija kod Vršina, a njena 1. krajiška brigada u rejonu Grocke, zajedno sa sovjetskom 15. gardijskom mehanizovanom brigadom. U njihovoj pozadini nalazio se sledeći raspored: 21. srpska divizija kod Kusatka i Kovačevca; 36. vojvođanska divizija kod Obrenovca; 28. slavonska divizija kod Sremčice, u privremenoj rezervi 12. korpusa NOVJ; 17. istočnobosanska divizija i sovjetski 68. streljački korpus nalazili su se na ratištu prema Kragujevcu i nisu uzeli učešća u borbama za oslobođenje Beograda i okoline.⁷⁷

Jedinice NOVJ koje su učestvovalе u borbama za oslobođenje Beograda tokom leta 1944, naročito od sredine septembra, imale su izuzetno velik priliv dobrovoljaca.

76 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 157-158, 287, 584-588, ; Паško Romac, *Kazivanje o 16. vojvodanskoj diviziji*, Novi Sad, 1979, стр. 238-242; Đorđe Vasić, Sreta Savić, *Prva vojvodanska brigada*, Novi Sad, 1979, стр. 327-329; Dušan D. Samardžija, *Jedanaesta krajiška NOU divizija*, Beograd, 1987, стр. 213-216.

77 Петар Вишњић, н.д., стр. II/225-226.

Broj dobrovoljaca se dodatno počeo uvećavati prvih dana oktobra.

Šestoj ličkoj diviziji je 8. oktobra pristupila još jedna, ukupno četvrta brigada – novoosnovana 22. srpska (kosmajaska) brigada (850 boraca, među kojima je bio velik broj stanovnika Beograda). Prema podacima Okružnog komiteta KPJ za Mladenovac, u Kosmajsku brigadu se na području komiteta, od 15. do 20. septembra 1944, prijavilo preko 1.200 dobrovoljaca, pri čemu većina nije mogla biti naoružana usled nedostatka oružja, zbog čega je realno pretpostaviti da je deo boraca raspoređen u druge brigade.⁷⁸ U operacijskom dnevniku 6. ličke divizije (13. oktobar 1944), u kom se navodi integracija 850 boraca Kosmajске brigade (8. oktobar), ističe se da je istog dana diviziji pristupilo „1.450 novih boraca-dobrovoljaca” koji su raspoređeni po brigadama, a sutradan je u diviziju pristiglo još 320 boraca. Logično je pretpostaviti da je diviziji 8-9. oktobra, sem 850 boraca Kosmajске brigade, pristupilo i oko 920 dobrovoljaca.⁷⁹ Primera radi, samo iz sela Velika Moštanica, nakon oslobođenja ovog naselja, 3. ličkoj proleterskoj brigadi pristupilo je 75 dobrovoljaca. Kosmajaska brigada je uoči započinjanja borbi za oslobođenje Beograda, 13. oktobra, popunjena sa novih 270 boraca. „Brojno stanje [6. ličke] divizije od 3.000 ljudi, o kojem je 5. oktobra izveštavao Štab [1. proleterskog] korpusa, bilo je premašeno već 9. oktobra, kada je divizija brojala oko 5.600 ljudi.” Ova brojka je dodatno uvećana narednih dana: „može se realno zaključiti da je divizija na Beo-

78 Зборник НОР-а, I/20, Београд, 1965, стр. 711.

79 Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1956, стр. 355.

grad krenula sa brojnim stanjem od 6.000 ljudi.”⁸⁰ Prema sećanjima boraca 1. ličke proleterske divizije, „među dobrovoljcima ponekad su dolazila i po dva, i po tri brata, nekad brat sa sestrom, u deset slučajeva po dvije sestre”.⁸¹ U redovima 1. ličke brigade, do okončanja Beogradske operacije, borili su se i Gordana i Branko Mihailović, kćerka i sin Draže Mihailovića.⁸²

Borbene redove 2. proleterske udarne brigade, tokom ovog meseca, popunilo je oko 50 Beograđana „od terora izbeglih drugova i drugarica” koji su se našli na terenu Gornje Jablanice, gde su prethodno dospeli ilegalnim kanalima i stupili u NOVJ. Tokom narednog meseca, naročito nakon oslobođenja Gornjeg Milanovca, brigada je bila popunjena dobrovoljcima iz takovskog i kosmajskog kraja, uključujući i određen broj Beograđana koji su se izvukli iz grada ilegalnim kanalima i dospeli do partizanskog uporišta u Darosavi. Uoči otpočinjanja borbi za Beograd, brigadi se u Vršinu priključio veći broj dobrovoljaca koji su pristigli iz okoline Koceljeve, Vladimiraca i Bajine Bašte.⁸³ Petoj krajiškoj (kozaračkoj) brigadi, nakon oslobođenja Krupnja (19. septembar) dobrovoljno je pristupilo oko 100 omladi-

80 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 275; Đorđe Orlović, *n.d.*, str. 436-437; Милорад Гончин, *Двадесет друга српска космајска бригада*, Београд, 1997, стр. 90-94; Сава Тодорић, „Србијанци са личким пролетерима”, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Ђатовић и др.), Београд, 1991, стр. 267-269.

81 Jovo Popović, *Prva lička proleterska brigada „Marko Orešković”*, Београд, 1988, стр. 448.

82 *Isto*, стр. 448-449; *Zbornik NOR-a*, II/14, Београд, 1981, стр. 160, 167.

83 Средоје Урошевић, *Друга пролетерска бригада. Ратовање и ратници (друго измењено и допуњено издање)*, Београд, 1988, стр. 513-514.

naca iz ove varoši i okolnih sela. Početkom oktobra, u selu Mrđenovac pokraj Šapca, u brigadu je raspoređeno oko 260 dobrovoljaca, koji su se 5-6. oktobra prebacili iz Srema. Među dobrovoljcima bilo je i stanovnika Beograda i Zemuna koji su se ilegalnim kanalima prebacili u sremska sela pod partizanskom kontrolom. Svi ovi dobrovoljci učestvovali su u borbama za oslobođenje Beograda.⁸⁴ U izveštaju Štaba 12. udarnog korpusa (4. oktobar 1944), o raspoloženju naroda za borbu na području Jadra i Pocerine, ističe se sledeće: „Mobilizacija novih boraca na isključivo dobrovoljnoj bazi svakim danom je uspešnija, tako na primer naša 5. [kozaračka] brigada u toku dva dana dobila je 310 dobrovoljaca iz lozničkog kraja.”⁸⁵ U redove 12. krajiške brigade 11. krajiške divizije, na tlu Srbije, uoči otpočinjanja Bitke za Beograd, dobrovoljno je stupilo 358 novih boraca, pretežno omladinaca – 122 bila su iz Vojvodine, a 236 sa teritorije Mačve i Pocerine.⁸⁶ Prema izveštaju Štaba 12. udarnog korpusa (3. oktobar 1944), „narod Mačve i Pocerine odlično nas je dočekaao. Uslova za mobilizaciju na dobrovoljnoj bazi ima i svakodnevno se javlja 50-100 novih boraca.”⁸⁷ Operacijski dnevnik 4. vojvođanske brigade 16. vojvođanske divizije (20. oktobar 1944) navodi da je brigada 8. oktobra na području Tamnave primila „340 novih boraca”.⁸⁸

84 Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973, str. 207.

85 *Зборник НОР-а*, I/13, Београд, 1956, стр. 90.

86 Јоцо Марјановић и др., *Дванаеста крајишка НОУ бригада*, Београд, 1986, стр. 232.

87 *Зборник НОР-а*, I/13, Београд, 1956, стр. 67.

88 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 155.

Prema sećanjima boraca 8. crnogorske udarne brigade, u selu Venčane, pod Kosmajem, brigadi se 10. oktobra priključilo 810 novih boraca, sa šireg područja Kosmaja i iz naselja južno od Beograda. Prethodno, krajem septembra, u brigadu je stupilo nekoliko stotina stanovnika sa područja Valjeva, Koceljeve, Mionice, Ljiga i Uba. Nakon priliva dobrovoljaca u Valjevu i okolini, brojno stanje brigade bilo je dvostruko veće, a nakon popune u Venčanima, čak četiri puta veće, u odnosu na broj boraca prilikom prodora brigade u Srbiju. „Pravilan prihvrat novih boraca, obuka i rad sa njima, novo naoružanje i organizaciono sređivanje jedinica bili su garancija za uspešno nastavljanje borbenih dejstava.”⁸⁹ Ovo je bilo karakteristično za sve jedinice 1. armijske grupe. Sećanja novopridošlih boraca izričito govore o drugarskom i izuzetno korektnom odnosu starešina i starijih boraca prema novim borcima.

O prilivu dobrovoljaca u jedinice 1. proleterskog korpusa svedoče depeše štaba korpusa Vrhovnom štabu NOVJ, 5-11. oktobra. Štab korpusa izveštava 5. oktobra o brojnom stanju divizija: 1. proleterska divizija ima 5.800 boraca; 5. krajiška divizija 4.100; 6. lička divizija 3.000; 17. istočnobosanska divizija 3.100; 21. srpska divizija 3.000. Štab korpusa je 10. oktobra obavestio da je „priliv novih boraca ukoliko se ide ka severu sve veći. Broj nenaoružanih skoro ravan broju naoružanih.” Jedinice 1. armijske grupe imale su poteškoća u opskrbi ratnom opremom, pre svega oružjem, uniformom

89 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 191-193.

i obučom, novih boraca. Štab korpusa je 11. oktobra izvestio: „Sa mobilizacijom ide dobro. Imamo nenaoružanih skoro 10.000.”⁹⁰ U izveštaju se misli na novopridošle dobrovoljce, budući da je opšta mobilizacija u Srbiji proglašena 1. novembra 1944. Štab 12. udarnog korpusa 9. oktobra je obavestio Štab 1. armijske grupe da jedinice korpusa imaju „3.000 nenaoružanih, golih i bosih [boraca]”.⁹¹ Broj nenaoružanih boraca 1. armijske grupe NOVJ je uoči 14. oktobra svakako smanjen, budući da je deo boraca opremljen sovjetskim i zaplenjenim nemačkim naoružanjem.

Prema izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Centralnom komitetu KPJ (20. septembar 1944), do ovog datuma na slobodnoj teritoriji u Sremu, dobrovoljno se u partizanske jedinice javilo na hiljade dobrovoljaca. Mnogi od njih učestvovali su u borbama za oslobođenje Beograda, nakon prebacivanja preko Save, u okviru jedinica 12. udarnog korpusa NOVJ. „Komande područja i mobilizacioni osek su javili da je već pregledano oko 6.000 dobrovoljaca i da se prijavilo za pregled još oko 4.000 ljudi. Ovi rezultati su nas prilično 'zabrinuli', jer nismo znali šta da radimo sa tolikim ljudstvom. U mnogim mestima Srema mobilizacija je imala plebiscitarni karakter... Iz Banata svaki dan prebaci se u Srem preko 200 dobrovoljaca. Za sada ne možemo da prebacujemo veće grupe. I iz Beograda dođe nedeljno po 200-300 ljudi koji hoće da idu u NOV. Među njima ima mnogo intelektualaca.”⁹²

90 VA, NOVJ, k. 372, f. 2, d. 2.

91 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 39.

92 Zbornik NOR-a, IX/7, Beograd, 1970, str. 109.

Iako je većina borbenih jedinica NOVJ koje su učestvovala u Beogradskoj operaciji, formirana van teritorije Srbije, gotovo sve ove jedinice su tokom septembra i u prvim danima oktobra 1944, po svom većinskom sastavu postale srbijanske jedinice, zahvaljujući velikom prilivu dobrovoljaca. Zapravo, većina boraca NOVJ koji su učestvovali u Beogradskoj operaciji bili su stanovnici Srbije. Prema proceni istoričara Venceslava Glišića, u Beogradskoj operaciji učestvovalo je oko 40.000 boraca sa teritorije Srbije. „Pored 21. i 23. divizije koje su kompletne učestvovala, dejstvovala su i tri srpske brigade u sastavu 5, 6. i 11. divizije, što je ekvivalent jedne divizije, kao i još oko 30.000 boraca iz zapadne Srbije i Šumadije, kojima su popunjavane divizije 1. armijske grupe. Tako je u operaciji za oslobođenje Beograda u sastavu 10 srpskih brigada i u ostalim jedinicama NOVJ angažovano oko 40.000 boraca sa teritorije Srbije.”⁹³ Ovaj broj je predimenzioniran u odnosu na realan broj angažovanih boraca sa teritorije Srbije u Beogradskoj operaciji, ali to ne umanjuje činjenicu da je većina boraca 1. armijske grupe NOVJ, koji su uzeli učešća u operaciji, poticala iz Srbije. Naravno, kada govorimo o doprinosu snaga NOVJ oslobođenju Beograda, uvek treba isticati borbeno iskustvo i izuzetno zalaganje jedinica i boraca sa područja Like, Bosanske krajine, Crne Gore, Dalmacije, Slavonije i Srema, iako novopridošli borci sa područja Srbije nisu zaostajali u hrabrosti i požrtvovanju u poređenju sa borcima iz drugih krajeva. Visoko zalaga-

93 Венцеслав Глишић, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945*, Београд, 1994, стр. 279.

nje i izuzetnu hrabrost u borbama za oslobođenje grada, pokazali su i borci Crvene armije.

Vojni uspjesi 1. armijske grupe u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, odnos partizana prema zarobljenim pripadnicima JVuO na ovom području, kao i odnos pripadnika NOVJ prema lokalnom stanovništvu (pogotovo u poređenju sa odnosom četnika prema istom tom stanovništvu), odsustvo prinudnih mobilizacija (opet u poređenju sa četničkim prisilnim mobilizacijama), uverila je stanovništvo da je NOVJ *narodna vojska*. „Na pravcima nastupanja, u oslobođenim selima i gradovima trebalo je obezbijediti strogo pravilan odnos prema narodu i njegovoj imovini. Ponašanjem i postupcima, riječju i djelom, trebalo je pokazati da smo u pravom smislu narodna i oslobodilačka vojska.”⁹⁴ Partizani su i u ovome imali velikog uspeha.

U danima uoči otpočinjanja borbi za oslobođenje Beograda život stanovnika glavnog grada bio je obeležen iščekivanjem narednih događaja, nedoumicom o brzom slamanju nemačke vojske koja je u gradu još uvek ostavljala utisak velike sile i strahom od ponašanja nemačkih vojnika nakon otpočinjanja borbi za grad. Uslovi života u gradu bili su dodatno usloženi. „Okupatorske novine više nisu izlazile. Električna centrala više nije radila. Slavine za vodu bile su suve.” Ipak, čvrsto se verovalo da je sloboda blizu. „Sa prozora na poslednjim spratovima visokih kuća posmatrali smo noću, detinjom radošću i oduševljenjem, daleki 'vatromet' u banatskim ravni-

94 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 189.

cama. Bile su to slavne, pobedonosne kaćuše... Noću između 12. i 13. oktobra probudila nas je strahovita grmljavina topova. Izgledalo nam je da nebo iznad Avale pa sve do Save gori. Sišli smo u podrum. Mnogi od nas po prvi put ušli su u podrum veseli i nasmejani...”⁹⁵

95 Ђ. Вишић, „У подрумима београдским”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, IV, 88, Београд, 20.10.1945, стр. 3.

(Foto ljubaznošću Muzeja grada Beograda)

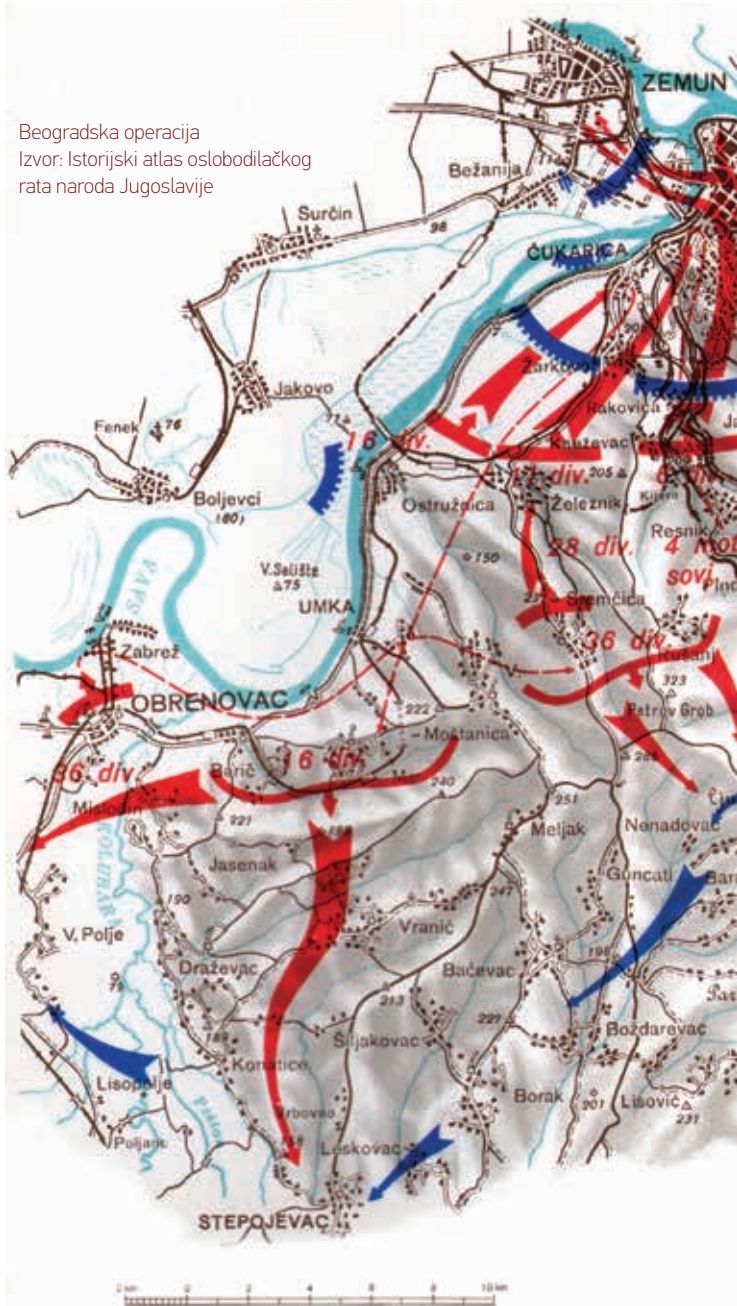
ULIČNE BORBE U BEOGRADU

Proboj spoljnje linije nemačke odbrane u Beogradu, 13-14. oktobra

Beograd i njegovu neposrednu okolinu branile su snage nemačke vojske koje su brojale oko 30.000 vojnika, odnosno 40 pešadijskih i 4 tenkovska bataljona, oko 12 diviziona zemaljske i 5 diviziona protivavionske artiljerije. Sem toga, za odbranu Beograda bile su predviđene i snage koje su se prema gradu probijale iz pravca Požarevca i Smedereva, koje su po snazi bile slične (20.000-30.000 vojnika, kako se najčešće navodi u literaturi). Sovjetske i nemačke snage koje su učestvovala u borbama za Beograd bile su izjednačene u poljskoj artiljeriji (ali samo tokom prva dva dana borbi), a Crvena armija je imala prednost u tenkovima i avijaciji i, naročito, u posedovanju višecevnih raketnih bacača, ali je sovjetskim jedinicama bilo „naređeno da se uzdržavaju od upotrebe artiljerije velikog kalibra i bombarderske avijacije”, sem po neposrednim i nesumnjivim neprijateljskim vojnim ciljevima, van urbanih celina, kako bi glavni grad jedne savezničke države bio pošteđen razaranja.⁹⁶ Objedinjene snage NOVJ i Crvene armije imale su prednost u odnosu na nemačku vojsku u pogledu brojnosti vojnika. Nemačka vojska bila je bolje naoružana, kada je reč o pešadijskom naoružanju, od snaga NOVJ, i bila je znatno bolje opskrbljena mehanizacijom i ratnom opremom, ali su partizanske snage bile motivisanije za učešće u borbama.

96 Vladimir Tolubko, „Sovjetski tenkovi na ulicama Beograda”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 266.

Beogradska operacija
Izvor: Istorijski atlas oslobodilačkog
rata naroda Jugoslavije

Legenda

- početni raspored i pravci dejstva naših jedinica
- 4 moto mehanizovani sovjetski korpus
- odbranbeni položaji i pravci dejstva nemačkih jedinica
- pregrupisavanje naših i sovjetskih jedinica
- položaji i pravci dejstva naših i sovjetskih jedinica od 17 do 19 oktobra
- sovjetska artiljerija

Nemačka Armijska grupa „Srbija”, nakon uspostavljanja sovjetskog mostobrana na levoj obali Velike Morave i spajanja snaga 1. armijskog korpusa NOVJ i 4. mehanizovanog korpusa Crvene armije, presečena je na dva dela. Nemačke snage u severnom delu Srbije činile su dve korpusne grupe. U Braničevu i Stigu grupisana je Korpusna grupa „Štetner” sastavljena od nemačkih snaga koje su se probijale iz istočne Srbije ka Beogradu. Korpusna grupa „Šnekenburger” branila je širi rejon Beograda, od Obrenovca preko Mladenovca do Smedereva, uključujući grad Beograd. Ova korpusna grupa bila je sastavljena od raznovrsnih snaga zatečenih u Beogradu, kao i od snaga koje su se povukle iz delova Banata i snaga Armijske grupe „E” koje su do 10. oktobra uspele da se probiju severno od Smederevske Palanke. Južno od crvenoarmijskog mostobrana i oslobođenih delova Šumadije, zapadne i istočne Srbije, nalazile su se snage Korpusne grupe „Miler”, sa sedištem u Kraljevu. Korpusna grupa „Šnekenburger” (Schneckenburger), pored oko 30.000 vojnika, brojala je 40-70 tenkova i oklopnih automobila i 170-400 topova i minobacača (u zavisnosti od procene autora koji su pisali o Beogradskoj operaciji). U sastavu grupe nalazile su se sledeće jedinice: delovi 737. puka 117. divizije; alarmni tvrđavski puk; dopunski bataljon 7. SS divizije; 28. landsšicen bataljon; nekoliko policijskih bataljona; dva bataljona 750. puka 118. lovačke divizije, jedan rudarski bataljon; delovi 5. policijskog motorizovanog puka; delovi 22. i 202. tenkovskog bataljona; 38. motorizovani protiva-

vionski puk; nekoliko divizionu artiljerije.⁹⁷ Sve snage Korpusne grupe „Šnekenburger” su se do 13. oktobra najvećim delom povukle i skoncentrisale unutar spoljne linije odbrane Beograda.

Nemačka vojska je odbranu Beograda organizovala u dva odbrambena pojasa. Oba pojasa su se protezala od Save ka Dunavu. Prvi, spoljni pojas, protezao se od Makiša, preko Avale do Ritopeka. Drugi, unutrašnji pojas, obuhvatao je teritoriju grada i oslanjao se na uporišta: Čukaricu, Banovo brdo, Žarkovo, Košutnjak, Rakovicu, Topčider, Dedinje, Banjički vis, Konjarnik i Veliki Vračar (Zvezdarsko brdo). Ovaj pojas je bio primaran i bolje utvrđen. Na njegovim spoljnim linijama izgrađeni protivtenkovski i streljački rovovi punog profila, a teška oruđa postavljena su u zaklone izgrađene od armiranog betona.

U centralnim delovima grada, bliže savskom mostobranu, kao posebna uporišta i čvorovi odbrane, bili su organizovani sledeći rejon: Kalemegdan, Trg republike, Terazije, blok zgrada ministarstava (raskršće Ulice kneza Miloša i Nemanjine), Savski trg. Ova uporišta, uporno i vrlo žilavo branile su borbene grupe ojačane artiljerijom

97 Savo Drljević, „Beogradska operacija – najveći domet snage i umijeća NOVJ”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985, str. 38-39; *Beogradska operacija...*, str. 263.

Savo Drljević, načelnik Štaba 1. armijske grupe NOVJ, pominje da je Armijska grupa „Šnekenburger” raspolagala sa 40 tenkova i 170 topova i minobacača. Ova procena se čini realističnijom u odnosu na procenu grupe jugoslovenskih i sovjetskih autora monografije *Beogradska operacija*, budući da je ova korpusna grupa izgubila deo oklopnih vozila i topova u borbama do 14. oktobra 1944.

i teškim pešadijskim naoružanjem, kao i panceraustima za borbu protiv tenkova. Sve veće javne zgrade, tvrdo zidane građevine, bile su utvrđene i pripremljene za višekratnu i unakrsnu vatru i dejstvo po obližnjim trgovinama i raskršćima i uzduž ulica iz čijih pravaca se očekivao proboj Crvene armije i NOVJ.

Prema direktivi zapovednika Jugoistoka, general-feldmaršala Maksimilijana fon Vajhsa (30. septembar 1944), „Beograd mora u najkraće vreme postati tvrđava u pogledu izrađenih fortifikacijskih objekta.” U direktivi je naređeno da u ovom cilju „treba organizaciono obuhvatiti sve za borbu sposobne nemačke ljude i detaljno pripremiti njihovo angažovanje bilo na spoljnoj odbrani grada, bilo u odbrambenim blokovima u unutrašnjosti grada”.⁹⁸

Jugoslovenska i sovjetska komanda su nedovoljno dobro procenile neprijatelja. „Prema zadnjim izvještajima naših izviđačkih bataljona Beograd brane tri njemačke divizije čije je brojno stanje smanjeno, a moral vrlo slab. Imamo podatke da Njemci u masama dezertiraju i prodaju svoju opremu.”⁹⁹ Prema oceni Đoke Jovanića, komandanta 6. ličke proletherske divizije, jedna ovakva procena nije bila zadovoljavajuća („naše procjene bile su slabe”). „Podaci o prodaji vojne opreme dobijeni su od naših političkih radnika [ilegalaca u Beogradu], i bili su tačni, ali su iz njih izvučeni poželjni, a ne realni zaključci.” Jovanić navodi da moral nemačkih trupa u Beogradu „nije bio vrlo slab, niti je bilo slučajeva dezer-

98 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 614–615.

99 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 365. Naredenje Štaba 1. armijske grupe Štabu 12. udarnog korpusa NOVJ, 14. oktobar 1944.

tiranja”. „Moral i vojna disciplina njemačkih vojnika u Beogradskoj operaciji, pa i do kraja rata, nisu bili ozbiljno narušeni, a to je dokaz više o snažnom moralu našeg vojnika – pobjednika. Prema tome, procjena generala Ždanova, komandanta 4. mehanizovanog korpusa, da će u toku 24 časa osloboditi Beograd, u što su povjerovali i štab naše 1. armijske grupe i štabovi nekih divizija, bila je nerealna i imala je negativne implikacije, iako ne i negativne opšte rezultate.”¹⁰⁰

Čvrsta i uporna nemačka odbrana u centralnim delovima grada i na Čukarici, ubrzo je demantovala jednu ovakvu procenu jugoslovenske i sovjetske komande. O čvrstini nemačke odbrane i izraženom borbenom moralu najbolje svedoče gubici jugoslovenskih i sovjetskih snaga i, naročito, visoki gubici nemačkih snaga.

Najznačajnija posledica vezana za činjenicu što je napad na nemačku odbranu Beograda otpočeo upravo 14. oktobra 1944, ticala se pokušaja nemački snaga da već sutradan iz pravca Grocke prodru u grad. Da se ovo, kojim slučajem, dogodilo, oslobađanje grada bilo bi prolongirano i odnelo bi znatno veće žrtve među partizanima i crvenoarmejcima, ali i među stanovništvom Beograda, a grad izložilo još većem razaranju. Isto tako, ovakav ishod bi usporio napredovanje snaga NOVJ i Crvene armije u Sremu i Bačkoj, čime bi se ugrozilo uspostavljanje mostobrana Crvene armije u Baranji i položaj jugoslovenskih i sovjetskih snaga na granici Srema i Slavonije.

100 Đoko Jovanić, „Neka operativno-taktička iskustva iz Beogradske operacije”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985, str. 178.

Sem toga, brzo izvođenje napada na nemačke pozicije u Beogradu, neposredno nakon oslobođenja severnih delova Šumadije i južnih prilaza gradu, onemogućilo je nemačke snage, koje su se povlačile sa oslobođenog područja, da se konsoliduju, a snage u gradu da se dodatno utvrde.

Kako bi se što brže izbio na spoljnu liniju odbrane Beograda, snage NOVJ i Crvene armije su ubrzano nastupale prema gradu. Za razliku od boraca Crvene armije, partizani su bili prinuđeni da se primiču Beogradu gotovo isključivo u marševima, bez korišćenja motornih vozila. Ipak, jedinice NOVJ pokazale su zavidnu izdržljivost u marševima i borbama uoči 14. oktobra 1944. i izuzetnu motivisanost za učešće u Bici za Beograd. Prema rečima Branka Radomirovića, zamenika političkog komesara 4. vojvođanske brigade, vest da je njihova brigada predodređena za učešće u oslobođenju Beograda, među borcima 4. vojvođanske brigade ostala je upamćena kao najradosniji događaj tokom čitavog rata.¹⁰¹ Dan uoči otpočinjanja borbi za oslobođenje Beograda, odnosno dan uoči početka napada na spoljnu liniju nemačke odbrane u Beogradu, jedinice 10. krajiške divizije izvršile su usiljeni marš sa područja Kolubare ka prilazima Beogradu. „Iako operativni zadatak nije saopšten, borcima i starješinama jedinica bilo je jasno da pokret na istok znači pokret prema Beogradu i učešće u bici za njegovo oslobođenje. To im je dalo snagu da izdrže tako naporan marš u kojem se tokom 24 časa samo

101 Војислав Милин, „Сећања на учешће војвођанских јединица у Београдској операцији (4) Бранко Радомировић Жарки: Погибе нам и командант Марко“, *Дневник*, XXXII, 10043, Нови Сад, 16.10.1974, стр. 6.

jedanput davao nužan zastanak radi predaha i pripreme hrane. Kad se u nekim jedinicama pronijela vijest da je Beograd oslobođen, borci su plakali i protestovali što se vrše zastanci i dijeli hrana, plašeći se da neće stići uzeti učešće u oslobođenju Beograda.”¹⁰²

Uporedo sa približavanjem sovjetskih i jugoslovenskih jedinica Beogradu, izvođene su pripreme za početak napada na grad, pri čemu je, u planiranju dejstava, došlo do neposrednije koordinacije između najvažnijih komandi jedinica NOVJ i Crvene armije. Sa sovjetske strane, ostvarenje ovog sadejstva komandant 3. ukrajinskog fronta maršal Tolbuhin poverio je general-pukovnicima Sergeju Birjuzovu (Сергей Семёнович Бирюзов) i Mitrofanu Nedeljnu (Митрофан Иванович Неделин) koji su na komandnom mestu 57. armije sa generalima Nikolajem Gagenom (Николай Александрович Гаген) i Vladimirom Ždanovom (Владимир Иванович Жданов) precizirali plan napada na Beograd od strane jedinica Crvene armije. S jugoslovenske strane, priprema ma je rukovodio komandant 1. armijske grupe NOVJ general-pukovnik Peko Dapčević, koji je sa svojim štabom razradio plan napada na Beograd od strane jedinica NOVJ. Načelnik Štaba 1. armijske grupe

102 Dušan D. Samardžija, *Jedanaesta krajiška NOU divizija*, Beograd, 1987, str. 213.

Prema sećanjima boraca 1. ličke proleterske brigade, borci su bili „neraspoloženi zbog toga što je 1. brigada prvog dana borbe za Beograd zadržana u divizijskoj rezervi. Kod komandanta divizije neki su zbog toga protestirali, a sedamnaestogodišnji kurir bataljona 'Matija Gubec' Stipe Šimatović je iz sveg glasa plakao kad je vidio kako pored 1. brigade prolaze crvenoarmejci, uvjeren da će oni 'u tren oka osloboditi Beograd, a mi nećemo barut omirisati'." (Jovo Popović, *Prva lička proleterska brigada „Marko Orešković“*, Beograd, 1988, str.452-453).

bio je pukovnik Savo Drljević, a politički komesar štaba bio je pukovnik Mijalko Todorović.¹⁰³

Prilikom borbi na Avali, od strane nemačke avijacije, koja je greškom tukla položaje sopstvene armije, teško je ranjen pešadijski general Vilhelm Šnekenburger (Wilhelm Schneckenburger) i preminuo je sutradan, 14. oktobra 1944.¹⁰⁴ General Šnekenburger je do 6. septembra 1944. bio šef nemačke vojne misije u Bugarskoj, a tokom 1943. komandant 17. armijskog korpusa Vermahta.

U prvim satima dana, pre početka napada na nemačke položaje u spoljnoj liniji odbrane i artiljerijske pripreme Crvene armije, oslobođena su pojedina prigradska naselja. Pripadnici 2. i 3. ličke proleterske brigade zauzele su Kijevo, Resnik i Kneževac, „a zatim u sadejstvu jednog pješadijskog bataljona i nešto artiljerije Crvene armije, slomile otpor neprijatelja na Miljakovcu i Velikom zabranu i protjerale ga na Košutnjak i Topčider”.¹⁰⁵

Borci 8. crnogorske udarne brigade, u ranim jutarnjim časovima 14. oktobra, nastupali su iz Pinosave u pravcu Resnika, Miljakovca i Rakovice, naslanjajući se sa desne strane na jedinice 1. proleterske brigade koje su sa Avale nastupale ka Jajincima i Banjici, a sa leve strane na jedinice 6. ličke proleterske divizije koje su iz Pravca Rušnja nastupale ka Kijevu, Kneževcu, Resniku i Rakovici. „U zapadnom dijelu Pinosave – i dalje prema Resniku – bio

103 *Beogradska operacija...*, str. 266.

104 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 568.

105 Лазо Радаковић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Трећа лична пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Гњатовић и др.), Београд, 1991, стр. 271.

je razmješten jedan artiljerijski divizion koji je sa ovih položaja vatrom podržavao odbranu neprijatelja na jugozapadnim padinama Avale. Kako je nastupanje naših jedinica bilo veoma brzo, neprijatelj je bio iznenađen i nije mu uspjelo da blagovremeno povuče oruđa sa ovih položaja. Posluga tih oruđa, skoro ne pružajući otpor, povukla se prema Rakovici. Zaplijenjeno je 9 ispravnih topova, 7 kamiona sa municijom...”¹⁰⁶ Nastupajući severnim padinama Miljakovca, brigada je do zore stigla do Rakovice. Napad na nemačke položaje u Rakovici uspešno je okončan tek u popodnevним часовима.

Uoči nastupanja jedinica 28. slavonske divizije i drugih jedinica 12. (vojvođanskog) korpusa NOVJ prema Čukarici, nemačke snage su se 13-14. oktobra povukle iz Sremčice, Kneževca i Železnika. Do 10 časova 14. oktobra, jedinice 12. (vojvođanskog) korpusa zauzele su Umku i Ostružnicu.¹⁰⁷ Međutim, jedinice 12. korpusa imale su poteškoća u zauzimanju Žarkova jer su nemačke snage pružale žilav otpor sve do popodnevних časova 15. oktobra, kada je otpor skršen. Deo snaga 12. korpusa (36. vojvođanska divizija) ostavljen je u blokadi Obrenovca. Grad je oslobođen sutradan, 14. oktobra, nakon što su se nemačke snage i manji broj pripadnika SDK povukli preko Save. Nakon zauzimanja obrenovačke Posavine, jedinice 36. vojvođanske divizije su nastavile obezbeđivati desnu obalu Save. Bio je to prvi nemački mostobran na Savi koji je nautralisan.

106 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 197; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 427-428.

107 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 39.

Načelnik šifrantskog odeljenja 1. proleTERSke divizije, major Milonja Stijović, ostavio je dnevnički zapis o putu od Ralje prema Jajincima, izjutra 14. oktobra, na kom je nastupao sa jedinicama koje su činile rezervu 1. proleTERSke divizije. Ovim putem već su prošle sovjetske jedinice i 1. proleTERSka brigada. Tragovi borbe bili su očigledni. „Pored nas jure tenkovi, kamioni. Pored ceste prevrnut njemački tenk. Neoštećen. Prva proleTERSka ga prevrнула sinoć. Gledamo kako su tenkovi izbrazdali njive. Rusi su skrenuli jer su se plašili da su Nijemci minirali cestu. Na cesti veliki ruski tenk. Jutros su ga njemački avioni zapalili. Kraj puta dvije svježe humke. Djevojke iz sela zasule su grobove svježim cvijećem... Maršujemo ispod Avale. Pored nas neprekidna kolona. Crvenoarmejci sa kamiona dovikuju nam i mašu. Pjesma se ori. Čuje se huka aviona. Naredih da se kolona odmah sklanja u šumu. Iznad nas huče njemački lovci. Dugi mitraljeski rafali iz aviona. Crvenoarmejci se uopšte ne sklanjaju i ne obraćaju pažnju na avione.”¹⁰⁸

Nevin Šprljan, borac 1. proleTERSke brigade, svedočio je o nastupanju snaga 1. proleTERSke divizije i Crvene armije, prema spoljnoj liniji nemačke odbrane, nakon borbe na Avali. „Odmah poslije osvajanja Avale, pod okriljem noći 13-14. listopada, počinje, u pravom smislu, utrkiVanje tko će brže: ili naši proleTERSki bataljoni i brigade ili tenkovi Crvene armije da goni razbijene Nijemce. Naši bataljoni u nepreglednim kolonama uz rubove puta Avala-Beograd, usiljenim maršem kreću se

108 Милоња Стијовић, „О борбама за ослобођење Београда октобра 1944. Из ратног дневника”, *Годишњак града Београда*, VIII, Београд, 1961, стр. 310.

gotovo trčeci i slobodnije nego kolone Crvene armije koje moraju voziti opreznije, noć je, a put je zakrčen uništenom neprijateljskom motorizacijom, i čak ponegdje miniran.”¹⁰⁹

Pero Lalović, oficir 17. slavonske brigade, ostavio je kratak opis susreta sa crvenoarmejcima, neposredno uoči naleta na nemačke položaje u Beogradu. „Danas sam neobično zadovoljan, vidio sam crvenoarmejce. Vidio sam njihove oficire, njihova blindirana kola okićena cvijećem, napunjena jabukama i dunjama. Narod ih grli i kliče Crvenoj armiji i Rusiji. U Sremčici seljaci su skinuli stari grb sa zastave i prišili petokraku.”¹¹⁰

Uoči proboja unutrašnje linije nemačke odbrane, u prvom delu 14. oktobra, sastali su se Komanda 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije i Štab 1. armijske grupe NOVJ. Na sastanku su određeni pravci glavnog i pomoćnog udara, jedinice koje će izvesti udar na nemačke položaje i njihov način sadejstva. U skladu sa tim dogovorom, Štab 1. proleterskog korpusa (ujedno Štab 1. armijskog korpusa) izdao je borbenu zapovest 1. proleterskom i 12. udarnom korpusu za napad njihovih jedinica na nemačke položaje, u kom je, pored ostalog, naglašeno: „Naš korpus i jedinice 12. korpusa dobile su zadatak da zajedno sa jedinicama motomehanizovanog korpusa Crvene armije likvidiraju njemačke okupatorske trupe i njihove pomagače u Beogradu. Mi

109 Nevin Šprljan, „Oslobodenje Beograda”, *Dalmatinci u Prvoj proleterskoj brigadi. Zbornik sjećanja*, (ur. Miroslav Curin), Split, 1982, str. 388-389.

110 Pero Lalović, „Izvodi iz ratnog dnevnika”, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, (ur. Miodrag Živković), Grubišno Polje-Beograd, 1983, str. 185.

danas izvršavamo istorijsku zadaću u ovome ratu time što glavni grad naše otadžbine oslobađamo od njemačko-fašističkog ropstva i nedićevsko-četničke izdaje i vraćamo ga svom narodu i otadžbini.”¹¹¹

Proboj unutrašnje linije nemačke odbrane u Beogradu, 14. oktobra

Ujutru 14. oktobra, na zajedničkom savetovanju komandi 1. armijske grupe NOVJ i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije, u Jajincima, bila su usklađena dejstva sovjetskih i jugoslovenskih snaga u napadu na Beograd.¹¹²

Na osnovu naređenja Štaba 1. armijske grupe, 1. proleterski i 12. udarni korpus postrojili su svoj borbeni poredak u četiri kolone. Prvu kolonu činile su jedinice 12. korpusa (11. krajiška, 16. vojvođanska, 28. slavonska i 36. vojvođanska udarna divizija), pod komandom general-majora Danila Lekića. Njen zadatak je bio da glavnim snagama napada duž desne obale Save, preko Čukarice i Žarkova, ka Glavnoj železničkoj stanici i Savskom mostu (tada: most „Princ Eugen”), kao i da obezbedi od mogućeg napada protivnika savsku obalu, nizvodno od Čukarice. U drugoj koloni se nalazila 6. lička proleterska divizija pod komandom pukovnika Đoke Jovanića, sa zadatkom da napada preko Topčidera u pravcu Terazije-Kalemegdan. Treću kolonu su činile

111 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 365.

112 *Beogradska operacija...*, str. 266.

jedinice 1. proleterske divizije pod komandom pukovnika Vase Jovanovića, koje su imale zadatak da od Banjice i Dedinja napreduju ka Slaviji i, zatim, da izbiju na Kelemegdan. U četvrtoj koloni je trebala da nastupi 5. krajiška udarna divizija, pod komandom pukovnika Milutina Morače. Većina brigada pod komandom Štaba 5. krajiške divizije, zbog udaljenosti od glavnine snaga 1. armijskog korpusa, sa zakašnjenjem je, u odnosu na druge snage NOVJ, nadirala ka Beogradu, u odnosu na ostale snage NOVJ. Ona je imala zadatak da nastupa širokom zonom između Bulevara kralja Aleksandra i obale Dunava, sužavajući prodor ka ušću Save u Dunav. U opštu rezervu određene su 21. srpska udarna brigada, koja je pod komandom pukovnika Miloja Milojevića bila koncentrisana severno i istočno od Avale, u rejonu selâ Beli Potok, Zuce i Leštane, i 23. srpska udarna divizija 14. korpusa, pod komandom potpukovnika Miladina Ivanovića, koja je pristizala na prostor južno od Avale. Borbeni poredak sovjetskih jedinica sastojao se iz dva ešalona i činile su ga jedinice pod komandom generala Vladimira Ždanova. U prvom ešalonu nastupale su jedinice 14. gardijske mehanizovane brigade 4. gardijskog mehanizovanog korpusa. U drugom ešalonu nastupale su 73. gardijska i 236. streljačka divizija. U centru borbenog poretka nalazila se najjača 36. gardijska tenkovska brigada. Ove snage podržavale su korpusna artiljerijska grupa i avijacija 9. avio-korpusa 17. vazduhoplovne armije.¹¹³ Snage oba sovjetska ešalona

113 *Исход, стр. 365-367; Beogradska operacija..., str. 267-268.*

Broj sovjetskih artiljerijskih oruđa u borbama za oslobođenje Beograda uvećavao se kako je borba odmicala. Artiljerijska grupacija Crvene armije, angažovana na prilazima gradu uoči 14. oktobra 1944. obuhvatala

sadejstvovala su sa drugom, trećom i smanjenom četvrtom partizanskom kolonom, dok su jedinice 12. (vojvođanskog) udarnog korpusa u prvim danima prodora ka Čukarici nastupale bez sadejstva snaga Crvene armije.

Jugoslovenske pešadijske snage bile su brojnije od sovjetskih pešadijskih snaga, ali prema sećanjima mnogih partizanskih veterana, crvenoarmijski pešadini su iskazali veliku hrabrost u borbama za oslobođenje Beograda.

Prema podacima iz sovjetske i jugoslovenske literature, snage NOVJ koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda brojale su oko 50.000 vojnika, a 4. gardijski mehanizovani korpus, zajedno sa jedinicama ojačanja, brojao je 17.022 vojnika, dok nema podataka o jačini ostalih jedinica Crvene armije koje su učestvovala u borbama u gradu i između Beograda i Smedereva, ali je poznato da je svaka streljačka divizija brojala oko 7.500 boraca. Prema istim podacima 4. gardijski mehanizovani korpus brojao je 160 tenkova, 21 samohodno artiljerijsko oružje, 31 oklopni automobil, 366 topova i minobacača, 674 mitraljeza, 15.710 pušaka i automata, 1.038 motornih vozila. U poslednja dva dana borbi za oslobođenje Beograda, vatrena moć Crvene armije je dodatno uvećana. Treba napomenuti da ovo oružje nije korišćeno samo u borbama za oslobođenje Beograda, budući da su istovremeno tekle borbe u drugim delovima Srbije. Brojno stanje divizija 1. proleterskog kor-

oko 300 topova i minobacača, a posle dva dana taj broj je narastao na 633. (*Isto*, str. 268)

pusa NOVJ iznosilo je oko 5.000-8.000 boraca, dok su divizije 12. udarnog korpusa bile nešto malobrojnije.¹¹⁴

Jedinice NOVJ i Crvene armije u noći 13-14. oktobra zauzele su Jajince, nakon čega je usledilo pozicioniranje za prodor ka Banjici. „I pored još slabe vidljivosti, bataljoni 1. proleTERSke brigade zauzimaju borbene poretke na livadama između Jajinaca i Banjičkog visa, dok se još čuje borba lijevo i iza nas u pravcu sela Pinosave (gdje se bore 8. crnogorska brigada i brigade 6. ličke divizije). Odmah tu, 200 do 300 metara iza naših položaja, raspoređivala se i zauzimala vatrene položaje sovjetska artiljerija. Prvi put naši borci prisustvuju ispaljivanju velikog broja artiljerijskih oružja. Plotuni su upućivani u pravcu Banjice, jer je iz tog pravca počela tući nepri-

114 Prvi proleTERSki korpus: 1. proleTERSka, 5. krajiška, 6. lička proleTERSka, 21. srpska, 17. istočnobosanska divizija (jedinice ove posljednje divizije nisu učestvovalе u borbama u širem rejonu Beograda, iako su učestvovalе u Beogradskoj operaciji).

- 1. proleTERSka divizija: 1. proleTERSka udarna, 3. krajiška proleTERSka udarna, 13. proleTERSka udarna „Rade Končar“ i 8. crnogorska udarna brigada.
 - 5. krajiška divizija: 1. krajiška proleTERSka udarna, 4. krajiška udarna, 10. krajiška udarna i 21. srpska udarna (2. šumadijska) brigada
 - 6. lička proleTERSka divizija „Nikola Tesla“: 1, 2, 3 lička proleTERSka udarna i 22. srpska (kosmajaska) brigada
 - 21. srpska divizija: 2. proleTERSka udarna, 4. i 5. srpska brigada
 - 17. istočnobosanska divizija: 2. krajiška udarna, 6. proleTERSka istočnobosanska udarna, 15. majevička brigada
- Dvanaesti vojvodanski udarni korpus:
- 16. vojvodanska divizija: 1. vojvodanska proleTERSka udarna, 2. i 4. vojvodanska udarna brigada
 - 36. vojvodanska divizija: 3, 5. i 6. vojvodanska udarna brigada
 - 11. krajiška divizija: 5. krajiška (kozaračka) udarna, 12. krajiška udarna i 32. srpska (mačvanska) brigada
 - 28. slavonska divizija: 17, 21. slavonska udarna i 25. (brodska) slavonska brigada

jateljska artiljerija. Naši bataljoni i čete do početka jutra uspjeli su zaposijesti polazne i jurišne položaje.”¹¹⁵

Kao što smo napomenuli, vatrena moć sovjetske artiljerije, prvenstveno kada je reč o dejstvu raketnih minobacača, nije u potpunosti korišćena u borbama za oslobođenje grada, pogotovo ne u uličnim borbama, kako bi se sprečila znatnija razaranja zgrada i stradanje civilnog stanovništva. Tvrde zgrade, bunker i, razne otporne tačke, osvajani su neposrednim gađanjem iz topova manjeg kalibra, jurišima partizana i crvenoarmejaca, ponekad podržavanih vatrom iz crvenoarmejskih tenkova i oklopnih vozila. Bombaši i minobacači imali su, takođe, značajnu ulogu u neutralisanju najtvrdih objekata i vatrene tačke.

Napad na nemačke snage nije počeo istovremeno, kada je reč o dejstvu snaga NOVJ, i zavisio je od dinamike pristizanja partizanskih jedinica. Pojedine jedinice NOVJ, kojima je naređeno da stupe u borbu 14. oktobra, nalazile su se daleko od Beograda (većina jedinica 5. krajiške divizije nalazila se na području Smedereva i između ovog grada i Mladenovca).

Jugoslovensko rukovodstvo se sa sovjetskim predstavnicima u Krajevi i zapovedništvom 3. ukrajinskog fronta dogovorilo da jedinice NOVJ prve uđu u Beograd. Jugoslovenski i politički vrh doneo je odluku da 1. proletarska brigada prva otpočne borbeni prodor u grad.¹¹⁶

115 Nevin Šprljan, „Oslobođenje Beograda”, str. 388-389.

116 *Zbornik NOR-a*, II/14, Beograd, 1981, стр. 236, 263; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 24, 6. oktobar – 15. novembar 1944, (pr. Pero Damjanović i dr.), Beograd, 1982, str. 30, 32, 51, 56.

Svakako da je ova činjenica bila uslovljena političkim kontekstom – prvenstvo snaga NOVJ prilikom prodora u Beograd trebalo je da sugerise da je partizanska strana vojno sposobna da učestvuje u izvođenju jedne složene vojne operacije, pri čemu nije slučajno odabrana najslavnija partizanska jedinica, čiji je prvobitni stroj većim delom bio sastavljen od srbijanskih proletera, uključujući i jedan bataljon koji je nosio ime po glavnom gradu. Sem toga, bilo je logično da u neposrednom probodu pešadije, pri čemu se podrazumevaju ulične borbe, učestvuju jedinice u čijim redovima se bore oni koji poznaju grad, budući da se u redovima partizana, naročito u redovima 1. proleTERSke brigade, nalazio velik broj onih koji su odrasli, živeli ili su se školovali i radili u Beogradu pre rata.

Prodor na Banjicu i Dedinje, iz pravca Jajinaca i Rakovice, izvršile su jedinice 1. proleTERSke divizije (1. proleTERSka brigada, 8. crnogorska udarna brigada, 3. krajiška brigada u pozadini) NOVJ u sadejstvu sa 36. gardijskom tenkovskom brigadom i 13. gardijskom mehanizovanom brigadom Crvene armije.

Rano ujutru, 14. oktobra, 1. proleTERSka brigada, uz sadejstvo 10 tenkova Crvene armije i podržana sovjetskom artiljerijom, izbila je na Banjički vis i u prvom jurišu uspjela je da zauzme najisturenije roveve nemačke vojske i da prodru u naselje Banjica. Zahvaljujući snažnom otporu nemačke vojske i njihovoj upotrebi artiljerije i tenkova, napad je privremeno zaustavljen, a partizani su se na pojedinim položajima povukli unazad, zadržavši Banjički vis. Na ovim položajima jedinice 1. proleTERSke brigade ostale su sve do 16 časova, odno-

sno sve do izvođenja opšteg napada na grad. Iako jutarnji napad nije bio posve uspešan, bio je koristan zbog markacije neprijateljskih položaja, po kojima je u 16 časova snažno dejstvovala sovjetska artiljerija. Zapravo, jutarnji napad bio je zamišljen kao „nasilno izviđanje” neprijateljskih položaja.¹¹⁷ U vreme kada je 1. proleterska brigada otpočinjala juriš ka Banjičkom visu, borci 8. crnogorske brigade još su bili u Pinosavi a da bi u popodnevним časovima, zajedno sa delovima 6. ličke divizije, zauzeli Rakovicu.

U 16 časova usledila je polusatna artiljerijska priprema iz preko 300 artiljerijskih oruđa i 24 višecevna raketna bacača Crvene armije. Nakon toga usledio je opšti napad jedinica 1. proleterske divizije i delova Crvene armije. Prema sećanju Jagoša Žarića, tada potpukovnika i komandanta 1. proleterske brigade, koji je 14. oktobra prisustvovao dogovoru jugoslovenske i sovjetske komande o izvođenju napada na unutrašnju liniju nemačke odbrane, general „Ždanov je svim jedinicama izdao stroga naređenja da se od oštećenja moraju naročito čuvati Beli dvor, spomenici, naučne i kulturne ustanove, posebno Narodna skupština i sve znamenitije zgrade”.¹¹⁸ Zapravo, ovo je bio rezultat dogovora jugoslovenskog političkog rukovodstva i komande 3. ukrajinskog fronta.

117 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 418; Miloš Vuksanović, *Prva proleterska brigada*, Београд-Titograd, 1981, стр. 376; Јагош Жарић, „Прва пролетерска у Београдској операцији”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/280.

118 Јагош Жарић, „Прва пролетерска у Београдској операцији”, стр. III/281.

O ponovnom napadu 1. proleterske brigade na Banjički vis, ostavio je svedočenje jedan od boraca Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade. „Artiljerijska priprema pomalo jenjava i već je vreme da pešadija krene u napad. Jova trubač, iz sela Sovljaka, sa stoga sena svira juriš! Čete su krenule u razvijenom stroju, u vodnim i odeljenskim kolonama, hitaju ka Banjici i Belom dvoru. Jova trubač ide u streljačkom stroju i stalno svira juriš! Bataljon u početku nije nailazio na jači otpor, jedino je Rudarska četa vodila manju borbu u šumici ispod Banjičkog visa, gde je zarobila 5 ljotičevaca koje je sprovela u štab bataljona.¹¹⁹ Jugoslav Đorđević, jedan od boraca 1. proleterske divizije, ostavio je svedočenje o prvom sudaru sa nemačkim vojnicima u okolini Kumodraža i utisku koji su ostavljali nemački zarobljenici. „Uskoro smo hvatali Nemce kao zečeve po brežuljcima prema Kumodražu. Neki su padali u ruke živi, blatnjavi, iznurenjeni, sa belom zastavicom u rukama, neki su vršili samoubistvo bombama. Hajkali smo ih celog dana, nalazili u šaši kukuruza.”¹²⁰ Stevo Milović, borac 8. crnogorske brigade, koja je napredovala od Miljakovca ka Rakovici, opisuje sadejstvo jugoslovenskih i sovjetskih boraca: „Idemo napred, čas puzeći, čas trčeći preko njiva. Tenkovi nas štite. Granate njihovih topova visoko lete iznad nas ka nemačkim položajima. Bio je to za nas novi način borbe. Za nas koji smo, mnogo puta, slabo naoružani i sa malo metaka, jurišali na neprijatelja. Na nebu se

119 Миле Максимовић, „Од Авале до палате Албаније”, *Краљевачки баталјон*, I-II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986, стр. II/502-503.

120 Југослав Ђорђевић, „Космајска бригада”, *Космај*. Лист 4. космајске бригаде 6. пролетерске дивизије „Никола Тесла”, I, 1, Београд, јануар 1945, стр. 6.

pojavljaju nemački avioni, ali ne prođe dugo i jedan se sruši u plamenu.”¹²¹

Mile Maksimović, borac Kraljevačkog bataljona, opisao je dalji prodor 1. proleterske brigade ka Dedinju. „Nastupanje se izvodilo veoma brzo – u 19 časova 2. četa je izbila u neposrednu blizinu nekadašnje rezidencije dinastije Karađorđevića. Otpora nije bilo, Beli dvor je zauzet. Ta velelepna građevina zvrjala je prazna, prljava i neuredna, Nemci su je takvom načinili i napustili. Rudari su izbili na raskrnicu puteva naspram Belog dvora. Negde oko 20 časova, ceo bataljon je izbio na Dedinjski skver, gde se privremeno zadržao.”¹²² Borci 3. (kragujevačkog) bataljona 1. proleterske brigade zauzeli su kasarne na Banjici i prostor raspuštenog Banjičkog logora. Nemačka artiljerija je sve vreme tukla po položajima bataljona vrlo jakom minobacačkom vatrom („tuku dosta precizno, pa imamo dosta mrtvih i ranjenih”).¹²³

Osma crnogorska brigada je pre prodora prema Dedinju, posle viščasovne borbe, u popodnevним часовима, zajedno sa sovjetskim snagama zauzela Rakovicu. Otpor nemačkih vojnika naročito je bio snažan u Fabrici motora. „Jedinice 2. bataljona [8. crnogorske brigade], uz podršku oklopnih snaga Crvene armije, oslobodile su Rakovicu, a jedinicama 3. bataljona, u sadejstvu sa dijelovima 6. ličke divizije, uspjelo je da u predvečernjim часовима ovladaju grebenom Košutnjaka. U toku borbi

121 Стево Миловић, „Као бујица улицама Београда”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 259.

122 Миле Максимовић, „Од Авале до палате Албаније”, стр. II/502-503.

123 Nevin Šprljan, „Oslobodenje Beograda”, str. 391.

za širi rejon Rakovice, poginulo je 5 i ranjeno 10 naših boraca, a 2. bataljonu pristupilo je 10 novih boraca, radnika Fabrike motora. Odmah po zauzimanju Rakovice, brigada je produžila pokret ka Dedinju; sa dijelom snaga sadejstvovaće 1. proleterskoj brigadi u slamanju neprijatelja u tom rejonu.”¹²⁴ U rejon Belog dvora na Dedinju, brigada je prispela, savladavši nešto slabiji otpor nemačkih vojnika, u ranim večernjim časovima 14. oktobra.

Pomenuto „sadejstvo sa dijelovima 6. ličke divizije” odnosi se na dejstvo 2. (ličke) proleterske brigade koja je nastupala pravcem železničke pruge i zauzela železničke stanice Resnik i Rakovica i nastavila nastupanje ka železničkoj stanici Topčider.¹²⁵

Probojem ka Dedinju načinjen je značajan rezultat u probijanju unutrašnje linije odbrane nemačke vojske. Koristeći se ovom povoljnom okolnošću, Štab 1. proleterske divizije, 14. oktobra naveče, u 20 časova, naredio je 1. proleterskoj i 8. crnogorskoj brigadi da produže napad ka središtu grada, u čemu će ih pratiti borci 3. krajiške proleterske i 13. proleterske brigade. Prema ovoj zapovesti, jedinice 6. ličke divizije imale su da nastave prodor ka Topčideru.¹²⁶

Pred ponoć, 8. crnogorska brigada je nastavila nastupanje ka Autokomandi. U Ulici Ljutice Bogdana došlo je do okršaja sa nemačkim vojnicima, ali su partizani spretno iskoristili mrak i naterali protivnike na povla-

124 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији”, стр. 197-198.

125 VA, NOVJ, k. 801, f. 8, d. 20.

126 VA, NOVJ, k. 712, f. 2, d. 12; VA, NOVJ, k. 712, f. 3, d. 4.

čenje. Pred svitanje, 15. oktobra, borci 4. bataljona 8. crnogorske brigade probili su se u prostor naspram početka Jatagan male i kompleksa zgrada Medicinskog fakulteta, odnosno do početka današnjeg Bulevara Franša Deperea, a borci 1. bataljona izbili su bliže Autokomandi. Desno od njih, takođe na Autokomandi, nastupali su borci 1. proleterske brigade.¹²⁷

Štab Kraljevačkog bataljona je uoči ponoći poslao izviđačku četvu u pravcu Autokomande kako bi se ustanovilo prisustvo nemačkih vojnika na ovom području. Nakon što su izviđači ustanovili da na pravcu prema Autokomandi nema nemačkih snaga, delovi izviđačke čete upućeni su ka Zapadnom Vračaru. Izviđači su se vratili i izvestili da na čitavom pravcu prema Karadorđevom parku nema nemačkih vojnika. Kada su se izviđači vratili prema Dedinju, pronašli su štab 1. proleterske brigade, ali ne i štab Kraljevačkog bataljona. Ujutro su saznali da se ostatak bataljona uputio ka „Mostaru”, a da je deo boraca dospeo do Sarajevske i Nemanjine. „Okolo ponoći počeo da pristižu jedinice [1. proleterske] brigade na Auto-komandu. Prvo su stigli delovi 1. crnogorskog bataljona, a onda i naš kraljevački bataljon... Od Auto-komande naš bataljon je nastupao pravcem Crveni krst-Krunska-Dečanska. Krenuli smo negde oko jedan čas posle ponoći 15. oktobra, s punim borbenim osiguranjem. Prodiranje se izvodi veoma oprezno, izvi-

127 Пиро П. Перовић, „Застава слободе на палати ‘Албанији’. Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда”, *Осма црногорска ударна бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 228-229.

đa se svaka sumnjiva kuća, park i skver i, kada se utvrdi da nema opasnosti, ide se napred.”¹²⁸

Ekrem Durić, borac 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, opisuje nastupanje prema Auto-komandi i susret sa građanima Beograda. „Krećemo se avalskim drumom prema Auto-komandi. Narod je pred kućama. Pozdravlja nas i obasipa cvijećem. Jedna starica izlazi pred nas, nudi nam pogaču i rakiju: 'Uzmite, sinovi moji, sad mogu i umreti kad sam to dočekala.' Javlja se i prvi dobrovoljci.”¹²⁹

Neposrednu rezervu 1. proleterskoj brigadi činili su borci 3. krajiške proleterske brigade, čije će jedinice biti ubačene u borbu sutradan.¹³⁰

Borci 6. ličke proleterske divizije nastupali su u dva pravca, bez snažnije podrške sovjetskih tenkova, artiljerije i avijacije, do izbijanja na Topčidersko brdo. Borbeni poredak divizije bio je postavljen u dva paralelna ešalona. Borci 2. ličke brigade, tokom 14. oktobra, nadirali su iz pravca Ripnja i Pinosave ka Resniku, Rakovici i Topčideru, prateći železničku prugu koja povezuje Topčider sa Ripnjem, dok su borci 3. ličke brigade, ojačani sovjetskim strelcima i inženjercima, nastupali iz pravca Rušnja ka Kijevu, Kneževcu, Rakovici i Topčideru.¹³¹ Otpor borcima 6. ličke divizije, na pravcu prema Top-

128 Миле Максимовић, „Од Авале до палате Албаније”, стр. II/502-503.

129 Екрем Дурић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977, стр. 590.

130 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 28.

131 VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 275-276.

čideru i Košutnjaku, davali su vojnici 750. pešadijskog puka 118. lovačke divizije Vermahta.

Najsnažnije nemačko uporište na Topčideru nalazilo se u rejonu topčiderske železničke stanice. „Sa bataljonom 'Stojan Matić' [2. ličke brigade 6. ličke divizije]¹³² nastupala je i grupa od 10-20 crvenoarmejaca – inženjera. Njihov zadatak je bio uklanjanje minskih prepreka na pravcu nastupanja. Nijemci su ove mine, izgleda, postavljali na brzinu u povlačenju, bez dovoljno maskiranja, i ovim iskusnim inženjercima nije bilo teško da ih otkriju i unište. U tom nastupanju brzo smo savladali otpor neprijatelja, uz povremenu podršku ruske artiljerije. Kad smo se približavali željezničkoj stanici Topčider, iznenada je odjeknula strahovito jaka eksplozija kakvu nismo doživjeli u toku čitavog rata. Sve nas je potreslo i ošamutilo. Oni koji su stajali ili bili u hodu popadali su. Bilo je nekoliko lakše kontuzovanih drugova. Nismo ni znali što se dogodilo, ali smo kasnije doznali da se u stanici zatekla velika kompozicija natovarena raznim minama, bombama i drugim eksplozivom, koju su Nijemci digli u vazduh. Ovdje smo imali i sreće. Da su Nijemci izazvali eksploziju desetak minuta kasnije, za koje vrijeme bismo mi već bili prišli u neposrednu blizinu, imali bismo sigurno velike gubitke, a vjerovatno i naš 2. bataljon jer se i on približavao.” Ovo potvrđuje

132 Bataljon „Stojan Matić” 2. ličke brigade uoči otpočinjanja borbi za oslobođenje brojao je oko 400 boraca, od čega oko 120 boraca iz Like (mahom sa područja Donjeg Lapca), a ostatak su bili dobrovoljci koji su u brigadu stupili nakon oslobođenja Valjeva i kolubarskog kraja. Opširnije o istorijatu bataljona: Marko Šašić, „Lapački bataljon 'Stojan Matić'”, *Kotar Donji Lapac u NOR 1941-1945*, (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac, 1985, str. 489-529.

izveštaj Štaba 2. ličke proleterske brigade Štabu 6. ličke proleterske divizije (22. oktobar 1944) u kom se navodi da su neprijateljske snage „na željezničkoj stanici Topčider pri odstupanju zapalile skladište municije”. Borbe za željezničku stanicu trajale su oko dva sata i završile su se povlačenjem nemačkih vojnika, ali je dalje napredovanje privremeno usporeno vatrenim zidom koji je izazvala pomenuta eksplozija. „U toku noći bataljon je vodio oštru borbu za Milošev konak, gdje je zarobio oko 50-60 Nijemaca. Kad smo 15. oktobra ujutro izbili na greben Topčiderskog brda, uveden je u borbu 4. bataljon kroz borbeni poredak bataljona 'Stojan Matić'. Uvođenjem u borbu 4. bataljona naš bataljon prelazi u drugi ešalon brigade i negdje oko 11 časova prikuplja se u Ulici Franša Deperea, u rejonu pivare. Tu je počeo da se prikuplja i narod, prvenstveno omladina, te je nastala pjesma i veselje iako se borba vodila na nekoliko stotina metara od nas.”¹³³ Borci bataljona „Stojan Matić” su u popodnevnim časovima 15. oktobra dobili novi borbeni raspored, na Voždovcu. Ostatak boraca 2. i 3. ličke proleterske brigade produžili su dejstva preko Topčiderskog brda kako bi preko „Mostara” izbili na Savu. Lički

133 VA, NOVJ, k. 801, f. 8, d. 20; Petar Rašeta, „Bataljon 'Stojan Matić' od Vajeva do Beograda”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988, str. 387-388.

„Sutradan, 16. oktobra, dok je [2. lička] brigada vodila borbu u ulicama Nemanjinoj i Miloša velikog, bataljon je i dalje ostao na Voždovcu u pripravnosti za borbu. Već tada nam je postalo jasno da bataljon nije upućen na Voždovac radi odmora, već da je komanda 1. armijske grupe, koja je rukovođala Beogradskom operacijom, uočila da najveću opasnost za dalji tok borbi predstavlja neprijateljska grupacija (oko dvije njemačke divizije) koja se probijala od Smedereva. Zbog toga su blagovremeno izvlačene pojedine jedinice iz borbe za Beograd i upućivane na određena mjesta.” (*Isto*, str. 388)

proleteru uspeli su da zauzmu deo savske obale od Gospodarske mehane do kupališta „Šest topola” i kompleksa Nemačkog auto-servisa „Progres” (ispod Senjačke pijace, prema Savi). Na taj način nemačke snage, koje su uporno branile položaje na Čukarici, bile su odsečene od nemačkih uporišta u centru grada. Narednog dana na ovom potezu priključile im se delovi 1. vojvođanske brigade 16. vojvođanske divizije, dok su borci 2. vojvođanske brigade privremeno bili prisutni na sektoru između hipodroma i železničke stanice na Čukarici.

U noćnim borbama na Topčideru, 14-15. oktobra, učestvovali su i delovi 21. slavonske brigade 28. slavonske divizije. „Od Kneževca brigadu podržava u borbi baterija sovjetskih topova sa vatrenih položaja u Kneževcu. Dok nije izbila na topčidersku železničku stanicu, četiri borca su joj poginula i devet ranjeno.” Nakon učestvovanja u zauzimanju železničke stanice, brigada se okupila u Topčiderskom parku. „Tu se objedovalo prvi put poslije 30 časova borbe.” Sutradan predveče, komanda 28. slavonske divizije naredila je brigadi da produži nastupanje ka Glavnoj železničkoj stanici u sadejstvu sa delovima 73. gardijske brigade i motomehanizovanim brigadama Crvene armije.¹³⁴

Na levom krilu 6. ličke divizije, iz pravca Senjaka i Topčidera, preko „Mostara”, u pravcu utvrđenih nemačkih položaja u Savskoj i Sarajevskoj, u noći 14-15. oktobra, napadali su sovjetska 13. gardijska mehanizovana brigada, sa pridodatim 3. bataljonom 214. gardijskog streljačkog puka 73. gardijske streljačke divizije 68. stre-

134 Bogdan S. Bosiočić, *21. slavonska udarna brigada*, Beograd, 1981, str. 232.

ljačkog korpusa i 53. samostalni motociklistički puk. Zahvaljujući vatrenoj podršci artiljerije sa Bežanijske kose i snažnom otporu vojnika u utvrđenim tačkama u ovim ulicama, nemačke snage su uspele da osujete prodor sovjetskih jedinica prema Glavnoj železničkoj stanici i da odbrane mostobran. Prilikom prodora poginuo je major Vasilij Dimitrijevič Mozgovoј, komandant bataljona 13. gardijske mehanizovane brigade.¹³⁵

Nakon zauzimanja Dedinja i Topčiderskog brda otkrivane su manje grupe nemačkih vojnika koje nisu uspele da se povuku sa glavninom na nove položaje. „U šahtovima, sporednim odajama luksuznih zgrada, u bližnjim parkovima i šumi, otkriveno je više nemačkih vojnika, razoružano i sprovedeno u sabiralište za ratne zarobljenike. Neki su prethodno saslušavani da kažu da li znaju za razna skrivališta i podzemna skloništa. Po pravilu su odgovarali da ništa ne znaju i bilo je očigledno da su temeljno naučeni da ništa ne odaju.”¹³⁶

Kao što smo pomenuli, delovi 21. slavonske udarne brigade, učestvovali su u borbama na Topčideru, uveče 14. oktobra. Ostali bataljoni 21. slavonske brigade toga dana nastupali su preko Žarkova prema Banovom brdu i Čukarici, pri čemu su ispred Žarkova, kako se ističe u izveštaju Štaba 28. slavonske divizije 1. proleterskom korpusu (23. oktobar 1944), naišle „na jak otpor neprijatelja”. U ovim borbama, zajedno sa borcima 21. slavonske brigade, učestvovali su i borci 5. krajiške

135 VA, NOVJ, k. 96, f. 1, d. 18, Izvod iz referata 4. gardijskog mehanizovanog korpusa o borbama za oslobođenje Jugoslavije, oktobra 1944. (fotokopija); Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 232-233.

136 Милорад Гончин, *Прва коњичка бригада*, Београд, 1990. стр. 39.

(kozaračke) brigade i jedan bataljon 12. krajiške brigade 11. krajiške divizije. Borbe u Žarkovu su trajale sve do popodnevnih časova 15. oktobra. U tom momentu jedinice NOVJ koje su prethodnog dana nastupale preko Banjice već su duboko zašle u grad. Jedinice 12. (vojvođanskog) korpusa (uključujući jedinice 28. slavonske divizije i 11. krajiške divizije) i narednih dana imaće velikih poteškoća u pokušajima da zauzmu Čukaricu i delove Savskog venca koji gravitiraju ka Glavnoj železničkoj stanici. Nemačke snage su pružale najenergičniji otpor upravo na Čukarici i delovima Savskog venca koji gravitiraju ka Glavnoj železničkoj stanici.

„U 20 časova 14. oktobra 1944, bataljoni 5. [krajiške] brigade na juriš su zauzeli Železnik i produžili napredovanje ka Žarkovu. I pored velikog zalaganja boraca, 5. brigada nije uspjela da slomi otpor Nijemaca u Žarkovu, pa je napad nastavljen 15. oktobra u prepodnevnom časovima. Jedinice su trpjele velike gubitke jer se napad izvodio danju, preko brisanog prostora, bez sopstvene artiljerijske podrške. Sem toga, jedinice su bile pod stalnom artiljerijskom vatrom njemačkih baterija sa Bežanijske kose. Nakon zauzimanja Žarkova, u popodnevnom časovima, nemačke snage su se povukle ka Banovom brdu, a jedinice 12. korpusa NOVJ su bez zadržavanja krenule u istom pravcu.”¹³⁷

Sedamnaesta slavonska udarna brigada zajedno sa borcima 5. krajiške (kozaračke) brigade „razbija neprijatelja u s. Žarkovo i izbija na prostoriju Banovo brdo Košutnjak.” Do večernjih časova 15. oktobra, borci 28. sla-

137 Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973, str. 207-208.

vonske divizije zauzimaju položaje na Čukarici, koje su preuzeli od jedinica 5. krajiške brigade. Deo snaga divizije, odnosno 21. slavonska udarna brigada pred kraj istog dana nastupa ka Savskom vencu, smenjujući delove jedinica 6. ličke proleterske divizije.¹³⁸

Prema sećanju boraca 8. crnogorske brigade, 2. bataljon brigade učestvovao je u prvim večernjim časovima 14. oktobra u zauzimanju Vajfertove pivare, iznad „Mostara”. Nakon zauzimanja pivare nemačke snage su još uvek držali pod kontrolom komunikaciju Mokroluškim drumom, pri čemu je razmenjivana međusobna vatra.¹³⁹

U vreme kada je 2. bataljon učestvovao u zauzimanju Vajfertove pivare, glavnina 8. crnogorske brigade nastupala je ka Autokomandi. Drugi bataljon će i sutradan biti odvojen od glavnine brigade jer je kao ispomoć sovjetskim tenkistima vodio borbe u delu Birčaninove.

Najdublji prodor ka središtu grada, prvog dana borbi za Beograd (14. oktobra), kada je reč o jedinicama NOVJ, ostvarili su borci 4. (kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, pod komandom Miše Brezaka, koji su pred kraj dana od „Mostara” prodrli gotovo do raskrsnice Ulice kneza Miloša i Nemanjine. Naime, bor-

138 VA, NOVJ, k. 1124, f. 2, d. 32; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 258-259.

139 Мирко Кулић, „Жалосни смо што не можемо даље”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 256.

Mokroluški drum je predstavljao put koji je vodio od „Mostara”, južnim obodom Jatagan male, prema raskršću Južnog bulevara i Ulice vojvođe Gligora (danas: Ustanička), i dalje ka Konjarniku. Mokroluški drum se početnim delom uglavnom poklapa sa današnjim Bulevarom Franša Deperea, odnosno deonicom auto-puta.

Detalj iz uličnih borbi (Izvor: www.znaci.net)

ci Kraljevačkog bataljona dobili su netačna obaveštenja od sovjetskih vojnika koji su bili stacionirani kod Železničke bolnice na Dedinju o navodnom prodoru snaga Crvene armije prema centru grada i zauzimanju središnjih delova grada iz pravca Topčidera, zbog čega su se Dedinjskim bulevarom (Bulevar kneza Aleksandra Karađorđevića) hitno zaputili prema „Mostaru“, odakle su nastupali Ulicom kneza Miloša. O ovom događaju ostavilo je svedočenje nekoliko boraca Kraljevačkog bataljona. „Bataljon silazi prema 'Mostaru'. Tu stoje ruski tenkovi. Mi idemo dalje. Ulazimo u Ulicu kneza Milo-

ša. U koloni smo sa obe strane pored kuća, sa pripremljenim oružjem. Već smo blizu ministarstva na uglu Nemanjine. Sredinom ulice idu neki naši rukovodioci... Malo dalje prolazimo pored nekih tenkova, mislimo da su ruski – u mraku se oznake ne vide. Malo potom začu se neka galama. Oni ne govore ruski – to su Nemci! Komandovano nam je da uđemo u poprečnu ulicu, prema Sarajevskoj. Naš protivoklopac je opalio nekoliko granata, mi smo zauzeli položaje na prozorima kuća.”¹⁴⁰ Svedočenja drugih boraca Kraljevačkog bataljona o susretu sa nemačkim tenkistima i događajima nakon susreta su nešto detaljnija. Začelje kolone

koje se nalazilo u blizini raskršća Ulice kneza Miloša i Ulice Miloša Pocerca, pristigla su dva nemačka tenka („Nijemci su sa tenka pitali naše borce na njemačkom jeziku da li su četnici?”), pri čemu su partizani koji nisu dobro čuli obraćanje nemačkih tenkista pomislili da je reč o sovjetskim tenkovima (budući da su verovali da su Sovjeti zauzeli velike delove centra grada). Kada su shvatili da je reč o nemačkim vojnicima, došlo je do vatrene okršaja (protivoklopni top je promašio nemački

140 Живорад Ђурђевић, „Од Уба до Београда”, *Краљевачки батаљон*, I-II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986, стр. II/499-500.

tenk koji se potom vratio ka „Mostaru”).¹⁴¹ „Kod ovog bataljona nalazio se i jedan protivkolski top, koji su borci u takvoj situaciji ispregli i vukli na rukama dejstvujući efikasno na neprijateljsku motorizaciju koja je bila prinuđena da se krije iza čoškova.”¹⁴² Potom su se partizani u nekoliko grupa počeli vraćati ka mestu odakle su pristigli jer su shvatili da su pogrešili u uverenju da su crvenoarmejci duboko prodrli u grad. Jedan deo boraca se Sarajevskom vratio ka „Mostaru”, dok se drugi deo boraca iz Birčaninove probio prema Resavskoj i, dalje, preko bloka zgrada Medicinskog fakulteta, došao je do Jatagan male, odakle je prešao na Dedinje.¹⁴³ „Kada su tenkovi počeli polako da klize ka našoj koloni, naše čete skrenule su u donji deo Ulice Miloša Pocerca i sklonile se u nekoliko kuća. Nekoliko boraca, koji su se najduže zadržali s mitraljeskim odeljenjem, nalazio se još na ulici, kada su se tenkovi pojavili na uglu Ulice Miloša Pocerca i Ulice kneza Miloša. Tada su neki, koji su mogli, uzeli zaklone iz drvenih ograda nekih manjih kuća, a jedan manji broj sklonio se u ruševine zgrade u Sarajevskoj ulici. Oni su najgore prošli. U toj ulici Nemci su još iste noći izvršili pregrupisanje snaga i stvorili jaku odbranu, koja se održala gotovo do konačnog oslobođenja grada. Bataljon je morao da se povlači. Udaljavanje tenka, koji je povremeno ulazio čas u jednu, čas u drugu

141 Драгоја Стојаковић, „Ноћ пуна изненађења”, *Краљевачки батаљон*, I-II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986, стр. II/511-512.

142 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 419. Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije, 31. oktobar 1944.

143 Митар Митровић, *Ратним стазама пролетера: Четврти краљевачки батаљон Прве пролетерске бригаде. Илустрована монографија*, Београд, 1988, стр. 173.

ulicu, iskoristile su sakrivene grupe i svaka na svoj način se probijala do polaznih položaja na Dedinju.”¹⁴⁴

Ipak, u jednoj zgradi u blizini Nemanjine, ostalo je dvadesetak boraca na čelu sa komandantom bataljona, Mišom Brezacom.¹⁴⁵ „Kako je neprijatelj ocijenio da našem bataljonu ne pristiže pomoć iz dubine, pribrao se i preduzeo snažan napad. Komandant bataljona, Miša Brezak, odvažan borac i izvrstan komandant, brzo se snašao i sa bataljonom posjeo tvrde zgrade koje su Nijemci nekoliko puta pokušali da zapale, upotrebljavajući i benzinske šmrkove. Ali borci su te požare gasili ćebadima, dajući u isto vrijeme snažan otpor.”¹⁴⁶ Ovo se dešavalo u zgradi na uglu Ulice Miloša Pocerca i Ulice kneza Miloša, koju je nemački tenk pogodio granatom, stvorivši rupu

144 Anka Božović, „Na ulicama Beograda”, *Rudarska četa*, (pr. Branislav Božović), Beograd, 1974, str. 664-665.

145 Miša Brezak Lala (r. 1915), rodom iz Osijeka, prešao je u Srbiju iz rodnog grada u leto 1941. kako bi kao komunista izbegao hapšenje od strane ustaša (uzgred, Brezak je bio hrvatske nacionalnosti). Brezak je kao borac Kraljevačkog NOP odreda i komandant 4. bataljona 1. proleterske brigade prošao kroz brojne borbe, uključujući i najznačajnije bitke u kojima je učestvovala 1. proleterska brigada. Posle rata vršio je vojne dužnosti, uključujući komandovanje divizijom. „Četrnaestog decembra 1956. tragično je izgubio život.” (Бранислав Божовић, „Такав је био Ла-ла”, *Краљевачки батаљон*, I-II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986, стр. II/538-542)

146 Јагош Жарић, „Прва пролетерска у Београдској операцији”, стр. III/283.

U izveštaju Štaba 1. proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije od 23. oktobra 1944, navodi se sledeće: „Naročito se istakao naš 4. bataljon na čelu sa svojim komandantom, koji je bio odsječen od naših jedinica, probijajući se u centar grada.” (VA, NOVJ, k. 713A, f. 2, d. 9) Ovaj primer je u izveštaju naveden kao najznačajniji primer zalaganja u borbama za oslobođenje Beograda, kada je reč o pripadnicima 1. proleterske brigade.

kroz koju su partizani ušli u zgradu. Blokirani partizani su ujutro iskoristili pojavu sovjetskih tenkova u blizini Ulice kneza Miloša i, iskravši se iz zgrade, povukli se ka zgradama Vojne bolnice, odakle su se priključili ostatku bataljona. Prilikom prodora ka Nemanjinoj, zarobljeno je šest boraca Kraljevačkog bataljona, zajedno sa komesarom bataljona, ali oni su iste večeri uspeli pobeći, iskoristivši nepažnju nemačkih vojnika. Zanimljivo je da prilikom opisanog prodora i povlačenja, niko od boraca Kraljevačkog bataljona nije izgubio život, a ranjen je samo jedan borac.¹⁴⁷

U „Pregledu dejstava potčinjenih jedinica Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka (Armijska grupa 'Srbija') od 23.8. do 3.11.1944.”, rezimira se prvi dan borbi u delovima Beograda. „Odbrana grada je, usled odvajanja ono malo raspoloživih i za borbu sposobnih snaga za front na Moravi radi prihvata 1. brdske divizije, trpela, s jedne strane, od nedostatka pešadijskih snaga, a s druge strane, od potpune rascepanosti u mnogobrojne, samo u organizacionom pogledu prikupljene, alarmne jedinice i novodovedene delove jedinica. Tako su npr. prednji delovi 750. lovačkog puka [118. lovačke divizije], koji su iskrcani u Topčideru u noći 13-14. oktobra, morali par časova kasnije odbijati, na potpuno nepoznatom terenu i bez teškog naoružanja, glavni udar protivnika kroz topčidersku dolinu. Pored teških gubitaka kod neprijatelja, bili su znatni i naši gubici nastali u tim borbama.”¹⁴⁸

147 Милица Јанковић-Џвијовић, „Улична борба”, *Краљевачки батаљон*, I-II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986, стр. II/513-514.

148 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 694.

Borbe oko Slavije. Prodor prema „Londonu” i Narodnoj skupštini

Uporedo sa prodorom 1. proleterske divizije, koja je zauzela Banjicu, Voždovac i Dedinje, motorizovane jedinice Crvene armije nezadrživo su prodirale Avalskim drumom u pravcu Autokomande. U prodoru prema centru grada učestvovala je glavnina 1. proleterske divizije NOVJ sa 36. gardijskom tenkovskom brigadom i manjim delovima 73. streljačke divizije Crvene armije – preko Autokomande i Dušanovca prema Slaviji, 13. gardijska mehanizovana brigada Crvene armije i 6. lička proleterska divizija – u pravcu hipodroma, „Mostara” i Glavne železničke stanice, a 14. gardijska mehanizovana brigada Crvene armije – preko Marinkove bare u pravcu Zvezdare, gde je nastupala i 4. krajiška brigada, dok je glavnina 5. krajiške divizije bila van Beograda.

Opisujući nalet snaga NOVJ i Crvene armije u jutarnjim časovima 15. oktobra, Petar Višnjić, tada 19-godišnji borac 2. proleterske brigade 21. srpske divizije (kao 15-godišnjak, pristupio je Uzičkom partizanskom odredu 1941), neposredni učesnik u borbama za oslobođenje Beograda, decenijama kasnije uvaženi vojni istoričar, rezimirao je neke važne napomene o načinu borbe oslobodilaca. „Borba se vodila za svaki bunker, za svaki rov i za gotovo svaku [veću] zgradu, kada su do izražaja dolazili [najčešće partizanski] bombaši i puškomitraljesci. Osobito žilav otpor pružali su Nemci u rejonu Autokomande, Karađorđevog parka i bloka bolničkih zgrada. Koristeći se svojim velikim borbenim iskustvom, borci 1. proleterske divizije su, zajedno sa

sovjetskim vojnicima, hrabro napadali i uništavali neprijatelja. Upadali su u vrtlog oštarih uličnih borbi, punih neizvesnosti, uzbuđenja, iznenađenja i neočekivanih obrta. Lomeći žestok otpor neprijatelja, oni su se metar po metar probijali napred. Takmičili su se ko će se u borbi bolje pokazati. Tamo gde je tenkovima pregrađivala put protivtenkovska artiljerija, u borbu su stupali prateća artiljerija i samohodna artiljerijska oruđa, a kada su ih u nadiranju ometale inženjerijske prepreke i protivtenkovska sredstva za borbu izbliza, napred su kretali pioniri, automatičari i pešaci. Grupe za izvođenje napada čistile su od neprijatelja niže spratove, a zatim su kretale dalje. Neprijateljski vojnici koji su poseli gornje spratove ostali su tamo do dolaska glavnih snaga brigada. Jurišni odredi nisu gubili za to ni snagu ni vreme.”¹⁴⁹

Gajo Vojvodić, komandant 4. srpske brigade 21. srpske divizije, koja je nastupala ka Autokomandi i Karađorđevom parku, izjutra 15. oktobra, ostavio je svedočenje o neutralisanju nemačkog bunkera na Autokomandi. „Na Autokomandi smo se sučelili sa sasređenom vatrom iz bunkera koji je bio nasred skvera i svi pokušaji da pride-mo tom bunkeru da ga likvidiramo išli su dosta teško. Bilo je žrtava, među njima i dva oficira crvenoarmejca koji su povelili svoje jedinice na juriš na bunker. Ocjenjujući da je bunker nemoguće savladati jurišem, pukovnik Nikitin je naredio posadi samohotke da pride oruđem i po bunkeru udari iz neposredne blizine. Stvarno, samohotka je prišla blizu i udarila po bunkeru. Taj cilj je

149 Петар Вишњић, *Београдски октобар 1944*, Београд, 1994, стр. 222-223.

umrtvljen. U stvari, posada je pobjegla u donji dio bunkera, odakle je kasnije izvučena.”¹⁵⁰

Uoči svitanja 15. oktobra borci 8. crnogorske udarne brigade prešli su Ulicu Franša Deperea i preko Jatagan male¹⁵¹ dokopali se bloka zgrada Medicinskog fakulteta. „Izjutra 15. oktobra, 4. bataljon se prebacio preko Ulice Franša Deperea i, uz strmu padinu, prodro do medicinskih klinika, zahvatajući levim krilom početni deo Deligradske, a desnim prema Veterinarskom fakultetu, gde napada 1. bataljon. Iza uglova i sa prozora visokih zgrada Medicinskog fakulteta i iz rovova pored njih, Nemci su se uporno branili i zadržavali prodor našeg bataljona. Tek kad je 1. bataljon zauzeo zgradu Veterinarskog fakulteta, a 1. proleTERSka [brigada] Karađordev park, koristeći njihov prodor, 4. bataljon je zauzeo zgrade medicinskih klinika i izbio na Pasterovu, dohvativši se prvih kuća u Ulici kralja Milutina i Deligradskoj. Na toj liniji naslanjali smo se desno na 1. bataljon naše brigade.”¹⁵²

Druga svedočenja dopunjavaju ove navode. Prema napisu Drage Vujoševića, borca 8. crnogorske brigade, 1. bataljon ove brigade nastupao je zajedno sa sovjetskim snagama i borcima 1. proleTERSke brigade, današnjim Bulevarom oslobođenja, odnosno početkom tadašnjeg

150 Gajo Vojvodić, „Četvrta srpska udarna brigada u Beogradskoj operaciji”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985, str. 225.

151 Jatagan mala je bila sirotinjsko naselje koje se prostiralo uzduž desne obele Mokroluškog potoka (posle rata potok je regulisan i danas teče ispod površine zemlje), pravcem od Autokomande ka „Mostaru”. Romski stanovnici Jatagan male su krajem 1941. sprovedeni u nemačke logore u Topovskim šupama i na Sajmištu.

152 Пeрo П. Пeрoвић, „Застава слoбoдe нa пaлaти ‘Албaнији’. Чeтвeрти бaтaљoн у бoрби зa oслoбoђeњe Бeoгpaдa”, стр. 229.

Avalskog drumu, od Autokomande prema Karađorđevom parku. „Iz rejonu Autokomande nastavljeno je nastupanje Bulevarom oslobođenja ka Slaviji, i to: lijevom stranom 1. bataljon naše brigade, sredinom bulevara snage Crvene armije, a desnom stranom dijelovi 1. proleterske brigade.”¹⁵³ Borci 3. (kragujevačkog) i 4. (kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, takođe su se probijali od Autokomande ka početku Karađorđevog parka, ali su za razliku od ostatka brigade, umesto ka Slaviji, izvršili proboj ka Braničevskoj i dalje, ka Neimar i Kalenić pijaci. „Posebno jake okršaje imali su bataljoni [1. proleterske brigade] u dnu Šumadijske ulice (danas: Bulevar oslobođenja, u delu kod Veterinarskog fakulteta, *nap. aut.*) – Karađorđevog parka i oko Svetosavske crkve. Na vrhu Vračara i oko bolničkih zgrada, sovjetska artiljerija i minobacači su napravili pravu pustoš po rovovima i ulicama. Velike grupe Nijemaca likvidirane su i u parku. Ostalo ih je mnogo zatrpanih u skloništima od zračnih napada.”¹⁵⁴

Borci NOVJ i Crvene armije doprli su do Slavije oko podneva 15. oktobra. Utvrđene nemačke snage su na Slaviji pružile izuzetno žilav otpor. „Najpre je pokušao da trg zauzme 2. bataljon 214. streljačkog puka sovjetske 73. streljačke divizije, uz podršku tenkova i artiljerije. Odbijen je jakom artiljerijskom i mitraljeskom vatom, uz znatne gubitke. Onda su samohotke – jurišni topovi – zauzeli položaje na uglovima ulica, a protivtenkovski topovi i tenkovi pravo su gađali u otvore bunkera

153 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији”, стр. 189.

154 Nevin Šprljan, „Oslobodenje Beograda”, str. 391; Митар Митровић, *н.д.*, стр. 173.

Prva proleterska brigada Beograd (Izvor: www.znaci.net)

i prozore kuća iz kojih se neprijatelj branio. Uz vatrenu podršku juriš je izvršio 1. bataljon 1. proleterske brigade.”¹⁵⁵

U borbama na Slaviji naročito se istakao 1. crnogorski bataljon 1. proleterske brigade čiji borci su uspjeli da zauzmu položaj na obodu trga u pravcu prema Beogradskoj, boreći se za svaku zgradu na uglovima Svetosavske i Makenzijeve, dok je iz bunkera i utvrđenih zgrada prema Beogradskoj (danas nepostojeće zgrade: „Sala mira” i Radnički dom) nemačka vojska zasipala suprotnu stra-

¹⁵⁵ Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 224.

nu trga snažnom vatrom. Tom prilikom, pokraj zgrade starog hotela „Slavija”, poginuo je kapetan Dušan Milutinović, zamenik komandanta bataljona. Ekrem Durrić, Milutinovićev saborac iz 1. crnogorskog bataljona, priseća se smrti svog starešine i druga: „Čujemo kako šapuće: 'Haj'te drugovi, tjerajte te gadove... Drago mi je što umirem kao član Partije... Pozdravite drugove.' Bile su mu to posljednje riječi. Stojimo kod mrtvog Dušana i niko ništa ne govori. Ovo je danas već osmi drug iz bataljona kojeg zauvijek gubimo. Preteško nam je.”¹⁵⁶

Ipak, svi pokušaji da se iz pravca Slavije, glavnim pravcem, odnosno Ulicom kralja Milana, prodre dublje prema centru grada bili su bezuspešni, usled čvrstine nemačke odbrane. Isto se odnosilo i na nemogućnost proboja Nemanjinom prema bloku zgrada ministarstava i Glavnoj železničkoj stanici. Ovo se nije odnosilo sa-

156 Екрем Дурић, „Борбе за ослобођење Београда”, стр. 590.

Dušan Milutinović (r. 1920), rodом из Veljeg Brda (Piperi), pokraj Porodiце, proglašen je за narodnog heroja 1953. Prethodnog дана, 14. октобра 1944, на Банјци је погинуо политички комесар 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, kapetan Blažo Popivoda (rod 1911), rodом из Lješe-vog Stupa (Bjelice), pokraj Cetinja, такође proglašen за narodnog heroja 1953. Nekoliko дана након ослобођења града, посмртни остаци Душана Milutinovića, Blaže Popivode и Драгише Radevića, обавештајног oficira bataljona, свећано су сахрањени на Slaviji. Njihови земни остаци су 1954. премећени на Groblje oslobodilaca Beograda. („Два хероја”, *Борба*, IX, 5, Београд, 19.11.1944, стр. 3)

Може се претпоставити да је 15. октобра погинуо највећи број борца 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, али свакако да тога дана није погинуло 8 борца bataljona, будући да се у операцијском извештају команданта bataljona, капетана Воје Abramovića, упућеном Штабу 1. proleterske brigade, 23. октобра 1944, наводи да су укупни губици bataljona у борбама за ослобођење Beograda износили 7 мртвих, 26 рањених и 3 нестала борца. (*Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977, стр. 592)

mo na nemogućnost partizanske pešadije da prodre na suprotnu stranu trga, već i na činjenicu da su i sovjetski tenkisti morali obustaviti proboj. Prema sećanjima učesnika borbi na Slaviji, 15. oktobra nemački vojnici su na obodu trga uništili jedan sovjetski tenk.

Zbog nemogućnosti prodora preko Slavije odlučeno je da se jedinice Crvene armije (tenkovske čete) i borci 1. proleterske divizije probijaju prema centru zaobilaznim putem: Ulicom kneginje Zorke, Smiljanićevom, Ulicom prote Mateje prema Krunskoj i Bulevaru kralja Aleksandra, u pravcu Narodne skupštine, gde su se probili sutradan, 16. oktobra.¹⁵⁷

Dušanka Jovanović Rajković, borkinja i bolničarka 3. kragujevačkog bataljona 1. proleterske brigade prisetila se susreta sa stanovnicima Ulice braće Nedić (mala ulica koja izlazi na Bulevar kralja Aleksandra, naspram Univerzitetske biblioteke). „Kasno popodne [15. oktobra] moja četa se našla u Ulici braće Nedić. Malo smo predahnuli. Građani su nam iznosili ponude, radovali se i hrabрили nas. Tek tada sam videla da sam izgledala žalosno. Prljava, pocepana. Ruke krvave od previjanja ranjenika, noge bose, posećene i izubijane. I ostali drugovi nisu bolje izgledali. Bili smo premoreni, iscrpljeni, prljavi. Mnogih među nama nije bilo... Iz zgrade broj 11, pred kojom smo stajali, izašla je devojka, prišla mi i

157 Јагош Жарић, „Прва пролетерска у Београдској операцији“, стр. III/283-284; Милош Вуксановић, „Прва пролетерска бригада у борбама за ослобођење Београда“, *Прва пролетерска бригада*, Београд-Титоград, 1981, стр. 377-378.

Prema sećanju Jagoša Žarića, stanovnici Krunske su pred tenkove crvenoarmejaca i čete partizana iznosili čilime i prostirali ih na kolovoz, kako bi pozdravili oslobodioce.

ponudila da pođem da se umijem i probam neke njene cipele. Bilo mi je neprijatno, nećkala sam se, ali su me drugovi nagovorili i ja sam pošla. Brzo sam se svukla i umila. Dala mi je svoju bluzu, umesto moje prljave košulje, ali cipele nisam mogla da obujem na svoje ranjave noge.”¹⁵⁸

Nastupanje navedenim pravcem, od Slavije ka Bulevaru kralja Aleksandra, bilo je relativno sporo zbog konstantnog otpora nemačkih vojnika u pravcu nastupanja partizana i crvenoarmejaca. Glavnina jedinica 1. proleterske brigade i 8. crnogorske udarne brigade neopaženo su se povukle navedenim ulicama, u popodnevним часовима, ustupivši pozicije delovima svojih brigada i 3. krajiškoj brigadi. Ovaj manevar bio je opravdan iz još jednog razloga: prodorom prema delovima Vračara koji gravitira ka Bulevaru kralja Aleksandra, Čuburi i Kalenić pijaci, povezivan je oslobođeni deo grada oko Slavije sa oslobođenim delovima Zvezdare, čime je nemačkoj vojsci onemogućeno da se uklini između snaga NOVJ i Crvene armije u ovim delovima grada. Takođe, istovremeno je 2. bataljon 214. gardijskog streljačkog puka 73. gardijske streljačke divizije, zajedno sa snagama 4. krajiške brigade 5. krajiške divizije, vršio prodor prema Dunav stanici, iskoristivši proboj snaga 1. proleterske divizije ka Paliluli. Isto tako, konsolidaciji oslobođenog područja doprinelo je nastupanje 2. proleterske brigade 21. srpske divizije od Konjarnika ka Crvenom krstu,

158 Душанка Јовановић Рајковић, „Калила сам се у борби”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/334-335.

Kalenić pijaci i Krunskoj, prema Dvorskoj bašti, što je usledilo narednog dana, 16. oktobra.

O poteškoćama koje su nastupile probojem u dubinu grada svedočio je jedan od oficira 8. crnogorske udarne brigade. „Od Dedinja do zgrada Medicinskog fakulteta i Pasterove borili smo se najčešće oko odvojenih, niskih i manjih zgrada, koje se mogu zaobići. Međutim, od Pasterove ka Slaviji i dublje, nastaju izrazito gradske ulice, sa međusobno naslonjenim visokim zgradama, a teško se može prodirati kroz tesna dvorišta odvojena tvrdim, visokim zidovima. Zgrade na uglovima i raskrsnicama, i one tvrde i visoke, Nemci su povezali u jedinstveni sistem uzdužne, bočne, višespratne i unakrsne vatre, dopunjen vatrom protivtenkovskih topova postavljenih za gađanje raskrsnica i duž ulica u pravcu prodiranja naših jedinica. Pripijeni uz zidove zgrada, borbene grupe i odeljenja kratkim skokovima prodiru napred. Čim se koja grupa dokopa ulaza zgrade ili kapije, otvara vatru i sledećoj grupi omogućava skok. Po danu Nemci lako uočavaju svaki skok svake grupe i dočekuju ih vatrom iz automatskog oružja.”¹⁵⁹ Borci 4. bataljona 8. crnogorske udarne brigade izbili su na Slaviju, iz pravca Deligradske i Ulice kralja Milutina, oko podneva 15. oktobra, u vrlo bliskom intervalu kada su i borci 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade iz pravca Bulevara oslobođenja izbili na trg. Prilikom proboja na Slaviju, borci 4. bataljona 8. crnogorske brigade zarobili su dva nemačka topa sa posadama „sastavljenim od Poljaka”. „Posadu i oruđa hrabro je napao i sa vodom

159 Пиро П. Перовић, „Застава слободе на палати 'Албанији'. Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда”, стр. 229.

zarobio komandir 1. voda 2. čete, Milorad Jakić. Posadu je odmah naterao da dejstvuje u suprotnom pravcu: da gađaju otporne tačke nemačke odbrane na suprotnoj strani Slavije, sve dok je ispaljena i poslednja granata.”

Delovi 1. proleterske brigade su preko Južnog bulevara i Čubure doprli do Crvenog krsta i odatle se zaputili Krunskom ka Dvorskoj bašti (danas: Pionirski park). „Na Crvenom krstu dočeka nas grupa omladinaca (rekoše da su skojevci), naoružani puškama i pištoljima, pozdravili su nas sa: 'Smrt fašizmu!' Oni su bili ranije organizovani u borbene grupe sa zadatkom da pomognu našim jedinicama prilikom oslobođenja grada. Oni nisu prezali ni od najtežih zadataka. Ti hrabri Beograđani vodili su nas nama nepoznatim ulicama sve do ugla ulica Kneza Miloša i Proleterskih brigada.”¹⁶⁰

Treća krajiška proleterska brigada 1. proleterske divizije prodirala je od Karađorđevog parka, preko Savinca, Ulicom kneginje Zorke, prema Tašmajdanu. Prilikom kretanja prema zgradi Glavne pošte jedinice 3. krajiške brigade su imale podršku tenkovske čete Crvene armije.¹⁶¹

Milonja Stijović je u svom ratnom dnevniku opisao detalje iz borbe na Savincu (Vračarski plato) koju su u popodnevnim časovima 15. oktobra vodili borci 3. krajiške brigade. Na osnovu ukrštanja izvora, moguće je zaključiti da je 3. krajiška brigada vodila borbu sa nemačkim grupama koje su ostale izolovane oko crkve

160 Миле Максимовић, „Од Авале до палате 'Албанија'”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/302.

161 Savo O. Trikić, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd, 1987, str. 342-343.

Svetog Save, nakon što se glavnina 1. proleterske divizije Bulevarom oslobođenja probila prema Slaviji i Ulicom kneginje Zorke i Smiljanićevom ka Krunskoj. „Izađoh kod Karađorđevog parka. Dalje se ne može od eksplozija topovskih granata i bacačkih mina. Tu su Krajišnici. Idem sporednom ulicom. Narod svuda na ulicama. Pokazuju borcima kuda se može proći. Neko poziva Krajišnike, javlja da su tamo na jednom krovu Nijemci. Jedna desetina trkom odjuri. Jaka borba se povede. Mnoštvo naroda oko kuće. Borci ih mole da se malo sklone. Ljudi viču kako će i oni sada doći do pušaka, pa će se i oni boriti. Jedva ako je prošlo pet minuta i Nijemci izlaze iz kuće sa podignutim rukama. Viču žene, pljuju ih. A Nijemci, njih oko 60, rukama zaklanjaju oči. Kod Svetosavske crkve vodi se teška borba. Krajišnici jurišaju. Ručne bombe riju njemačke rovove na kraju parkića. Na ulici popadali mrtvi Nijemci. Ima i Krajišnika. Nema se vremena da mrtve sklone, samo ranjene nose. Učini mi se da u parku jenjava borba. I doista, Krajišnici su već na vrhu Svetosavske ulice. Sve se odvijalo filmskom brzinom... Iza jedne šestospratnice Krajišnici povedoše kozaračko kolo. Odjeknu poznata pjesma: 'Oj, Kozaro, oj Kozaro, puna li si lista, još je više, još je više mladih komunista!' Grunu jedna bacačka mina malo dalje od kola u parku. Niko se na to ne osvrće. Kolo se kreće i pjesma se ori, a narod posmatra i aplaudira. Gledam niz Svetosavsku ulicu. Vidim u Kralja Milana ulici kuća gori. Tu ispred mene, na uglu ulice, tri nje-

mačka tijela.”¹⁶² Istog dana, u Svetosavsku 41 preseljen je Štab 1. proleterske divizije.

Neposredno nakon pojave prvih tenkova, crvenoarmejaca i partizana, stanovnici Vračara i Čubure masovno su izašli da pozdrave oslobodioce, iako su se vodile borbe na Slaviji. „Za čas na raskrsnici Makenzijeve i Zorine ulice bilo nas je nekoliko stotina. Stvorile su se i zastave: crvene, jugoslovenske, srpske. I cveća, mnogo cveća, u rukama žena i devojaka. I poklona, mnogo poklona – ko je šta dohvatio. Žene i devojke kite partizane i tenkove. Dižu se pesnice u vis u znak borbenog pozdrava. Oduševljeno se kliče partizanima, Crvenoj armiji, Titu, Staljinu.”¹⁶³

Jedinice NOVJ i Crvene armije prodorom prema Paliluli i Zvezdari uspele su da onemoguće neposrednu komunikaciju između nemačkih snaga istočno od Zvezdare sa onima u centru grada. Prodorom snaga NOVJ i Crvene armije prema Dunav-stanici i Dorćolu, 15-16. oktobra, nemačke snage u gradskom jezgru i na Kalemegdanu bile su u potpunosti lišene mogućnosti komunikacije sa Korpusnom grupom „Štetner” koja se probijala prema beogradskom mostobranu.

Borbe oko Slavije nastavljene su i naredna tri dana, kada je reč o pravcu prema Ulici kneza Miloša. Prema dnevniciškim zapisima Milonje Stijovića, 16. oktobra u prepodnevnim časovima, jedna grupa od 40-50 nemačkih

162 Милоња Стијовић, „О борбама за ослобођење Београда октобра 1944. Из ратног дневника”, стр. 313.

163 Ђ. Вишић, „У подрумима београдским”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, IV, 88, Београд, 20.10.1945, стр. 3.

vojnika pojavila se u blizini Svetosavske 41, gde se nalazio Štab 1. proleterske divizije i gde ih je uočila partizanska straža. Nepoznato je iz kog pravca su se pojavili. Postoji mogućnost da je reč o zaostaloj grupi vojnika koja se pritajila tokom prethodnog dana i noći u nekoj od obližnjih zgrada, pa je pokušala proboj u pravcu Karađorđevog parka, kako navodi svedok. „Otvara se paklena vatra na njih. Poklici na juriš sa svih strana. Žestoka ulična borba. Istina, sada neravnomjerna. Mi smo nadmoćniji. Padaju mrtvi Nijemci. Mi smo svi u zaklonima. Borci naše prateće čete na čelu sa komandantom čete Mićom Vujoševićem stežu obruč oko Nijemaca. Opoljeni Nijemci dižu ruke i oružje bacaju po ulici. Naredih da friceve utjeraju u dvorište naše zgrade. Kako ulaze na kapiju, tako ih brojim. Nabrojah četrdeset. Krvavi, blatnjava, izgrebani i unezverena pogleda. Masa naroda se okupila na ulici. Živo komentarišu o toku borbe. Dva mladića čvrsto drže puške otete od Nijemaca i odmah idu u 8. crnogorsku brigadu. Njeni borci su oslobodili njihovu kuću. Vidjeli su kako se hrabro bore, pa žele da idu u tu brigadu.”¹⁶⁴

U ranim jutarnjim časovima 17. oktobra, borci 5. (crnogorskog) bataljona 2. proleterske brigade vodili su borbu sa nemačkim vojnicima u cilju zaposedanja Cvetnog trga, donjeg dela Njegoševe i Ulice kralja Milana od Ulice kralja Milutina do „Londona”. O ovome je svedočio Novak Kiković, komandir 2. čete 5. bataljona. „Po dobijenom zadatku, okupio sam borce u Ulici kralja Milutina i naredio im da se, u koloni po jedan, kreću

164 Милоња Стијовић, „О борбама за ослобођење Београда октобра 1944. Из ратног дневника”, стр. 314.

desnim trotoarom Njegoševe u pravcu [Jugoslovenskog dramskog] pozorišta. Na čelo čete, koja u tom trenutku nije brojala više od 50 boraca, odredio sam prethodnicu sa puškomitraljezom, koja se morala kretati uz najveći mogući oprez. Čim je prethodnica stupila u Njegoševu na nju je otvorena jaka vatra iz jedne puškarnice na uglu i više podrumskih otvora... Da bih ojačao vatreno dejstvo prethodnice, koja je odmah stupila u akciju, izdao sam naređenje da se pripreme automatičari i bombaši. Dok će automatičari i puškomitraljesci otvarati uragan-sku vatru na puškarnicu i sve otvore na podrumima, iz kojih se čuje paljba, bombaši će ubaciti bombe u te otvore. Moje naređenje je uspješno i do kraja realizovano. Bombaši sa Velikog krša, Ibra i Kopaonika ubrzo su natjerali neprijatelja, koji do tada na to nije bio navikao, da na skoro svim otvorima istakne bijele zastave, u znak predaje, dok su se oni uporniji dali u bjekstvo u pravcu Masarikove, odakle se takođe čula žestoka paljba.” Zauzete su zgrade na raskršću Ulice kralja Milana i Resavske: Oficirski dom (danas: Studentski kulturni centar) i Oficirska zadruga (danas: „Kluz”), kao i „Manjež” (danas: Jugoslovensko dramsko pozorište) i obe strane Ulice kralja Milana, od Cvetnog trga do „Londona”. U ovoj borbi, koja je trajala nekoliko časova, ukupno je zarobljen 41 nemački vojnik. Zarobljenici su pokraj „Manježa” predati oficirima Crvene armije koji su, kako ističe svedok, oduševljeno grlili partizane, „zbog uspeha koji je bio očigledan i do kog smo brzo i lako došli, bez ijednog gubitka sa naše strane”. Crvenoarmejci su zadržali jednog nemačkog oficira i tri podoficira, a zarobljene vojnike su preuzeli naoružani beogradski ilegalci. Bataljonu je, nedugo potom, naređeno da se brzo izmesti u

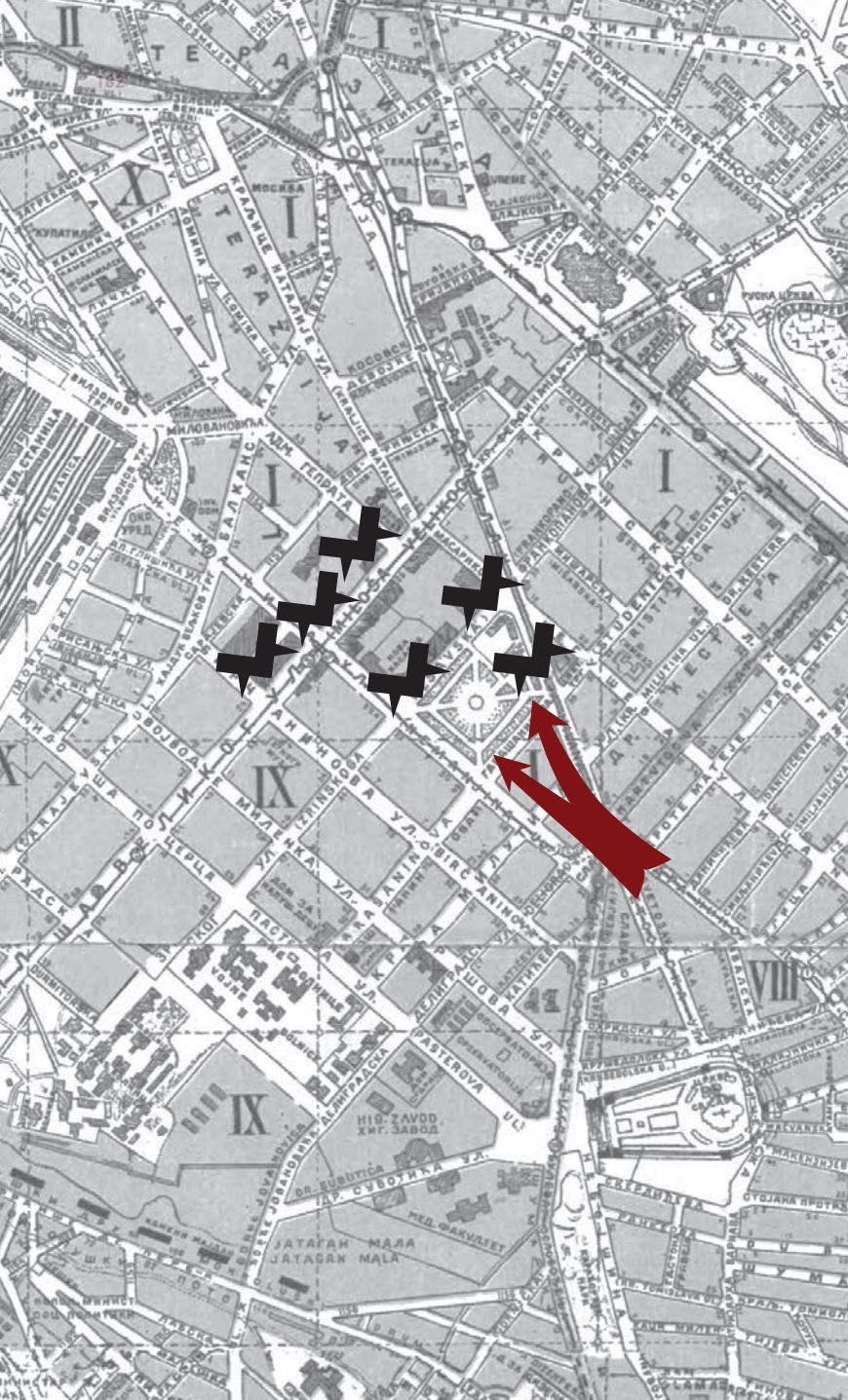
pravcu Zvezdare, zbog prodora nemačkih snaga ka početku Bulevara kralja Aleksandra, iz pravca Grocke.¹⁶⁵

Po svemu sudeći, nemački vojnici su tokom 17. oktobra povratili neke položaje u rejonu „Manježa” i raskrsnice Resavske i Ulice kralja Milana. Ovaj podatak se ne pominje u literaturi o borbama u centru grada, ali ovakav zaključak proizilazi na osnovu ukrštanja izvora. Neutralisanje ove grupe nemačkih vojnika izvršili su borci 22. srpske (kosmajске) brigade koji su se borili pod komandom Štaba 6. ličke divizije. Operacijski dnevnik Kosmajске brigade je vrlo koncizan i ne daje detalje o ovoj borbi, ali je dragocen zbog utvrđivanja hronologije i broja neutralisanih Nemaca u ove dve zgrade. Operacijski dnevnik pominje da se brigada, koja se prethodnog dana nalazila na položaju između Marinkove bare i Malog Mokrog Luga (gde je učestvovala u sprečavanju prodora nemačkih snaga iz pravca Boleča), uključila u borbe u gradu 18. oktobra, u jutarnjim časovima. „Toga dana brigada je smenila 3. našu brigadu (3. lička proleterska brigada, *nap aut.*) između Ulice Miloša Velikog i Kralja Milana u 5 sati. Štab brigade i vod za vezu smešteni u Garašaninovoj 25, intendantura u Rakovici; 3. bataljon ubačen u borbu kod Ministarstva saobraćaja, 2. bataljon ubačen u borbu kod Oficirskog doma.”¹⁶⁶ Srećom, u monografiji posvećenoj Kosmajskoj brigadi, detaljnije je rekonstruisana borba 2. bataljona Kosmajске brigade protiv prikrivenih nemačkih vojnika u

165 Новак Никиовић, „Заробили смо 41 Немца у Масариковој улици”, *Друга пролетерска*, I-IV, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998, стр. IV/359-360.

166 VA, NOVJ, k. 803, f. 1, d. 1.

Oficirskom domu. Borci 2. bataljona, pod komandom Radivoja Radojevića i Josipa Bešića, političkog komesara bataljona, nastupali su od Slavije ka Resavskoj, dvorištima i parkom između Nemanjine i Ulice kralja Milana. „Druga četa, pod komandom Radivoja Jovanovića Rake, nastupala je oprezno, od gornjeg dela Nemanjine i Slavije, da savlada otpor neprijatelja u zgradi sadašnjeg Jugoslovenskog dramskog pozorišta, Oficirskog doma i Oficirske zadruge, i da dalje produže Masarikovom. Na njenom levom krilu, usmerena prema bloku zgrada Generalštaba, nastupala je 1. četa, sa komandir Simom Galinom, [sa zadatkom] da izbiје u deo Ulice kneza Miloša, između raskrsnice od Masarikove do Nemanjine. U početku nastupanja, na iznenađenje boraca i starešina, 2. četa nije naišla na žilaviji otpor. Komandir čete je posumnjao da su Nemci postavili vatrenu zamku i komandire vodova upozorio da se borci čuvaju iznenađenja. Takvo naređenje strogo je poštovano i gubitaka nije bilo. Zgrada pozorišta je zauzeta, ali nije detaljno pretražena, jer se žurilo da se Nemci savladaju u zgradama Oficirskog doma i Oficirske zadruge. U tome se uspelo i žurilo dalje. Ubrzo je primećeno da se dosta nemačkih vojnika sakrilo u podrumima i na tavanima već osvojenih zgrada.” Nemački vojnici su se pritajili i kada je pao mrak, 18. oktobra, pokušali su da se iz „Manježa” i Oficirskog doma prebace prema bloku zgrada ministarstava i železničkoj stanici. Uspeli su da potisnu grupu partizana iz zgrade Oficirskog doma u zgradu Oficirske zadruge. Kako bi se sprečio prodor nemačkih vojnika i osigurala njihova neutralizacija, formirana je udarna četa na čijem čelu se nalazio Stevan Milankov. „Sa bombama u rukama i otkočenim oružjem, Kosmaj-

ci su se prikrali zgradi Oficirskog doma, uskočili u njeno prizemlje i počeli je osvajati. Nemci su savladani u prostorijama u prizemlju i podrumu. Dvojica nemačkih oficira su se obesili da živi ne padnu Kosmajcima u ruke. Jedan se ubio pištoljem i opružio u sopstvenoj lokvi krvi. Njihov otpor je savladan i na spratu sa čijih su prozora neki vojnici skočili i nisu preživeli pad. Kad je provereno da u njoj nema živih neprijateljskih vojnika, grupa smelih se prebacila u zgradu pozorišta i likvidirala nekoliko nemačkih vojnika koji su pružali otpor i odbijali da se predaju.”¹⁶⁷

Prema Operacijskom dnevniku Kosmajске brigade za 18. oktobar, navodi se da je 2. bataljon „ubio 18 Nemaca i jednog podoficira”.¹⁶⁸ Podaci o samoubistvima trojice nemačkih oficira, stoga, ostaju neprovereni.

Nakon oslobođenja šireg centra grada, Štab 1. armijske grupe, na čelu sa generalom Pekom Dapčevićem, smešten je u Užičku 16, na Dedinju, a komanda 4. mehanizovanog gardijskog korpusa, sa general-lajtnantom Vladmirom Ždanovom smeštena je u zgradu Univerzitetske dečije klinike u Tiršovoj 10.

167 Милорад Гончин, *Двадесет друга српска космајска бригада*, Београд, 1997, стр. 112-113.

168 VA, NOVJ, k. 803, f.1, d. 1.

Borbe u bloku zgrada ministarstava i okolnim ulicama

Nakon prinudnog napuštanja pozicija na brdima na južnim i jugozapadnim prilazima grada (Banjica, Dedinje, Topčidersko brdo, Senjak), pri čemu su i dalje nastojale da zadrže Banovo brdo i Čukaricu, nemačke snage su se povukle i dodatno utvrdile u tvrdim javnim zgradama koje gravitiraju ka raskrsnici Ulice kneza Miloša i Nemanjine (Ministarstvo finansija, Ministarstvo šuma i rudnika, Ministarstvo vojske i mornarice, Generalštab, Vojna akademija, Kasarna 7. puka, Državna direkcija, Ministarstvo saobraćaja, Glavna železnička stanica, Pošta Beograd-2, Dom invalida), nastojeći da po svaku cenu odbrane mostobran na Savi, odnosno pristup jedinom očuvanom savskom mostu za kolski saobraćaj (danas: tzv. tramvajski most). Iako su glavno čvorište otpora stacionirali u zgradama na raskršću dve značajne prometnice, nemačke snage su nastojale da zadrže i zgrade na prilazima ove raskrsnice, u okolnim ulicama, naročito na Savskom trgu.

Kao što je napomenuto, borci 13. gardijske mehanizovane brigade započeli su proboj prema Glavnoj železničkoj stanici, iz pravca „Mostara”, u noći 14-15. oktobra, zauzevši početne delove Sarajevske i Savske, ali je dalji prodor bio onemogućen snažnom nemačkom odbranom. Sutradan, oko 15. časova, nemačke snage jačine jednog pešadijskog bataljona, sa pet tenkova, uz podršku artiljerije, izvršile su protivnapad duž Savske. U snažnom sudaru, nemačke i sovjetske snage pretrpele su „osetne gubitke”. Nemački prodor je, ipak, zaustavljen

bliskom borbom i napadač je bio primoran da se povuče, uz znatne gubitke. U ovoj borbi ranjen je pukovnik Sergijenko, komandant 13. gardijske brigade.¹⁶⁹

Na pravcu od „Mostara” prema zgradama ministarstava nastupali su i borci 2. ličke proleterske brigade. Svakako da je nastupanje brigade bilo omogućeno i usklađeno sa prodorom crvenoarmejaca. Izjutra 15. oktobra brigada je nastavila prodiranje prema centru Beograda. Bulevarom vojvode Putnika preko 'Mostara' prema Sarajevskoj prodirao je 2. bataljon. On je uz mestimičan i slab otpor prodrio duboko u grad, zauzevši više od polovine Sarajevske, a onda je naišao na veoma jak i organizovan otpor. Pokušavajući da savlada otpor imao je dva poginula i osam ranjenih boraca. Onemogućen u daljem prodiranju, bataljon se zaustavio na dostignutoj liniji i nastavivši borbu posedanjem pogodnih zgrada za odbranu. Oko 19 časova nemački vojnici su prešli u protivnapad i iz nekoliko zgrada izbacili delove 2. bataljona, da bi potom ubrzo bili zaustavljeni i odbačeni nazad. Oko ponoći 2. bataljon su smenili delovi 3. ličke brigade, a on je do zore premešten u Ulicu kneza Miloša. Istovremeno, desno i naporedo 2. bataljonu prodirao je 3. bataljon preko Ulice Franša de Perea i Vojne bolnice dospevši do Ulice vojvode Milenka, gde je zaustavljen. Prvi bataljon u Bulevaru vojvode Putnika, a 4. bataljon kod Vajfertove pivare, čuvali su rezervu toga dana.¹⁷⁰ U borbama u Savskoj, u pravcu stanice, 16. oktobra uče-

169 VA, NOVJ, k. 96, f. 1, d. 18, Izvod iz referata 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije o borbama za oslobođenje Jugoslavije, oktobra 1944. (fotokopija); *Beogradska operacija...*, str. 276.

170 VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3; Đorđe J. Orlović, *Druga lička proleterska brigada*, Beograd, 1983, str. 305-306.

stvovali su borci 2. vojvođanske brigade 16. vojvođanske divizije. Brigada je u noći 16-17. oktobra povučena južno od Beograda, kako bi učestvovala u sprečavanju prodora delova Korpusne grupe „Štetner”.¹⁷¹ Ova jedinica je na sektoru Savskog trga imala gubitke od nekoliko poginulih i ranjenih boraca, ali tačan broj nije preciziran u dostupnim izvorima.

Naročito uporna i oštra borba vodila se 16. oktobra oko bloka zgrada ministarstava. Borci 2. ličke brigade 6. ličke proleterske divizije, koji su učestvovali u borbama u ovom delu grada, ostavili su svedočanstvo o položajima neprijatelja i poteškoćama u vođenju napada na neprijateljska uporišta. „Dočekuje nas ubitačna vatra. Dan je i sve se vidi. Neprijatelj nas vidi i prati svaki naš pokret. Mi njega ne vidimo. Njegova je prednost što je unapred i blagovremeno uredio položaje za odbranu. Svaka, a posebno zgrade ministarstava u Ulici kneza Miloša, su pretvorene u bunkere, svi prozori zazidani i pretvoreni u puškarnice. Na raskrsnici Ulice kneza Miloša i Nemanjine izgrađeni su i veliki armirani betonski bunker i kojima su postavljena protivtenkovska oružja i mitraljezi. Sa ravnih krovova zgrada i sa potkrovlja vrebaju nas snajperisti. I kanalizacija je podešena za odbranu. Protivtenkovske mine postavljene su uzduž i preko ulica, a protivpješadijske na ulazima zgrada i u dvorištima, svuda gdje se pretpostavljalo da će se kretati napadač. Pored

171 Иво Матовић, *Повратак ратника. Друга војвођанска ударна бригада*, Београд, 1968, стр. 166-167.

toga, sijaset poteznih mina postavljeno je po stanovima. Hvatanje za bravu ili za česmu, mogu da znače smrt.”¹⁷²

„Drugi i 4. bataljon, koji je pre zore smenio 3. bataljon u Ulici vojvode Milenka, ulagali su krajnje napore da nekako savladaju otpor i upadnu u zgrade [ministarstava], ali uzalud, uspeha nije bilo. Pri tom je 2. bataljon imao 7 ranjenih boraca. U jednom od tih napada deo 4. bataljona se našao pod jakom unakrsnom vatrom mitraljeza, pa su najistureniji borci počeli da se povlače. U tom je do njih dopузao komandant bataljona Milan Drakulić, u nameri da ih povede na juriš, i junački je pao, pogođen rafalima nemačkog mitraljeza. Prema zapisu Nikole Pejnovića, tada komesara divizije, Drakulić je ’lično poveo bombaše u pomoć isturenom krilu bataljona kojeg su Nemci pokušali da odseku. Zahvaljujući jurišu bombaša i podršci sovjetske artiljerije, Nemci su bili onemogućeni. Bataljon je potresla i ogorčila smrt njihovog komandanta, koji ih je tako dugo i hrabro vodio, da bi sada pao na domaku slobode, u gradu gde je pre rata živio.’ Bombašu Dražiću je ranjena ruka bespomoćno visila, ali on je nastavio da se bori bacajući bombe zdravom rukom na neprijatelja.”¹⁷³

Ipak, toga dana postignut je uspeh u zauzimanju pojedinih zgrada koje gravitiraju strateškoj raskrsnici. „Odjednom se sa naše desne strane neočekivano prolomi tresak bombi i mitraljeske vatre. Desnom strane Ulice kneza Miloša napada 4. bataljon naše brigade. Njegovi prednji

172 Jovo Hinić, „U Beogradu oktobra 1944.“, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988, str. 393.

173 Đorđe J. Orlović, *n.d.*, str. 307; VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3

dijelovi izbili su do zgrade bivše Akademije¹⁷⁴ u kojoj su se pritajili Nijemci. Vojnici 4. bataljona pošli su u zgradu iz koje ih neprijatelj dočekuje ubitačnom mitraljeskom vatrom i ručnim bombama. Naši su odbijeni. Posmatramo to sa suprotne strane ulice i nije nam baš jasno šta se to dešava, a pokušaj da se preskoči ulica značio bi smrt.” Uskoro se iz pravca Senjaka, Ulicom kneza Miloša, pojavio sovjetski tenk koji je topovskom i mitraljeskom vatrom ugrozio nemačka mitraljeska gnezda u zgradi Generalštaba. Ovo su iskoristili borci 2. ličke brigade i grupa crvenoarmejaca kako bi uleteli u zgradu gde su neutralisali neprijatelja.¹⁷⁵

Istog dana, 16. oktobra, oko 16 časova, borci 2. ličke proleterske brigade izmešteni su na periferiju grada kako bi ojačali 21. srpsku diviziju u borbi protiv jakih nemačkih snaga koje su prodirale iz pravca Grocke s namerom da se probiju ka nemačkom mostobranu u Beogradu. Borci 2. ličke proleterske brigade smenjeni

174 Zgrada Vojne akademije Vojske Kraljevine Jugoslavije, nakon dogradnji posle Prvog svetskog rata, obuhvatala je čitav blok omeđen Resavskom, Nemanjinom, Ulicom kneza Miloša i Birčaninovom. Od ovog kompleksa sačuvane su zgrade u Resavskoj 40 i Birčaninovoj 5 (Vojna štamparija), dok je deo kompleksa, odnosno zgrada o kojoj je reč u tekstu, koja se nalazila na uglu Nemanjine i Ulice kneza Miloša (i dalje prema Birčaninovoj) – uklonjena nakon Drugog svetskog rata radi izgradnje novog Generalštaba. Naspram ovog, posle rata uklonjenog, dela Vojne akademije, nalazila se zgrada Ministarstva vojske i mornarice, takode na uglu Nemanjine i Ulice kneza Miloša, koja je takode uklonjena nakon rata. Iznad nje, prema „Londonu”, početkom 1920-ih, podignuta je palata Generalštaba Vojske Kraljevine Jugoslavije, koja i danas postoji. Zgrada stare Vojne akademije nalazila se naspram palate Ministarstva šuma i rudnika (danas: Ministarstvo spoljnih poslova).

175 Jovo Hinić, „U Beogradu oktobra 1944.”, str. 393-394.

su borcima 22. srpske (kosmajске) i 3. ličke proleTERSke brigade.¹⁷⁶

Gardijski poručnik Boris Jermakov, koji je kao tenkista učestvovao u prodoru prema palati Ministarstva saobraćaja, teško je ranjen u jutarnjim časovima 16. oktobra u Sarajevskoj, kada je topovska granata pogodila kupolu na njegovom tenku. Ipak, poručnik Jermakov uspeo je da se izvuče i skloni iza zapaljenog tenka. „Kad sam iskočio iz tenka, ja sam se još čitav sat nalazio u zoni koju su držali Nemci. Sa mnom je još bio jedan partizan i – moj automat. Jedna drugarica partizanka previla me je i mora biti da sam strašno izgledao...”¹⁷⁷

Sem bloka zgrada ministarstava izuzetno važno nemačko uporište nalazilo se na Savskom trgu. Ovaj i susedne položaje, branili su pripadnici 738. puka 118. lovačke divizije Vermahta. Ova divizija se prethodne dve i po godine (jedno vreme pod imenom 718. pešadijske divizije) borila protiv partizana na tlu Bosne i Hercegovine i Dalmacije, uključujući i Bitku na Sutjesci.¹⁷⁸ Na Savskom trgu naročito su bile utvrđene zgrade Glavne železničke stanice, Pošte Beograd-2, Okružnog ureda (danas: Bolnica Svetog Save), hotela „Beograd” i hotela „Petrograd” i Doma invalida (danas: zgrada SUB-NOR-a).

176 VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3; VA, NOVJ, k. 801, f. 8, d. 20.

177 Марија Зрнић, „Како су совјетски људи ослобађали Београд”, 20. октобар. Недељни лист Народног фронта Београда, II, 46, Београд, 19.10.1945, стр. 9.

178 Komandant 118. lovačke divizije, general Jozef Kibler (Joseph Kübler), osuđen je na smrt, februara 1947. u Beogradu, zbog brojnih zločina pro-padnika ove formacije nad jugoslovenskim civilnim stanovništvom i za-robljenim partizanima.

Borci 21. slavonske udarne brigade krenuli su u dva ešalona iz pravca Topčidera ka Glavnoj železničkoj stanici, 15. oktobra u 23 časa. „U prvom su bili 1. i 4. bataljon i išli su prema 'Mostaru', odakle će 1. bataljon nadirati Štrosmajerovom (danas: Savska, *nap. aut.*) i Sarajevskom, a 4. Sarajevskom i Ulicom kneza Miloša. Na tom pravcu će smijeniti 1. brigadu 6. ličke divizije. Treći bataljon na Senjaku i sa isturenom četom ka savskoj obali, spriječava mogući prelazak neprijatelja u Beograd porušanim željezničkim mostom. Drugi bataljon je u brigadnoj rezervi, u krugu bolnica u Višegradskoj.” Nemački vojnici su pružali izuzetno žilav otpor iz delova Sarajevske i Savske koji gravitiraju ka Glavnoj železničkoj stanici, naročito iz utvrđenih zgrada Ministarstva saobraćaja, Pošte-2 i Glavne železničke stanice. „Da bi mogao obavljati saobraćaj između tih utvrđenih tačaka, u zidovima kuća i dvorišta [neprijatelj] je bio napravio prolaze, kojima ćemo se mi kasnije koristiti. Sticao se utisak da rat vodi nevidljiva vojska, jer na ulicama nije bilo saobraćaja. Neprijatelj se napada samo noću, a danju se čiste pojedine zauzete zgrade. Brigada ispred željezničke stanice vodi cio dan borbu, jer je pred mostobranom bila zaustavljena. Na tim okršajima će se u iduća tri dana voditi težak okršaj za svaku stopu, sobu, sprat, kuću...”¹⁷⁹

Zgradu Brodarske škole u Savskoj 25, zauzeli su borci 1. čete 1. bataljona 21. slavonske brigade, pod komandom Steve Čovića, oko 17 časova 16. oktobra, uz pomoć protivtenkovskog minobacača. Nakon zauzimanja zgra-

179 Bogdan S. Bosiočić, *21. slavonska udarna brigada*, Beograd, 1981, str. 233; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 207.

de, partizani su se smestili na spratovima, a prizemlje je prepušteno vodu crvenoarmejaca. „Na prozore su postavljena automatska oruđa, a ostali borci su iskoristili zatišje da odremaju. Neočekivano su se, na vratima brodske škole, pojavila dva tenka. U njima i na njima je bilo oko 20 Nijemaca. Bili smo sigurni, priča borac, da će ih crvenoarmejci uništiti, ali od toga nije bilo ništa. Komandir 1. čete Čović počeo se spuštati ka crvenoarmejcima. Umjesto njih dočekali su ga Nijemci. Kidisali su da ga uhvate živog, ali je četa energično dejstvovala i Nijemce istjerala iz zgrade. Ipak, komandir je teško ranjen.”¹⁸⁰

Štab 12. udarnog korpusa, pod čijom komandom se nalazila 21. slavonska udarna brigada, u ranim jutarnjim časovima 17. oktobra izvestio je Štab 1. proleterskog korpusa: „Crvena armija napada na željezničku stanicu. Prvi napadi nisu uspjeli. Dobili smo pomoć u artiljeriji.”¹⁸¹

O borbi za zauzimanje početka Ulice kneza Miloša, iz pravca „Londona”, koja je vođena u jutarnjim časovima 17. oktobra, ostavio je belešku, Nikola Bracanović, zamenik komesara 5. (crnogorskog) bataljona 2. proleterske brigade. Bataljon je nadirao iz pravca raskrsnice Krunske i Takovske. „Najpre smo, posle veoma oštarih okršaja, ovladali raskrsnicom kod „Londona”, a zatim preneli borbu još dublje. Dalji prodor olakšao nam je jedan tenk Crvene armije, sa odelenjem pešadije koje ga je pratilo. On je, sa zastanka ispred ’Londona’, dej-

180 *Isto*, str. 234.

181 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 39.

stvovao prema zgradi u Masarikovoj 1, odakle su Nemci pružali neočekivano snažan i žilav otpor. Kad je taj otpor savladan, naša prateća četa domogla se početka Ulice kraljice Natalije.” Na početku ove ulice, u blizini „Odeona”, poginuo je zamenik komandanta 5. bataljona 2. proleterske brigade, Savo Obradović, a nekoliko boraca je lakše i teže ranjeno, prilikom sudara sa većom grupom nemačkih vojnika koji su se užurbano povlačili, iz pravca Masarikove, sa položaja u blizini Cvetnog trga, odakle su ih potisnuli borci 2. proleterske brigade.¹⁸²

Dok je 2. bataljon 22. srpske (kosmajске) brigade u večernjim časovima 18. oktobra neutralisao prikrivene nemačke vojnike u Oficirskom domu i „Manježu”, borci 3. bataljona, na čelu sa komandantom bataljona Dušanom Vračarom i komesarom bataljona, Lukom Jovovićem, vodili su borbu za zauzimanje palate Ministarstva finansija, na uglu Ulice Kneza Miloša i Nemanjine, smeštenoj sa desne strane Nemanjine iz pravca Slavije prema železničkoj stanici (naspram ove palate nalazi se palata Ministarstva šuma i rudnika). Očigledno da su ovome prethodila zauzimanja zgrade Ministarstva vojske i mornarice i palate Generalštaba, ali o tome nema sačuvanih pojedinosti, makar ne u sabranim sećanjima boraca Kosmajске brigade. Borba za zauzimanje bloka zgrada ministarstava, u kojima je najpre, 18. oktobra, učestvovao 2. bataljon, produžila se i narednog dana, kada se 2. bataljonu pridružio i 3. bataljon. U ovim borbama učestvovali su i tenkisti i pešadini Crvene armije i borci 21. slavonske brigade (slavonski partizani su

182 Никола Брацановић, „У срцу престонице”, *Друга пролетерска*, I-IV, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998, стр. IV/357.

učestvovali u zauzimanju zgrade Ministarstva saobraćaja, 19. oktobra, i imali su dosta velike gubitke). Crveno-armejci su se naročito istakli u neutralisanju betonskog bunkera ispred zgrade Ministarstva finansija, pri čemu su imali gubitke od nekoliko poginulih boraca.

Prozori na palati Ministarstva finansija, kao i na susednim zgradama ministarstava, bili su zazidani i pretvoreni u puškarnice. Napadu je neposredno prethodila vatra iz lakih topova po puškarnicama, prozorima i, naročito, ulaznim vratima palate. Paljbu iz artiljerijskih oruđa iskoristili su borci 3. bataljona Kosmajске brigade kako bi se domogli ulaznih vrata i uleteli u zgradu, u kojoj je vladao potpuni mrak. „Moralo se jurišati iz kancelarije u kancelariju. Nemci su pozivani da se predaju. Na to su odgovarali pucnjima.” Nakon ovladavanja prizemljem, gde je ranjeno nekoliko partizana, borci 3. bataljona su, uz stalnu borbu, bili prinuđeni da unište nemačke vojnike u podrumskim prostorijama. Potom se „nekoliko najodvažnijih boraca ustremilo uz glavne stepenice da izbiju na prvi sprat”. Istovremeno, tekla je borba za zauzimanje palata Ministarstva šuma i rudnika i Ministarstva saobraćaja. U ovim borbama, uključujući pristigla pojačanja u palati Ministarstva finansija, učestvovala su i snage Crvene armije, kao i borci drugih jedinica NOVJ. U zauzimanju palate Ministarstva saobraćaja, iz pravca Sarajevske i Hajduk-Veljkovog venca, nastupali su borci 21. slavonske brigade, koji su zajedno sa borcima Kosmajске brigade oslobodili ovu zgradu.¹⁸³

183 Милорад Гончин, *Двадесет друга српска космајска бригада*, Београд, 1997, стр. 116-118.

Bojište u ulici Kneza Miloša 1944. (Izvor: www.znaci.net)

Prethodnog popodneva nemački vojnici su na raskršću Ulice kneza Miloša i Nemanjine uništili dva sovjetska tenka i ubili nekoliko tenkista. „Dva ruska tenka su naišla Nemanjinom od Slavije prema željezničkoj stanici. Prvi tenk je skrenuo u Ulicu kneza Miloša, prema 'Mostaru', ali Nemci su iz zgrade Ministarstva saobraćaja bacili na njega boce sa zapaljivom smesom i zapalili ga. Tenk je planuo, a zatim eksplodirao. Ispod zapaljenog vozila počeli su da izlaze crvenoarmejci koji su sačinjavali posadu. Prvi koji je izašao bio je poliven benzinom. Planuo je kao buktinja i potrčao prema drugom tenku koji je zastao u Nemanjinoj. Nemci su s prozora velike zgrade pripucali iz mitraljeza. Crvenoarmejac je pao pogošen, ali je i dalje goreo. Drugi tenk je takođe uništen topovskom granatom. Mitraljeski rafal je oborio i dru-

gog tenkistu koji je pokušao da se spase.”¹⁸⁴ Napominjemo da su u borbama za oslobođenje Beograda poginula 22 tenkista Crvene armije. „Spaljeni ruski tenkovi na ulicama Beograda”, pisao je Rodoljub Čolaković, „svedoče o junaštvu tenkista, koji nisu žalili svojih života da bi Beograd bio oslobođen sa što manje rušenja.”¹⁸⁵

Palata Ministarstva finansija (danas: Vlade Republike Srbije), zauzeta je nakon što su borci Kosmajске brigade i crvenoarmejci neutralisali uporište neprijatelja u potkrovlju i na tavanu zgrade. Prethodno su partizani bili prinuđeni da ponovo siđu u podrum i neutrališu nemačke vojnike koji su se sakrili u jednom podzemnom tunelu. U borbi ispred zgrade ranjen je neimenovani sovjetski kapetan. Rizikujući život, njega je u zaklon izneo borac Nikola Popović, kome je u spašavanju ranjenika pomogla bolničarka Milena Penezić.¹⁸⁶

Prema Operacijskom dnevniku Kosmajске brigade, navodi se da su borci 2. i 3. bataljona u borbi vođenoj 19. oktobra, „kod Ministarstva saobraćaja”, ubili 59 i zarobili 17 nemačkih vojnika. Prethodnog dana, Kosmajска brigada je ubila 19 i zarobila 2 nemačka vojnika.¹⁸⁷ Nisu poznati gubici brigade u ovim borbama.

U borbi za zauzimanje masivne zgrade Ministarstva saobraćaja („400 soba”), naročito su se istakli borci 21.

184 Buda Ninković, „Goreo je kao buktinja”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 392.

185 Родољуб Чолаковић, „Црвена армија у борби за ослобођење Београда”, *Југославија – СССР. Часопис Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР*, I, 4, Београд, 1946, стр. 47.

186 Милорад Гончин, *н.д.*, стр. 120-122.

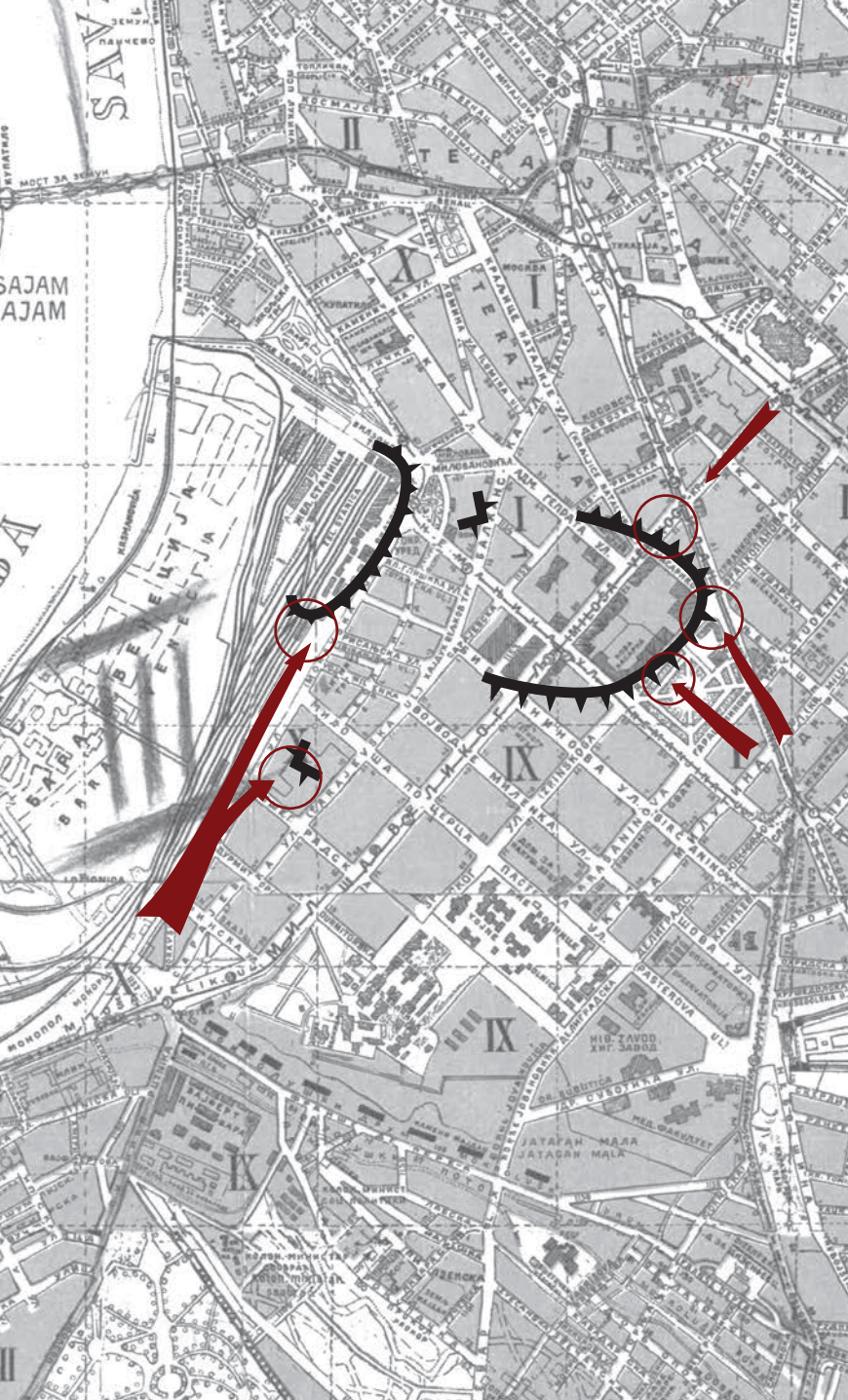
187 VA, NOVJ, k. 803, f. 1, d. 1; VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3.

slavonske brigade, pod komandom majora Dušana Kreće i političkog komesara, majora Branka Kuprešanina. Upamćeno je da je u zgradu prvi upao desetar Mato Kućan. Prema izveštaju Štaba 21. slavonske udarne brigade Štabu 28. slavonske udarne divizije (30. oktobar 1944), palata Ministarstva saobraćaja zauzeta je „bombom u ruci, soba po sobu”. „Na ovom sektoru neprijatelj je imao tri tenka koji su također sudjelovali u borbi, dok naši (ruski) tenkovi nijesu mogli prodrijeti do naših položaja, jer je neprijatelj raspolagao iza zgrada jakom protukolskom odbranom.”¹⁸⁸

Zauzimanjem Ministarstva saobraćaja i susednih zgrada, između Sarajevske i Savske, „olakšano je dalje napredovanje jedinica 6. ličke divizije, koje su se nalazile na našem desnom krilu i potiskivale neprijatelja u pravcu Save, a olakšano je i dalje napredovanje crvenoarmejaca koji su se nalazili na našem lijevom krilu. Neprijatelj, osjetivši naš prodor, napustio je željeznički most, koga su naše jedinice zaposjele”, čime su dodatno učvršćeni položaji NOVJ između Čukarice i Glavne železničke stanice.¹⁸⁹ U borbama oko Savskog trga i okolnim delovima Savskog venca, 21. slavonska brigada imala je gubitke od preko 30 poginulih, 65 ranjenih i 11 nestalih boraca. Među poginulima bili su i načelnik Štaba 21. slavonske brigade, kapetan Petar Okulić (poginuo „jurišajući na čelu svog bataljona”), komandant 4. bataljona, kapetan Stojan Rekić i komandir 2. čete 1. bataljona, poručnik Stevo Mačković („on je treći brat iz jedne familije koji je poginuo kao borac NOV”, kako se ističe

188 Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1957, стр. 207.

189 VA, NOVJ, k. 1138, f. 2, d. 20.

u izveštaju 28. slavonske divizije od 23. oktobra 1944). Prema proceni štaba brigade, 21. slavonska brigada je u borbama za zgradu Ministarstva saobraćaja i okolne zgrade, ubila najmanje 82 nemačka vojnika.¹⁹⁰ O borbama u zgradi Ministarstva saobraćaja nisu sačuvani detaljniji podaci, sem da su borbe vođene „za svaku sobu”. Očigledno je da 21. slavonska brigada neutralisanjem odlično utvrđenih neprijateljskih uporišta na Savskom vencu izvršila jedan od najtežih zadataka postavljenih jedinicama NOVJ u borbama u gradu.

Zgrada Glavne železničke stanice, kao i zgrada Pošte Beograd-2, kao i druge javne zgrade na Savskom trgu, bile su teško oštećene u borbama poslednjih dana okupacije Beograda, o čemu svedoče fotografije ovih građevina snimljene nakon oslobođenja. Nemačka vojska pre napuštanja položaja na železničkoj stanici, nastojala je da eksplozivom uništi što više železničkih postrojenja, o čemu govori svedočenje beogradskih železničara, nakon oslobođenja. „Vratili smo se na zgarište našeg doma. Tužna se slika ukazala: koloseci iskidani u paramparčad, skretnice smrvljene, električne dizalice za ugalj onesposobljene, vagoneti isečeni i izbušeni, vodonapojnici razneti u komade, čvrste betonske zgrade, čelik i kamen, srušene, vitki vodotoranj srušen sa zemljom, radionice i postrojenja potpuno satrveni, magacini opljačkani pa zapaljeni. Ugalj je tiho goreo, i njegov gust dim

190 VA, NOVJ, k. 1138, f. 1, d. 8-9; *Зборник НОП-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 207, 258-261; Bogdan S. Bosiočić, *n.d.*, str. 236-237.

Ovi podaci su donekle u koliziji sa izveštajem Štaba 21. slavonske brigade Štabu 28 slavonske divizije (30. oktobar 1944), u kom se ističe da je brigada tokom oktobra imala „22 mrtva, 73 ranjena i 11 nestalih”. (VA, NOVJ, k. 1138, f. 2, d. 20)

obavijao je uništene lokomotive, zdruzgane, raskidane, zarivene u zemlju prevrnutе, sa rasparanim kotlovima. Retureni vagoni sa točkovima na gore, kosturi njihovi još užareni, iskrivljeni, crveni i crni.”¹⁹¹

Borbe na Čukarici

Nakon što su jedinice 21. slavonske brigade i 5. krajiške (kozaračke) brigade, u popodnevnim časovima 15. oktobra uspele da skrše vrlo uporan otpor nemačkih snaga na Žarkovu, „bez zaustavljanja” krenule su ka Banovom brdu, gde su se povukle nemačke snage sa Žarkova, zauzimajući pozicije koje su već bile izuzetno dobro utvrđene i gde se već nalazio deo njihovih snaga. Sem toga, nemačke snage na Banovom brdu i Čukarici bile su snažno podržavane od strane artiljerije sa Bežanijske kose. Snage 12. (vojvođanskog) udarnog korpusa NOVJ, koje su nastojale da zauzmu Banovo brdo i Čukaricu, nisu imale artiljerijsku podršku Crvene armije u prvim

191 „Писмо из ложионице Београд”, *Рад*. Орган Јединственог синдиката радника и намештеника Југославије, I, 4, Београд, 24.2.1945, стр. 4. „Гомиле људи похртиле су, без ичијег позива, без наредбе, без обзира на старост и струку и бациле се на посао. Кроз минска поља, кроз прасак експлозива, кроз дим, ватру, рушевине, не мислећи да смрт вреба на сваком кораку, да има безброј подло и зликовачки постављених мина. Без алата, без прибора, без машина, рукама голим, čistilo се, крчило. Осoblje машинске службе – машинovoде, ложаћи, радници, чиновници, инжењери – сложно, рука до руке, neumorno, znojavih lica, ali sa radošću u očima, sa srcem punim želje da se učini što više, da se što pre obnovi i podigne razoreni dom, da se što pre čuje lupa točkova po šinama. Radilo se neumorno, od jutра do mraka, iz osnove, od početka. Samo četiri dana po odlasku neprijatelja, ušao je u stanicu prvi voz. Prvu lokomotivu, koja je prešla preko naših slobodnih šina, hteli smo da zagrlimo.” (*Исмо*, стр. 5)

naletima (14-16. oktobar), za razliku od jedinica 1. proleterskog korpusa.¹⁹²

Dok su trajale borbe za Žarkovo, general-major Danilo Lekić, komandant 12. korpusa NOVJ uputio je depešu Štabu 1. proleterskog korpusa. „Na našem sektoru [nalazi se] oko 3.000 Nemaca, nekoliko tenkova i šest baterija topova. Nemci raspolažu odličnim utvrđenjima. Da li je moguće da na naš sektor dođe nekoliko tenkova, inače ide vrlo teško.”¹⁹³ Istog dana general-pukovnik Peko Dapčević, komandant 1. armijske grupe, uputio je depešu Štabu 12. korpusa u kojoj se ističe: „Vaše je napredovanje vrlo sporo.” U depeši je naredeno: „Brzo i energično pristupite likvidaciji opkoljenog neprijatelja na Čukarici, ili ako to ne možete opkolite ga sa dovoljnim snagama, a glavninom produžite hitno ka željezničkom mostu i željezničkoj stanici.”¹⁹⁴

Sutradan, nakon zauzimanja Banovog brda, Danilo Lekić je, u popodnevним časovima, poslao dve depeše Štabu 1. proleterskog korpusa u kojima se navodi zbog čega napredovanje snaga 12. udarnog korpusa prema Čukarici i Savskom vencu teku sporo. „Sva uporišta i utvrđenja osvajamo isključivo na juriš i ručnim bombama. Drugih sredstava i pomoći nemamo. Naši gubici osjetni... Bez obzira na pomanjkanje ratne tehnike naše jedinice uporno i oduševljeno izvršavaju postavljeni zadatci... Mi dajemo sve od sebe da bi što hitnije izvršili postavljeni zadatak. O tome svedoče naši gubici. Moli-mo da shvatite da je nama otežana likvidacija i probija-

192 VA, NOVJ, k. 589/B, f. 10, d. 7/5.

193 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 39.

194 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 40.

nje neprijateljskih utvrđenja isključivo ručnim bombama i automatskim oružjem.”¹⁹⁵ Ipak, Štab 12. udarnog korpusa odvojio je deo snaga sa Čukarice i 16. oktobra preusmerio delove 16. vojvođanske i 28. slavonske divizije ka Savskom vencu, odnosno ka zgradi Ministarstva saobraćaja.

Nakon što je 17. oktobra artiljerija Crvene armije podržala nastupanje snaga 12. korpusa na Čukarici, ukazale su se nove poteškoće. „Opazilo se da se pojedini rukovodioci slabo snalaze u brzom donošenju odluka. Isto tako, nije se iskorišćavala artiljerijska pripremna vatra za izvođenje juriša. Borci nisu naučeni na borbu koja je potpomognuta artiljerijskom vatrom.”¹⁹⁶

Vlado Potočnjak, borac 17. slavonske brigade 28. slavonske divizije, ostavio je kratak dnevnički zapis o borbama na Čukarici iz koga možemo ponešto naslutiti o poteškoćama sa kojima su se susreli partizani u novim uslovima ratovanja. „Teško je ovo! Nismo naučeni, a ni naoružani da vodimo borbe po ulicama i zgradama. Ulica nije šuma. Junaci su naši borci, junački se tuku u sasvim novim uslovima. To je rat na asfaltu, oko tvrde kuće, a ne rat u planini... Kako samo čudno zvuči eksplozija granate među zgradama, a kako divno u planinama!”¹⁹⁷

Banovo brdo je oslobođeno nakon mnogo kraće borbe, u odnosu na Žarkovo i, naročito, u odnosu na višednev-

195 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 39.

196 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 228.

197 Vlado Potočnjak, „Izvod iz dnevnika”, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, (ur. Miodrag Živković), Grubišno Polje-Beograd, 1983, str. 172.

ne borbe za Čukaricu. Može se pretpostaviti da je jedan od razloga činjenica da je tada Banovo brdo bilo pretežno neizgrađeno, odnosno bez stambenih i drugih objekata, za razliku od Čukarice. „I pored žilavog otpora [na Banovom brdu], predveče 15. oktobra, 5. [kozaračka] brigada je zauzela i ovo uporište. U borbi za Žarkovo i Banovo brdo poginulo je 30, a zarobljeno 95 njemačkih vojnika, od kojih je 40 bilo ranjeno. Naši gubici bili su 24 poginula i 32 ranjena. Između ostalih, u borbi na Banovom brdu, poginuo je i najmlađi komandir čete u 5. brigadi, 19-godišnji Dragoljub Aleksić, rodnom iz s. Gornji Jelovac kod Prijedora. Istog dana poginula je i njegova sestra Đuja Aleksić, referent saniteta.”¹⁹⁸

Milutin Vujović, politički komesar 12. krajiške brigade, ostavio je belešku o susretu sa stanovnicima Žarkova, nakon oslobođenja mesta. „Jutros, 16. oktobra, u slobodi, celo Žarkovo je na nogama. Kao da mu ne smeta ni kiša, ni oblak, ni tmurni jesenji dan, ni još poneki mitraljeski rafal, ni ulice zakrčene, ni upaljene zgrade, ni ruševine kojima je gotovo celo selo zatrpáno. Pitali smo se otkud ovoliko zastava sa petokrakim zvezdama i otkud ovoliko sveta na ulicama. Doživljavali smo dosad u ovom ratu i drugih sličnih oslobođenja mesta i gradova, ali kod ovih ljudi preovladava uverenje da je rat završen i nema nikog ko pomišlja da bi neprijatelj ponovo mogao doći. U nas imaju puno poverenje. Sami su formirali narodnu vlast i celo selo nam je na usluzi.”¹⁹⁹ Ovaj zapis,

198 Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973, str. 207-208.

199 Милутин Вујовић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Народноослободилачки покрет Београда 1941-1944. године у сећањима учесника*, (ур. Богдан Луцић), Београд, 1974, стр. 303.

sem što potvrđuje naklonost lokalnog stanovništva prema oslobođiocima, ukazuje na svest stanovništva o značaju prodora Crvene armije na tlo Srbije i Jugoslavije. Dotadašnji uspjesi Crvene armije u donjem Podunavlju i na Balkanu, uverili su savremenike da je proterivanje fašističkog okupatora neminovno.

Vujović pominje i susret sa nemačkim zarobljenicima, nakon zauzimanja Žarkova. „Zarobili smo i prve neprijateljske vojnike u Beogradu. Bila je to grupa Nemaca iz nekog nemačkog radnog bataljona. Mole i preklinju da im poštedito živote i da ih ne streljamo. Slabo su obučeni, čak većina i u nekim dronjcima. Gotovo svi su bez oružja, a i onaj ko ga ima, veoma se brzo i lako njege odriče. Nismo ih ni mi sažaljevali. A ovi seljaci bi ih, po svoj prilici, bez ikakve milosti sve do jednog pobili. Mrze ih, strašno ih mrže... Sproveli smo ih u sabirni logor, koji se već na svakom pravcu našeg nastupanja ka Beogradu formirao.”²⁰⁰

Nakon uspešno izvršenog zadatka na Banovom brdu, 5. kozaračka brigada je sutradan, 16. oktobra, oko podneva, izmeštena sa ovog sektora i povučena u pozadinu na odmor (koji će kratko trajati zbog naleta nemačkih snaga iz pravca Grocke). Njene položaje preuzele su jedinice 17. slavonske udarne brigade i jedan bataljon 25. slavonske (brodske) brigade, odnosno deo jedinica 28. slavonske divizije. Snage 28. slavonske divizije, uključujući i 17. slavonsku brigadu, usmerene su iz glavnog pravca ka središtu Čukarice. Na njihovom desnom krilu, iz pravca Topčidera i Senjaka (odnosno iz prav-

200 Исто, стр. 304.

ca hipodroma, Careve ćuprije i Topčiderskog groblja) nemačke položaje na Čukarici ugrožavale su jedinice 6. ličke proleterske divizije. Na levom krilu 28. slavonske brigade, iz pravca Makiša, nemačke položaje ugrožavale su jedinice 16. vojvođanske divizije, koje su učestvovalе u borbama i na samom Čukaričkom brdu, zaključno sa 17. oktobrom.²⁰¹

Štab 6. ličke divizije je 15. oktobra, na pravcu od „Mostara” ka Čukarici uveo u borbu 1. ličku proletersku brigadu. „U toku noći 15-16. oktobra i celog idućeg dana 1. brigada je vodila žestoke borbe na Čukarici. Brigada je vršila nekoliko uzastopnih napada na fabriku šećera, ali se neprijatelj uporno branio, te nije uspela zauzeti ‘Šećeranu’. Jedan od razloga što brigada nije uspela da likvidira neprijatelja je u tome što su Nijemci pribjegli najsramnijoj metodi: ispred svojih rovova natjerali su žene, djecu i starce i preko njihovih glava otvarali vatru na naše borce, onemogućavajući nam da pod snažnom vatrom jurišamo. To su naročito primjenjivali u odbrani [železničkog] tunela kod Čukarice.”²⁰²

Nemački okupator je nedugo nakon otpočinjanja prvih napada na „Šećeranu” srušio oba fabrička dimnjaka kako bi otežao orijentaciju sovjetskoj artiljeriji pri gađanju neprijateljskih uporišta u fabrici.²⁰³

Nemačke snage su branile svoje položaje kod „Šećerane” upotrebom snajpera. „U šećeranu se nikako nije

201 Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1957, стр. 228-230, 492-493.

202 Лазо Радаковић, „Борбе за ослобођење Београда”, стр. 272.

203 Чукарица: раднички покрет и НОБ, (ур. Милан Борковић), Београд, 1972, стр. 534.

uspijevalo prodrijeti. Prvi nalet dijelova bataljona 'Matija Gubec' [1. ličke proleterske brigade] zaustavili su mitraljeski rafali, a snajperist sa krova šećerane je naročito ubojito gađao. Tog snajperistu je uočio Nikola Kokotović. Kad je Kokotović pokušao da, istrčavši na čistinu ispred tvornice šećera, puca na snajperistu, on ga je preduhitrio i jednim hicem ubio. Jedan od oficira bataljonskog štaba, Radica Popović, tada je oborio snajperistu."²⁰⁴

Uporan i čvrst otpor koji su pružile nemačke snage na Čukarici bio je uslovljen nadiranjem nemačkih snaga iz pravca Grocke, što je pravilno protumačeno u izveštaju Štaba 28. slavonske divizije Štabu 1. proleterskog korpusa (23. oktobar). „Neprijatelj je bio tačno obaviješten o kretanju njemačke grupacije sa pravca Smedereva i jedinice protiv kojih smo se tukli imale su zadatak da po svaku cijenu odole našim napadima kako bi omogućile prihvrat i prebacivanje svojih snaga preko Save. Neprijatelje je primjenjivao aktivnu (pokušaji protivnapada, *nap. aut.*) i pasivnu odbranu mjesta. Naročito jak otpor dao je na Čukarici gdje je već unaprijed obezbijedio dobro utvrđene fortifikacijske objekte u školi, crkvi, tunelu i šećerani... Odmah po zauzimanju naših položaja na Čukarici naše jedinice preduzele su noćni napad na čitavo uporište sa težištem borbi prema školi. U prvom naletu naše jedinice uspjele su da zauzmu školu, ali su snažnim protunapadima, potpomognutom jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom i tenkovima, izbačene iz škole. Tokom 16. i 17. ov. mj. naše i ruske jedinice poduzimale su nekoliko napada i pri svakom napadu

204 Jovo Popović, *n.d.*, str. 453.

dobivale su ponešto u terenu tako da je zauzeta tvornica kože i tvornica špiritusa. 18. ov. mjeseca neprijatelj je pokušao da razbije obruč naših jedinica i da se probije u pravcu Topčidera, gdje je po izjavi zarobljenika trebao da uhvati toga dana vezu sa grupom koja se probijala od Smedereva. Svoj pokušaj neprijatelj je krvavo platio: ne samo da mu nije uspjelo prodrijeti kroz naše položaje, nego je prilikom kontranapada koje su poduzele naše jedinice izgubio neke kuće koje je prije napada držao. Ovoga puta neprijatelj je uslijed osjetnih gubitaka izgubio svoju ofanzivnu moć i primjenio je iz škole, crkve i tunela pasivnu odbranu mjesta.”²⁰⁵ Borci 1. ličke brigade, „uz pomoć ruskih tenkova”, 17. oktobra uspjeli su da zauzmu pravoslavnu crkvu i tri okolne utvrđene zgrade na Čukarici.²⁰⁶

Prema podacima iz izveštaja Štaba 17. slavonske brigade Štabu 28. slavonske divizije (22. oktobar 1944), nemačka odbrana na Čukarici, makar na sektoru 17. slavonske brigade, oslanjala se na tri tenka. Izveštaj potvrđuje da su nemačke snage, uz pomoć tenkova, pokušale snažan protivnapad 18. oktobra, ali u tome nisu uspele. „Tim pokušajem napada, neprijatelju je uslijed velikih gubitaka koje je pretrpio oduzeta je svaka mogućnost ofanzivnih namjera.” Ipak, snažna artiljerijska, minobacačka i streljačka vatra sa linija nemačke odbrane onemogućila je ovladavanje nemačkim položajima od strane boraca NOVJ, sve do 20. oktobra. U istom dokumentu navodi se da su borci 17. slavonske brigade na Čukarici uništili

205 VA, NOVJ, k. 1124, f. 2, d. 32; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 259-260.

206 VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3.

dva nemačka tenka i da su protivniku naneli gubitke od „440 što mrtvih što ranjenih”, što je neprihvatljivo visoka brojka.²⁰⁷ Ovaj napad, izvršen u jutarnjim časovima 18. oktobra, prema zamisli komanda Armijske grupe „Srbija”, izvršen je „u cilju rasterećenja Korpusne grupe ‘Štetner’”.²⁰⁸

Ivan Turčinović, oficir 17. slavonske brigade i učesnik borbi na Čukarici, ostavio je kratku belešku o zalaganju crvenoarmejaca u teškim borbama u ovom delu Beograda. „Stariji lajtnant Tazov uspešno i neustrašivo je vodio svoju četu. Njegovi borci pokazali su besprimjenu hrabrost i požrtvovanje. Nisu poznavali strah i s prezrivo smješkom spominjali su smrt. Natjecali su se s našim borcima u neustrašivim podvizima.”²⁰⁹

U borbama za oslobođenje Banovog brda i Čukarice, partizanskim i crvenoarmijskim borcima pomagali su lokalni stanovnici. „Vidim grupu građana koji odvođe partizane nekim sporednim sokacima, verovatno na položaj. Naidoh u hodniku na nepoznatu ženu koja previja ranjenog borca. U jednoj sobi postarija žena spira krv sa ranjenika, umiva ga, previja. Sve to rade sa puno pažnje, s dubokim bolom i očigledno od srca... Bili smo oduševljeni čudnom hladnokrvnošću ljudi, žena, dece. Padale su bombe, ubijale su, lomili se prozori, rušili se krovovi, meci se zarivali u zidove, bilo je mrtvih i ranje-

207 Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1957, стр. 228-229.

208 Zbornik NOR-a, XII/4, Београд, 1979, стр. 660-661.

209 Иван Турчиновић, „Сусрет са црвеноармејцима на Чукарици”, Народна армија, Орган Југословенске армије, III, 208, Београд, 18.10.1947, стр. 4.

nih, ulice su bile krvave, na svakoj strani ranjeni, i civili, i vojnici. Ali nigde nismo čuli jauk, plač, paniku.”²¹⁰

Prema navedenom izveštaju Štaba 28. slavonske divizije, jedinice pod njegovom komandom pokušale su 19. oktobra da izvrše zauzimanje najznačajnijih uporišnih tačaka koje je držala nemačka vojska, u školi, crkvi i železničkom tunelu na Čukarici,²¹¹ „ali zbog slabe artiljerijske pripreme ti objekti se nisu mogli zauzeti”. U izveštaju se ističe da tokom borbi na Čukarici „nikako se nije moglo ostvariti jedinstvo komande između naših i ruskih jedinica, a samim tim nije se moglo ostvariti sadejstvo i uzajmni rad pojedinih rodova vojske i oruđa uopšte”. Zbog neuspeha u izvršenju zadatka za zauzimanje Čukarice, snage 28. slavonske divizije u jutarnjim časovima 20. oktobra povučene su sa ovog sektora u okolinu Obrenovca gde su učestvovalе u neutralisanju i hvatanju razbijenih delova Korpusne grupe „Štetner”, koji su se sa Avale probili u Posavinu. Položaje 28. slavonske divizije na Čukarici preuzeli su borci 6. ličke proleterske brigade.²¹² Ipak, 19. oktobra borci 17. slavonske brigade 28. slavonske divizije, sa jednom četom 209. gardijskog streljačkog puka 73. streljačke divizije Crvene armije, zauzeli su „Šećeranu”.²¹³ Nemačke snage

210 Милутин Вујовић, „Борбе за ослобођење Београда”, стр. 307, 312.

211 Železnički tunel na Čukarici nalazi se pokraj bivše železničke stanice Čukarica, koja se nalazila nedaleko od hipodroma, iza Šećerane, u podnožju čukaričkog brega. Tunel i danas postoji, ali više nema prvobitnu namenu jer je uskotračna pruga, koja je vodila do Čukarice (pruga Beograd-Sarajevo), ukinuta krajem 1960-ih. Neposredno pokraj tunela nemačka vojska je izgradila bunker, koji i danas postoji.

212 Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1957, стр. 205, 229, 260-261.

213 Nail Redžić, „Pala je i Šećerana”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 304; Петар Вишњић,

su i dalje kontrolisale područje oko škole i crkve na Čukarici, kao i prilaz delu savske obale.

U borbama na Žarkovu, Banovom brdu i Čukarici, 15-16. oktobra, 1. i 2. vojvođanska brigada 16. vojvođanske divizije, imali su gubitke od 13 poginulih i 40 ranjenih. Tokom ova dva dana, na istom sektoru, delovi Brodske brigade 28. slavonske divizije imali su četiri poginula i 16 ranjenih. U borbama na Žarkovu i Banovom brdu 15. oktobra borci 5. krajiške (kozaračke) brigade, imali su gubitke od 24 poginula i 32 ranjena. Borci 12. krajiške brigade, koji su kao rezerva 5. krajiške brigade, 15. oktobra učestvovali u manjim borbama na Čukarici, imali su gubitke od dva mrtva i četiri ranjena. U borbama na Čukarici, 17-20. oktobra, 17. slavonska brigada 28. slavonske divizije, imala je gubitke od 33 poginula i 84 ranjena.²¹⁴ Ukupni gubici snaga NOVJ na ovom sektoru, 15-19. oktobra, svakako su nešto veći, ne računajući samo teške ranjenike koji su umrli u danima nakon pisanja operacijskih izveštaja navedenih jedinica. U ove gubitke nisu uračunati poginuli borci 6. ličke divizije na sektoru Čukarice, 20. oktobra.

н.д., стр. 394.

214 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 288, 492-493.

Napomena: podaci o gubicima 6. ličke divizije na Čukarici 19-20. oktobra dati su odvojeno u poglavlju posvećenom završnim borbama na Čukarici.

Borbe na Zvezdari i Paliluli

Jedan od najsnažnijih nemačkih odbrambenih čvorova u Beogradu nalazio se na Zvezdari, osobito na Velikom Vračaru (stari naziv za Zvezdarsko brdo). Uporište na Velikom Vračaru branio je artiljerijski bataljon, koji je, sem onemogućavanja prodora pešadije NOVJ i mehanizacije Crvene armije, imao zadatak da ugrožava sovjetsku avijaciju iznad Beograda. O važnosti ovog odbrambenog čvora svedoči činjenica da se na zapadanim padinama Velikog Vračara nalazio Štab 38. motorizovanog protivavionskog puka, a kod Milišićeve ciglane²¹⁵ Štab 549. teškog protivavionskog divizion. Dve artiljerijske baterije bile su raspoređene u blizini Opservatorije, a osam protivavionskih topova i šest malokalibarskih topova u širem rejonu odbrambenog čvora na brdu.²¹⁶ Istočno od Velikog Vračara nalazila su se minska polja. Značaj nemačkog uporišta na Zvezdari dodatno je naglašen očekivanim prodorom brojnih nemačkih snaga iz pravca Smedereva, budući da je nemačka komanda očekivala da će nemačke snage upravo iz pravca Smederevskog drumu pokušati probijanje ka centru grada.

Štab 5. krajiške divizije, shodno naređenju 1. proletarskog korpusa, nameravao je da tri brigade pod komandom štaba (izostavljajući 1. krajišku brigadu koja

215 Milišićeva ciglana se nalazila u Ulici svetog Nikole (k. 184), iznad Gradske bolnice. Na ovoj lokaciji u proleće 1944, nakon savezničkog bombardovanja Prihvatnog logora na Starom sajmištu, premešten je deo logoraša sa Sajmišta. Prema dostupnim procenama, u logoru na Milišića ciglani stradalo je nekoliko stotina zatočenika. Posle rata ciglana je srušena, kao i ostale tri ciglane na Zvezdari.

216 Раде Зорић, *Четврта крајишка бригада*, Београд, 1980, стр. 281.

je učestvovala u borbama za oslobađanje Smedereva), pokrene izjutra 15. oktobra u napad prema Zvezdari. Naime, jedinice 1. proleterske divizije i crvenoarmejci već su bili prodrli do Autokomande i „Mostara”. U tom momentu nemačke snage još uvek su kontrolisale Zvezdarsko brdo, Karaburmu i Mirijevo, dok je komunikacija između centra grada i Grocke, Bulevarom kralja Aleksandra i Smederevskim drumom, još uvek bila prohodna.²¹⁷ „Ali, dobivši podatke o pokretu jakih neprijateljskih snaga od Smedereva ka Beogradu, Štab divizije je toga jutra 10. krajišku i 21. srpsku brigadu rasporedio na položaje istočno od Velikog Mokrog Luga i Kaluđerice, sa zadatkom da bočnim dejstvom spriječe prodor od Grocke u grad. Za odbranu grada s fronta prema Grockoj raspoređen je u Malom Mokrom Lugu 1. bataljon 4. krajiške brigade. Glavnini ove brigade ostao je stari zadatak – da prodire u grad preko Laudanovog šanca i Konjarnika.”²¹⁸

Četvrta krajiška brigada, posle napornog marša od oko 40 kilometara, po raskvašenom i blatnjavom terenu, uspela je da do 23 časa 14. oktobra započne napad na nemačke položaje na Konjarniku i južnom delu Laudanovog šanca. Nemačke snage su na ovom sektoru imale dobro izgrađenu liniju odbrane, koja je bila sačinjena iz niza rovova, sa mitraljeskim gnezdima, a na Velikom Vračaru, nalazila se artiljerija. U prvom naletu jedinice 4. krajiške brigade zauzele su više rovova, ali je nemač-

217 Milutin Morača, *Ratni dnevnik*, Beograd, 1962, str. 296-297.

218 Milutin Morača, *Peta krajiška divizija*, Beograd, 1985, str. 290-291.

Laudanov šanac: vojnički rov prokopan početkom 18. veka u vreme habsburške vladavine Beogradom, koji je odvajao Veliki Vračar (Zvezdarsko brdo) od Karaburme, Čalija, Mirijeva i Malog Mokrog Luga.

ka odbrana zadržala Laudanov šanac i Veliki Vračar i sprečila 3. bataljon 4. krajiške brigade da proдре u grad. Druga dva bataljona, posle oštре борбе, probila su liniju одбране на Konjarniku i Smederevskim drumom izvršila proboj do Cvetkove mehane. Međutim, pred zoru, 15. oktobra, iskoristivši odsustvo jedinica 10. krajiške brigade na desnom krilu, nemačke snage su izvršile protivnapad na širem sektoru, i potisnule su jedinice 4. krajiške brigade na pozicije između Konjarnika i Malog Mokrog Luga, gde su u međuvremenu stigle 10. krajiška i 21. srpska brigada 5. krajiške divizije, ali one nisu učestvovalе u narednom naletu na nemačke položaje na Zvezdari jer su ostavljene u Malom Mokrom Lugu. Levo od jedinica 4. krajiške brigade, uspešno su delovale jedinice 14. gardijske mehanizovane brigade, koje su uspele da prodru prema Šumicama i Pašinom brdu, zauzevši prostor između Konjarnika i Voždovca. Prikupivši glavninu snaga na području Malog Mokrog Luga i Konjarnika, jedinice 36. gardijske tenkovske brigade i 14. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije, zajedno sa snagama 4. krajiške brigade 5. krajiške divizije obnovile su napad na nemačke položaje na Zvezdari, u prepodnevним часовима 15. oktobra, u dva pravca: prema Vukovom spomeniku i Bulbulderu, zaobilazeći Veliki Vračar.²¹⁹

Četvrta krajiška brigada krenula je ponovo u napad 15. oktobra, oko 11 časova, zauzevši južni deo Laudanovog šanca, započevši prodor Smederevskim drumom do Cvetkove mehane gde se spojila sa delovima 14. gar-

219 VA, NOVJ, k. 782A, f. 3, d. 43; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 246; Раде Зорић, н.д., стр. 283-284.

dijske mehanizovane brigade. U prodoru su se istakli bombaši rodom od Bosanskog Grahova i Drvara, koji su dopuzali do neprijateljskih rovova i zasuli bombama nemačke vojnike. Krajišnici i crvenoarmejci su u ovom naletu prodrli u dubinu Bulevara kralja Aleksandra povezavši se na levom krilu sa snagama 36. gardijske tenkovske brigade i 1. proleterske divizije. Nemački vojnici su, podržavani bočnom vatrom sa Velikog Vračara, uporno branili položaje, naročito na desnoj strani bulevara, zbog čega su Krajišnici pojedine utvrđene zgrade morali osvajati ručnim bombama. Do 17 časova Krajišnici i crvenoarmejci su zauzeli Đeram, Novo groblje, Bulbulder, deo Karaburme oko Bogoslovije i prilaz Pančevačkom mostu. U ovome su imali podršku sovjetske artiljerije iz pravca Pančevačkog rita. Zauzimanjem navedenog područja, nemački odbrambeni čvor na Zvezdarskom brdu bio je odsečen od glavnine nemačkih snaga u centru grada. „Najteža borba vođena je kod Studentskog doma, jer su Nemci iz utvrđenih zgrada unakrsnom vatrom tukli ceo prostor oko parka, Bulevara kralja Aleksandra i Ulice kraljice Marije.” Borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom čitavu noć. Do svanuća partizani i crvenoarmejci zauzeli su delove Palilule (Hadži-Popovac, Profesorska kolonija) i izvršili proboj prema Dunav-stanici i industrijskim postrojenjima i stovarištima između Pančevačkog mosta i Jalijske. Tom prilikom zauzeta je zgrada Električne centrale, kao jedan od najvažnijih objekata u gradu. Borci 4. krajiške brigade su oko 8 časova 16. oktobra izbili na Venizelisu i Dunavsku, dok se jedan bataljon, uz podršku sovjetskih tenkova probio iza Tehničkog fakulteta.²²⁰

220 VA, NOVJ, k. 782A, f. 3, d. 43; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 247; Раде Зорић, н.д., стр. 284-286.

Borci 10. krajiške brigade izvršili su proboj prema Karaburmi, iz pravca Vukovog spomenika, odnosno iz pravca Ruzveltove, 15. oktobra uveče. „Rejon Karaburme zauzet je iznenadno, bez borbe i bez ijednog pucnja.” Oko Zvezdarskog brda još su trajale borbe. Od lokalnog stanovništva na Karaburmi, partizani su doznali da se uoči oslobođenja ovog predgrađa, jedna grupa nemačkih vojnika čamcima prebacila na Ada Huju. Bogdan Vukša, komandant 2. bataljona 10. krajiške brigade, doneo je odluku o prebacivanju dve izviđačke grupe, preobučene u nemačke uniforme, na dunavsko ostrvo. Ovo je bio opasan i neizvestan zadatak, budući da su izviđači, ukoliko nemački vojnici budu posumnjali u njihovu pripadnost, rizikovali da budu neutralisani na reci ili dok se budu iskrcavali na ostrvo. Izviđačke grupe su imale zadatak da se domognu ostrva i zauzmu položaj kako bi olakšali prebacivanje dodatnih snaga. Međutim, na ostrvu nije došlo do vatrenog okršaja. Partizani su se iskrcali neopaženo, jer su se nemački vojnici nalazili na drugoj strani ostrva koja gleda na banatsku obalu (nemački vojnici nisu očekivali tako brzo zaposedanje Karaburme od strane protivnika). Iznenadeni nemački vojnici su se predali odmah nakon što su otkriveni. U dostupnom svedočanstvu nije naznačen broj zarobljenika, ali se ističe da su to bili banatski Nemci koji su nameravali da napuste svoje jedinice, pokušavši da se prebace na levu obalu reke. „Pričaju o svakoj jedinici Narodnooslobodilačke vojske, daju čak i ocene o njihovim kvalitetima. Ima među njima i onih koji su više puta bili u borbama protiv 10. krajiške.”²²¹

221 Marko Srdić, „Iznenadenje na Adi Huju”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 378-382.

Prodor prema Dunavskoj i Venizelisovoj bio je od velikog značaja zbog činjenice da su na taj način nemačke snage na Paliluli i Tašmajdanu bile prinuđene da se brane sa više strana, umesto da učestvuju u odsecanju isturenih delova 1. proleterske divizije koje su se prethodnog dana probile do Dvorske bašte (Pionirski park), odnosno, umesto da iz pravca Tašmajdana pokušaju proboj ka Vračaru i, naročito, ka Cvetkovoj mehani, odnosno Konjarniku, u susret Korpusnoj grupi „Štetner”. Sem toga, podjednako važno: nemačke snage iz centra grada, prodorom snaga NOVJ i Crvene armije prema Dunavu, više nisu bile u mogućnosti da neposredno pomognu opkoljenoj grupi na Zvezdarskom brdu.

Nemačko artiljerijsko uporište na Zvezdarskom brdu bilo je neutralisano preciznom vatrom sovjetske artiljerije. Pre neutralisanja glavnine nemačkih snaga na brdu i njegovom neposrednom podnožju, zauzeta je Opservatorija. Deo nemačkih snaga uspeo je da se probije ka centru grada, preko Palilule prema Dorćolu. Nakon zauzimanja Velikog Vračara, jedinice 4. krajiške brigade i 14. gardijske mehanizovane brigade raspoređene su ispred Malog Mokrog Luga, u rovove nemačkog unutrašnjeg odbrambenog pojasa, kako bi dočekale nemačke snage koje su nadirale iz pravca Grocke.²²²

Na osnovu sećanja Gaje Vojvodića, komandanta 4. srpske udarne brigade, možemo izvući zaključak da su crvenoarmejci (14. tenkovska brigada i 4. bataljon 4. srpske brigade, kao pratnja) učestvovali u borbi u delu Bulevara kralja Aleksandra u blizini Tehničkog fakul-

222 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 238-241.

teta. „Kad smo došli negdje na izlazu [Ulice kneginje Zorke], prema Aleksandrovoj, jedan tenk nam je uništen dejstvom iz jedne kuće u Zorinoj ulici. To je bilo djelo zabarikadiranih Nijemaca, a mi smo njih uništili u žestokom naletu automatičara. Izašli smo u Aleksandrovu. Odjedamput od 'Lipovog lada' izroni kolona Nijemaca. Očito, opet je moralo doći do borbe u susretu i ponovo smo u situaciji da ih iznenadimo. U dogovoru sa [sovjetskim pukovnikom] Nikitinom, naređeno je tenkovima da izlete na Aleksandrovu ulicu, presretnu njemačku jedinicu i unište je. Tenkovi su izletjeli iz Zorine i oko Studentskog doma i Tehničkog fakulteta začeli boj. Nijemci su se, iznenađeni, zgomilali i pokušali da daju otpor, ali su loše prošli. Što nije uništeno to je zarobljeno, te je i ta njemačka jedinica nestala.”²²³ Četvrti bataljon 4. srpske brigade potom je upućen u rejon Osnovne škole „Vojislav Ilić”, tražeći zaostale grupe nemačkih vojnika na širem području između Zvezdare i Pašinog brda, budući da ovi delovi grada nisu bili izloženi glavnom naletu partizanskih i crvenoarmejskih snaga. Glavnina 4. srpske brigade nalazila se na prilazima gradu, zajedno sa ostalim jedinicama 21. srpske divizije.

Beogradska štampa je nakon oslobođenja pisala o predaji nemačkih vojnika koji su bili utvrđeni u zgradi Studentskog doma „Kralj Aleksandar” u Bulevaru kralja Aleksandra. Grupa od „tridesetak vojnika” predala se 15. oktobra Crvenoj armiji nakon što su shvatili da je uzaludan otpor u opkoljenoj zgradi. Prema sećanju očevaca, nemački poručnik, koji je ispred svojih vojnika

223 Gajo Vojvodić, „Četvrta srpska udarna brigada u Beogradskoj operaciji”, str. 225.

nosio belu zastavicu u znak predaje, iznenada je potegao pištolj i ubio sovjetskog narednika Nikolaja Zadrickog. „Nastaje trenutna gužva. Jure sovjetski vojnici i naši partizani, opkoljavaju zbunjene Nemce sa njihovim komandantom i vezuju ga, dok druge razoružavaju. Zatim jedan donosi kantu benzina, a drugi brzo vadi šibicu. Za trenutak je Nemač-zver bio u plamenu.”²²⁴ U citiranom novinskom tekstu ne navodi se sudbina ostalih nemačkih zarobljenika.

Druge proleterska udarna brigada se u vreme otpočinjanja borbi za Beograd, 14. oktobra, nalazila u rezervi u Vršinu, što su borci primili s negodovanjem, želeći da učestvuju u borbama za oslobođenje glavnog grada. Štab 1. proleterskog korpusa je stoga prihvatio predlog štaba 21. srpske divizije da se 2. proleterska brigada uvede u borbu u širem centru grada. Brigada se preko Kumodraž, gde je ostao štab sa prištapskim jedinicama, zaputila ka gradu. „Do povezivanja sa Štabom 1. proleterske divizije i kontakta sa neprijateljem, brigada se ka centru grada kretala u tri borbene kolone. Oko 19. časova 15. oktobra povezala se sa Štabom 1. proleterske divizije i od njega dobila zadatak. Prvi bataljon je bio na desnom krilu i dejsstvovao je pravcem Zvezdara-Vukov spomenik-Tašmajdan, gde se povezao sa jedinicama 5. [krajiške] divizije i jedinicama Crvene armije. Prvi veći sukob sa Nemcima imao je na Tašmajdanu, oko crkve sv. Marka, [Pete] gimnazije i zgrada u neposrednoj blizini. U sadejstvu sa crvenoarmejcima, 2. i delom 5. bataljon razbili

224 „Београђани причају како су дочекали ослобођење свога града”, 20 октобар. Лист Народног фронта Београда, II, 46, Београд, 19.10.1945, стр. 13.

su Nemce i oslobodili ovaj deo grada, 16. oktobra. Tu je izbačeno iz stroja oko 300 neprijateljskih vojnika. Dalje je bataljon krenuo današnjom Ulicom 27. marta, prema Dušanovoj i izbio na liniju Ulice 29. novembra, ispod sadašnjeg Doma armije, kog su Nemci držali.” Drugi bataljon 2. proleterske brigade nastupao je preko Crvenog krsta i Kalenić pijace i dalje Krunskom (ovaj deo grada bio je već oslobođen) prema Dvorskoj bašti i početku Bulevara kralja Aleksandra, odnosno bloku zgrada oko Glavne pošte. Dve čete bataljona učestvovala su u zauzimanju zgrada nekadašnjeg dvorskog kompleksa dinastije Obrenović, odnosno u borbama prema Terazijama, a jedna četa u borbama na Tašmajdanu. „Nemci su naročito jak otpor davali iz sadašnje stare zgrade Televizije i tunela ispod Tašmajdana, gde su se nalazili nemački magacini oružja i municije.”²²⁵

Prodor prema Terazijama i Trgu republike. Borbe u Kosovskoj i Dečanskoj

Kao što je navedeno u poglavlju posvećenom borbama oko Slavije, borci 1. proleterske brigade i 8. crnogorske udarne brigade su se u popodnevним časovima 15. oktobra, povukli sa Slavije, zbog nemogućnosti napredovanja u pravcu Cvetnog trga i „Manježa”, odnosno Terazija, zbog čega je odlučeno da ove dve brigade, zajedno sa grupom tenkova Crvene armije, pokušaju prodor

225 Средоје Урошевић, *Друга пролетерска бригада. Ратовање и ратници (друго измењено и допуњено издање)*, Београд, 1988, стр. 555-556.

prema centru grada zaobilaznim putem, preko Vračara, da bi se Krunskom ulicom probijale kroz borbu dalje prema središtu grada. Jedinice 8. crnogorske brigade iz pravca Krunske izbile su na Ulicu kneza Miloša oko 16 časova 15. oktobra.²²⁶ Zauzimanje zgrada naspram Dvorske bašte (koja je branjena iza visoke ograde koja je uklonjena nakon rata, kada je park postao javan: Pionirski park), uključujući Dom inženjera, izvršili su borci 1. bataljona 8. crnogorske udarne brigade, ali nisu poznati detalji o zauzimanju ovog dela Takovske.²²⁷ Može se opravdano pretpostaviti da su zgrade u Takovskoj, koje se nalaze naspram Dvorske baše, napuštene od strane nemačkih vojnika zbog nepovoljnog izgleda za odbranu. Do pada mraka istog dana, borci 1. bataljona 8. crnogorske udarne brigade i 2. bataljona 2. proleterske brigade, učestvovali su u zauzimanju Dvorske bašte, Muzeja kneza Pavla (danas: Predsedništvo) i Starog dvora (danas: Skupština grada Beograda). Zanimljivo je da u sećanjima pripadnika ovih jedinica na zauzimanje ovih zgrada i parka, pominju isključivo učešće jedinica kojima su oni pripadali, što je dobra ilustracija nemogućnosti dobijanja celokupne slike o dramatičnim događajima. Prema sećanjima boraca 8. crnogorske brigade, u jednom od dve dvorske zgrade dinastije Obrenović, zaplenjen je magacin oružja i municije.

Borci 2. bataljona 2. proleterske brigade učestvovali su, iz pravca Krunske, u zauzimanju Muzeja kneza Pavla i zgradama naspram muzeja, u Ulici kralja Milana, i u

226 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији“, стр. 189.

227 Никола Павличић, „Кроз Београд“, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 249.

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

pokušaju prodora prema Terazijama, i to je, ujedno, bio prvi oružani sukob bataljona u centru grada. U ovom prodoru borci 2. bataljona imali su podršku dva sovjetska tenka. „Vatra nas zasipa iz Dvorskog parka opasanog visokim zidom, i Muzeja kneza Pavla. Rusi na zgradu muzeja ispaljuju više granata iz tenka. Plamen suknu kroz prozore i vrata zgrade. Borci se prebacuju od kapije do kapije, da bi došli do zida parka, a potom ustanovljavamo da neprijatelja tu više nema. U zgradu muzeja ne može se ući zbog plamena. Na sadašnjem Andrićevom vencu komandant 2. bataljona Biorac saznaje da je preko puta nas, u zgradi na uglu Ulice kralja Milana i Dobrinjske, sedište Nedićeve vlade. Sa palate 'Albanija' Nemci taj prostor drže pod jakom mitraljeskom vatom. Komandant bataljona sa dvojicom ruskih oficira, prvi se prebacuju preko ulice i upadaju u zgradu vlade. U jednoj velikoj prostoriji zatiču petnaestak nedićevaca, uglavnom podoficira. Njih razoružavaju i, kasnije, sprovode do štaba bataljona na Tašmajdanu.”²²⁸ Noć 15-16. oktobra, bataljon je proveo u zgradama u Ulici Dragoslava Pavlovića, obezbeđujući se sa strane Terazija i Trga Nikole Pašića.²²⁹

„S obzirom da je [i nakon zauzimanja Dvorske bašte i Starog dvora] neprijatelj držao zgrade Glavne pošte i Skupštine, kompleks zgrada sa Igumanovom palatom i lijevu stranu Ulice kralja Milana, položaj 1. bataljona [8. crnogorske brigade i 2. bataljona 2. proleterske brigade] bio je veoma isturen i osjetljiv na eventualne

228 Деса Крстић, „Повратак”, *Друга пролетерска*, I-IV, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998, стр. IV/362-363.

229 Средоје Урошевић, *н.д.*, стр. 556.

protivnapade. Zbog takve situacije, bataljon je u toku noći 15-16. i narednog dana, 16. oktobra, usporio dejstva i zadržao se na dostignutim položajima, uređujući ih za odbranu. Koristeći postignuti uspjeh 1. bataljona, 4. bataljon se kreće istim pravcem i, predveče [15. oktobra], prednjim dijelovima, stiže na raskrnicu Ulice kneza Miloša i Krunske, a sa jednom četom je uspio da se probije do Lazarevićeve ulice. Tako se 4. bataljon odjednom našao na desnom krilu 1. bataljona, što početnim zadacima nije bilo predviđeno. Svi pokušaji 4. bataljona da u toku noći 15-16. oktobra produži dejstva ka Bulevaru kralja Aleksandra, ostali su bezuspješni jer je Ulica kneza Miloša, na ovom dijelu, bila tučena jakim vatrom, kako od raskrsnice kod 'Londona', tako i od zgrade Glavne pošte i Skupštine... Poslije nekoliko uzastopnih napada i uz podršku tenkova Crvene armije, nadirujući Bulevarom kralja Aleksandra, u popodnevним časovima 16. oktobra, jedinicama 3. krajiške brigade je uspjelo da ovladaju Tašmajdanom, a 1. proleterska je zauzela zgradu Glavne pošte i Skupštine. Predveče, 16. oktobra, 4. bataljon je produžio nastupanje ka Takovskoj, a zatim skrenuo u Kosovsku. Iako su zgrade Glavne pošte i Skupštine bile oslobođene, prebacivanje bataljona u Kosovsku odvijalo se po manjim grupama, veoma sporo i teško, jer je raskrsnica kod Glavne pošte bila izložena jakoj vatri iz pravca Terazija i Dečanske.”²³⁰

Zgrade Glavne pošte (Komanda vazduhoplovne flote Jugoistoka) i Narodne skupštine zauzete su iz pravca Tašmajdana, odnosno iz pravca Resavske, odakle su na Tašmajdan prispeli delovi 1. proleterske brigade (pret-

230 Драго Вујошевић, „Бригада у Београдској операцији”, стр. 200.

hodno su u Resavsku pristigli iz Krunske). Dalji prodor iz pravca Glavne pošte prema današnjem Trgu Nikole Pašića²³¹ bio je onemogućen brisanim prostorom i privremenim delovanjem neprijatelja iz zgrade Agrarne banke (od 1961. do 1996. – Muzej revolucije), kao i nekoliko zgrada između ove građevine i Narodne skupštine (koje su uklonjene nakon rata) i, naročito, delovanjem nemačkih snaga iz pravca Terazija. Ispred zgrade Agrarne banke nalazio se „dvokatni bunker”.

Sanitetski poručnik Crvene armije Nikolaj Kravcov (Николай Никитович Кравцов), 16. oktobra 1944, predvođeci jurišnu grupu sastavljenu od partizana i crvenoarmejaca, koja se približavala zgradi Glavne pošte, zaštićena jednim tenkom Crvene armije, pao je u jurišu na bunker pokraj zgrade Glavne pošte. „Dok je prilazila zgradi pošte, jurišnu grupu je neprijatelj zasuo vatrom iz bunkera koji se nalazio na uglu parka u Ulici kralja Aleksandra, kod crkve Svetog Marka. Nemačka posada u bunkeru branila se vrlo uporno i vešto. Poručnik Kravcov je brzo i energično reagovao. On je naložio svojim vojnicima da iz automata i puškomitraljeza gađaju puškarnice bunkera, a sam se dohvatio ručne bombe, vešto prošao kroz miniran prostor i žičane prepreke, prkoseći mitraljeskoj vatri, dopузao do bunkera i ubacio bombe u jednu njegovu puškarnicu.” Potom je pogođen

231 Trg Nikole Pašića urbanistički je definisan tek nakon Drugog svetskog rata, uklanjanjem ruševina nekadašnjeg Okružnog suda (nekadašnja Aleksandrova 5) i okolnih zgrada, koje su razrušene ili teško oštećene tokom savezničkog bombardovanja u proleće 1944. U zgradi Okružnog suda tokom okupacije nalazio se zatvor Gestapoa. Nakon uobličavanja ovaj prostor nosio je naziv Trg Marksa i Engelsa, sve do 1997.

i teško ranjen.²³² Umro je nakon dva dana. Proglašen je za heroja Sovjetskog Saveza, 24. marta 1945.

Borac 6. (beogradskog) bataljona 1. proleterske brigade, Aleksa Đokić, naveo je detalj koji se odigrao nakon borbe za zauzimanje javnih zgrada na početku današnjeg Bulevara kralja Aleksandra. „Ispred Skupštine, u šahtu među živom ogradom, bio je ostao sakriven jedan Nemač. Nisam ga primetio, ali zahvaljujući jednom ruskom vojniku, koji je na vreme otkrio Nemca i otvorio vatru, ostao sam živ.”²³³

Sredinom 16. oktobra, uporedo sa borbama na Tašmajdanu, uoči zauzimanja Glavne pošte, odmah nakon što se jedan sovjetski tenk probio do ugla Takovske i Svetogorske, grupa od 15 naoružanih aktivista NOP-a, stanovnika Starog grada, samoinicijativno je zauzela zgradu Glavne telefonske centrale u Palmotićevoj, kako bi sprečila nemačke vojnike da zgradu centrale dignu u vazduh. Naime, ova grupa ilegalaca je prethodno doznala od Nemca Rihtera (upamćeno mu je samo prezime), tehničkog rukovodioca u centrali, da su nemački vojnici minirali zgradu i da je nameravaju srušiti prilikom potencijalnog odstupanja. Samo rušenje objekta imao je izvršiti upravo Rihter (Richtera). Zauzimanjem zgrade centrale od strane samoorganizovanih aktivista, sprečeno je da nemački vojnici, kada bi postalo očigledno da Rihter nije izvršio naređenje, izvrše aktiviranje mi-

232 *Beogradska operacija...*, str. 277-278; Петар Вишњић, н.д., стр. 247-248. Nikolaj Nikitovič Kravcov (r. 1921), bio je rodom iz sela Kulakovo u Belgorodskoj oblasti.

233 Aleksa Đokić, „Od Zlatibora do Trsta”, *Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981, str. 368.

(Izvor: www.znaci.net)

na u zgradi. Rihter je po dogovoru sa aktivistima uklonio eksploziv i otvorio ulazna vrata zgrade kroz koja su uleteli naoružani aktivisti i razoružali nemačku stražu. „Posle pola sata u dvorište zgrade je došao jedan ruski oficir s nekoliko vojnika jurišnog odreda. Iskoristili smo priliku da ga odmah upoznamo s našim obavezama prema Rihteru i njegovim saradnicima. Oficir je odmah razumeo o čemu se radi. Tako je Rihter, sa još trojicom Nemaca, njegovih saradnika, sproveden u komandu Crvene armije, a pratio ih je inženjer Milo Marković.”²³⁴

234 Koča Bošković, „Kako je spasena Glavna telefonska centrala”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (pr. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 289-293.

Borci 1. bataljona 8. crnogorske brigade, 16. oktobra 1944. dobili su zadatak da zauzmu blok zgrada između Ulice Dragoslava Jovanovića i Terazija, kako bi se omogućilo zauzimanje neparne strane Terazija (desna strana Terazija ka Kolarčevoj). Potpomognuti sa nekoliko sovjetskih tenkova, borci 1. bataljona uspjeli su da se probiju do bloka zgrada u Ulici Dragoslava Jovanovića i da potisnu nemačke vojnike prema zgradama na desnoj strani Terazija. Iz zgrade Starog dvora, koju su prethodno zauzeli partizani, nije bilo moguće preći u zgradu agencije „Putnik”, u Ulici kralja Milana 37, jer su, kako svedoči Pero Raičević, borac 8. crnogorske brigade, „Nijemci bili zazidali i utvrdili sve ulaze i kapije”, dok je prodor Terazijama i neoslobođenim delom Bulevara kralja Aleksandra (od Narodne skupštine do palate Igumanova) bio nemoguć jer su nemački vojnici ovaj potez tukli žestokom vatrom.²³⁵

Nakon toga doneta je odluka da se po svaku cenu zauzme desna strana Terazija, sve do palate Igumanova i dalje prema Kolarčevoj. O ovim borbama ostavio je svedočenje Novo Matunović, borac 8. crnogorske brigade. „Zahvaljujući pozadinskim radnicima iz bloka u Ulici Dragoslava Jovanovića, mi smo na zgradi hotela 'Splendid' prebacili osam redova konopaca u širini od četiri metra, na koje smo postavili daske i tako napravili viseći most, preko koga su prešla sva tri naša voda, jačine oko sto boraca. Oni su, pored ostalog, nosili i oko petnaest kilograma eksploziva.” Preko spojenih krovo-

235 Pero Raičević, „Београђани су нас одушевљено дочекали и у свему помагали. Борбе 1. батаљона”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 216.

va hotela „Splendid” u Ulici Dragoslava Jovanovića 5 i zgrade agencije „Putnik”, borci 8. crnogorske dospeli su do zgrade u Ulici kralja Milana 41 (danas: Ministarstvo rada i socijalne politike), u kojoj se, prema svedočenju Matunovića, nalazilo preko stotinu nemačkih vojnika. „Kad su došli na krov te zgrade, drugovi su zapalili štapin u koji je bio montiran eksploziv i pustili kantu s eksplozivom niz krov. Kanta je u momentu pala u dvorište i eksplodirala. Zaglušujuća eksplozija uništila je nemački štab sa mnoštvom vojnika.”²³⁶ Procena o stradanju nekoliko desetina nemačkih vojnika u ovoj zgradi svakako je preterana s obzirom na to da se u izveštaju Štaba 8. crnogorske brigade Štabu prve proleterske divizije (31. oktobar 1944) pominje da je brigada 17. oktobra u sektoru od Starog dvora do Igumanove palate, zauzimajući zgradu za zgradom, ubila 20 i zarobila „nekoliko” nemačkih vojnika.²³⁷

Pošto je prodor ka Terazijama u pravcu palate „Albanija” bio zaustavljen u zgradama preko puta Starog dvora i nemoguć iz pravca Narodne skupštine duž Bulevara kralja Aleksandra, kao što je bio nemoguć prodor prema Nušićevoj, a potom prema Terazijama, iz pravca Dečanske, jer je i Dečanska bila jednako izložena nemačkoj vatri, odlučeno je da 3. bataljon 8. crnogorske brigade prodre u pravcu Nušićeve zauzimajući Kosovsku, kako bi bili smanjeni gubici u ljudstvu. U visini Vlajkovićeve borci 3. bataljona koji su nadirali Kosovskom iz pravca Glavne pošte, dočekani su vatrom nemačkih snaga.

²³⁶ *Београд у рату и револуцију 1941-1945*, I-II, Београд, 1984, стр. II/619.

²³⁷ *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 429.

Međutim, nemački vojnici su se ubrzo povukli prema Nušićevoj. Nemci su takođe dejstvovali iz dela Kosovske koji gravitira ka Nušićevoj.

Istovremeno, borci 2. bataljona 2. proleterske brigade pokušali su iz Ulice Dragoslava Jovanovića da se preko brisanog prostora u visini zgrade Agrarne banke prebace u Vlajkovićevu, ali „Nemci su tukli sa tornja Skupštine u pravcu trga”, pri čemu je bataljon „imao gubitaka”. „Pošto nije mogao tim pravcem jer je dobijao unakrsnu vatru i sa pravca Terazija, izvršio je manevar preko Pionirskog parka i zgrade Glavne pošte, pa Ulicom majke Jevrosime do ispred ugla ulica: Kondine, Kosovske i Nušićeve. Sa sobom su vukli protivoklopni top.”²³⁸

U međuvremenu, kao što je navedeno, u popodnevним часовима 16. oktobra borci 1. proleterske brigade zauzeli su zgrade Glavne pošte i Narodne skupštine, a jedinice 3. krajiške brigade ovladale su Tašmajdanom. Prilikom zauzimanja zgrade Narodne skupštine, prema nekim kazivanjima, predalo se oko 115 četnika koji su se nalazili u ovoj zgradi.²³⁹ Prema izveštaju Štaba 1. proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije, od 18. oktobra 1944, među neprijateljskim jedinicama protiv kojih je brigada prethodno vodila borbe u gradu, navode se i „manje grupe četnika”. U izveštajima parti-

238 Средоје Урошевић, н.д., стр. 557.

239 Милош Вуксановић, „Прва пролетерска бригада у борбама за ослобођење Београда”, *Прва пролетерска бригада*, Београд-Титоград, 1981, стр. 377-378; Радоња Вешовић, *Колона и видици. Записи о Првој пролетерској бригади*, Београд, 1981², стр. 373; Саво Пузић, „У згради Народне скупштине”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/321-322.

zanskih jedinica koje su učestvovala u borbama u ovom delu grada i publikovanim posleratnim sećanjima boraca, ne navode se detalji vezani za zauzimanje Narodne skupštine i Glavne pošte, niti su poznati detalji vezani za nemačko napuštanje palate Narodne skupštine i zgrade Agrarne banke, kao što nije poznato otkud grupa od stotinjak četnika u Narodnoj skupštini. O zarobljavanju 110 četničkih boraca i 5 starešina, ostavio je svedočenje Savo Pužić, borac 1. proleterske brigade. Njega i grupu partizana je na ulazu u zgradu Narodne skupštine dočekao jedan „čovjek u uniformi bivšeg jugoslovenskog oficira”. Ostaje nepoznato da li su Nemci boravili u zgradi skupštine ili su je napustili nakon što su partizani zauzeli Glavnu poštu. Takođe, ostaje nejasno da li je sa kupole Narodne skupštine pucano od strane nemačkih vojnika ili četnika. „U pratnji [četničkog] komandira koji mi predade raport, obilazim prostorije pune zbunjenih četnika. Skoro svakom drugom brada do pojasa. Prolazeći iz jedne prostorije u drugu, ostavljam u svakoj po nekoliko boraca. Dok prolazim hodnikom zgrade, dotrča četnik, zadihan i uplašen. 'Gospodine komandante, zgradu opkoljavaju Nemci, ima ih puno.' Pođoh ka jednom prozoru. Stvarno, iz Ulice kneza Miloša, kroz park, kreće se grupa Nijemaca. Nešto podalje se raspoređuju. Zatvaraju Ulicu kralja Aleksandra. Orijentisani su u pravcu odakle smo mi maloprije došli. Na zgradu u kojoj se nalazimo uopšte ne obraćaju pažnju.” Borci 1. proleterske brigade, pod Pužićevom komandom, otvorili su vatru na nemačke vojnike na raskrsnici. Pužić ne pominje učešće četnika u pucnjavi na Nemce, već ističe da je naredio vojnicima da motre na zarobljene četnike.

Ubrzo su se iz pravca Tašmajdana pojavila dva sovjetska tenka, nakon čega su se nemački vojnici povukli.²⁴⁰

Ostaje nerazjašnjeno kako je izgorela zgrada Agrarne banke, o čemu svedoče sačuvane fotografije. Budući da je poznato da su nemački vojnici oštetili i zapalili deo obližnje zgrade Novinsko-izdavačkog preduzeća „Vreme” (posle rata zgrada „Borbe”) u Dečanskoj, moguće je pretpostaviti da su zapalili i zgradu banke. Na osnovu svedočenja boraca 4. (kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, poznato je da su borci ovog bataljona učestvovali u zauzimanju zgrade Agrarne banke i susedne zgrade „Vremena”.²⁴¹ Isto tako, na osnovu svedočenja boraca 1. ličke proleterske brigade, može se zaključiti da su u zauzimanju zgrade učestvovali i borci Bataljona „Matija Gubec” ove brigade, koji su 18. oktobra izvučeni iz borbi na Čukarici i raspoređeni u centru grada, zbog odsustva drugih jedinica 1. proleterskog korpusa koji su bili angažovani u borbama protiv Korpusne grupe „Štetner”.²⁴² Prema sećanjima učesnika, borci jedne od četa Bataljona „Matija Gubec”, kojom je komandovao Milan Basta, primorali su na predaju dvadesetočlanu posadu „dvokatnog bunkera” ispred Agrarne banke. U poslednjem okršaju kod zgrade banke, ranjen je komandir čete Basta.²⁴³

Prema izveštaju Štaba 1. proleterske brigade, ova jedinica je u borbama za oslobođenje Beograda (verovatno zaključno sa početkom 18. oktobra) imala sledeće

240 Саво Пузић, „У згради Народне скупштине”, стр. III/322.

241 Митар Митровић, *н.д.*, стр. 171.

242 VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3.

243 Jovo Popović, *н.д.*, стр. 455–456.

gubitke: 52 poginula, 129 ranjenih i 5 nestalih boraca. Istovremeno, 1. proleterska brigada je, kako se navodi, imala sledeći učinak: „Ubijenih neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira: 701; ranjenih neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira: 560; zarobljenih neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira, koji su većinom streljani: 300. Zarobljeno je nekoliko stotina raznih agenata, žandara, policajaca i drugih koji su sprovedeni kod Štaba. Za isto vreme zaplenjeno je 600 pušaka, 19 šaraca, 6 puškomitraljeza, nekoliko motornih vozila od kojih 3 tenka i 1 blindirani automobil, koje su nam oduzele sovjetske jedinice prilikom zarobljavanja. Uništen je jedan tenk i puno drugog ratnog materijala.”²⁴⁴ Može se pretpostaviti da je navedeni broj ubijenih i zarobljenih nemačkih vojnika uvećan, s obzirom na to da nije približan broju zaplenjenog oružja.

Jedinice NOVJ su prema centru grada napredovale Kosovskom i Ulicom majke Jevrosime tokom 16. oktobra i početkom narednog dana. Dalje nastupanje je usporeno zbog otpora nemačkih vojnika i, pre svega, izvlačenjem većeg dela sovjetskih oklopnih snaga iz ovog dela grada na periferiju, u cilju sprečavanja proboja u grad Korpusne grupe „Štetner”.

Kako se može zaključiti na osnovu svedočenja Mirka Rodića, borca 1. bataljona 3. krajiške proleterske brigade, nakon zauzimanja Dvorske bašte i Narodne Skupštine, otkrivane su pojedine grupe prikrivenih nemačkih vojnika. „Dok smo boravili u rejonu Narodne skupštine, iznad nas su preletali [sovjetski] avioni i bacali let-

244 VA, NOVJ, k. 713A, f. 5, d. 6.

ke na nemačkom i našem jeziku, u kojima su pozivani Nemci da se predaju, ne samo Crvenoj armiji, već i jedinicama NOVJ, gde im je kao zarobljenicima obezbeđen život. Ubrzo nakon toga cela grupa Nemaca predala se jednom našem borcu. To se desilo preko puta Skupštine u današnjem Pionirskom parku, gde je bila visoka trava. Naš drug Vaso Bjelić poveo je tamo štapske konje da ih napase. Najednom su iz nekih skloništa ispod zemlje počeli izlaziti nemački vojnici podignutih ruku. Bjelić se najpre zbunio, a zatim pozvao kurira, pa su zarobljene Nemce odveli u štab brigade.”²⁴⁵ Ovaj podatak objašnjava iznenadnu pojavu nemačkih vojnika o kojoj je pisao Savo Pužić, budući da su se ovi vojnici pojavili iz pravca parka. Jedno nemačko podzemno sklonište u Pionirskom parku i danas je očuvano.

O zauzimanju Kosovske ostavio je svedočenje Jovo Kasalica, borac 2. čete 1. bataljona 8. crnogorske brigade. „Zauzimali smo ulaz po ulaz, zgradu po zgradu. U tome su nam pomagali hrabriji stanovnici ulice, koji su sprovođili borce i odeljenja kroz dvorišta i podrumе zgrada. Tako smo izbegli vatru duž ulice i približavali se neprijatelju. Mnogo su nam pomogli i u otkrivanju neprijateljskih vojnika skrivenih u podrumima zgrada.”²⁴⁶

O nastavku borbi svedočio je Milan Pavlović, komandant 1. bataljona 8. crnogorske brigade. „Tako smo u toku noći 16-17. oktobra izbili na ugao Kosovske i Paši-

245 Mirko Rodić, „Radost i žalost se smenjuju”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (pr. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 442.

246 Јово Касалица, „Најмања неопрезност доносила је жртве”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 251-252.

ćeve (danas: Nušićeva, *nap. aut.*). Iz zgrade br. 1 reljefno smo osmotrili cio sistem neprijateljske odbrane duž Pašićeve, sve do Terazija. Na samoj raskrsnici bio je protivtenkovski top kojim su Nijemci kontrolisali Dečansku u pravcu Bulevara kralja Aleksandra. Duž čitave Pašićeve, od Terazija do Ulice majke Jevrosime, bili su iskopani rovovi za stojeći stav. Rovovi su bili načičkani neprijateljskim vojnicima.” Istovremeno kada je prethodnica 1. bataljona doprla do Nušićeve iz pravca Kosovske, borci 4. bataljona 8. crnogorske brigade doprli su do Ulice majke Jevrosime. Desno od njih, jedinice 1. proleterske brigade zauzele su prostor do zgrade „Politike”. Milan Pavlović se sa još dvojicom boraca prebacio iz Kosovske 1 u zgradu preko puta, u Kosovskoj 4. Prethodno je sugerisao da se na krov zgrade u Kosovskoj 1 dovede jedno mitraljesko odeljenje koje bi dejstvovalo po posadi topa na raskršću Nušićeve i Dečanske. Nemci nisu znali da su jedinice NOVJ zauzele zgrade na početku Kosovske, očigledno smatrajući da se između njih i jedinica NOVJ nalazi tampon zona prema Vlajkovićevoj, dok su borci 8. crnogorske koji su doprli kao prethodnica do početka Kosovske bili iznenađeni što Nemci ne drže pod kontrolom zgrade na početku Kosovske iz kojih je bilo lako napasti nemačke položaje u rovovima. Prešavši ulicu, trojica partizanskih boraca su se popeli na vrh zgrade u Kosovskoj 4 i osmotrili nemačke položaje u rovovima. Sačekali su dovoljno vremena da se pojavi mitraljesko odeljenje na vrhu Kosovske 1 i potom otvorili vatru na nemačke vojnike u rovovima duž Nušićeve ulice. „Nijemci su se, vukući mrtve i ranjene, rovom povlačili prema Terazijama. Ubrzo je na raskrsnicu, kod onog topa, došla tanketa koja je sipala vatru

(Izvor: www.znaci.net)

na sve strane. Iz nje je pogođen i naš nišandžija na šarcu u Kosovskoj 1 [(Šćepan Pavićević)]. Neprijatelj je uspio da povuče top sa raskrsnice, a zatim se u pravcu Terazija povukla i tanketa.”²⁴⁷

U borbama prema Dečanskoj, iz pravca Kondine, učestvovali su i borci 2. bataljona 2. proleterske brigade. Može se pretpostaviti da su se oni uključili u borbu nakon što su borci 8. crnogorske brigade neutralisali prisustvo nemačkih vojnika na uglu Kosovske i Kondine. „Na pomenutom uglu oko višespratne zgrade i Kosovskoj 1 vođena je žestoka borba. Zgradu su bili opkolili nemački tenkovi (očigledno da nije reč o opkoljavanju, već o približavanju iz pravca Ulice braće Jugovića, *nap. aut.*). Borci 2. bataljona su se dozivanjem povezali sa borcima koji brane zgradu. Ustanovili su da je tu jedna četa 8. crnogorske brigade. Tada je u dejstvo stupio protivoklopac sa ugla Kondine i Kosovske i proterao nemačke tenkove prema Domu armije i Narodnom pozorištu.”²⁴⁸

Dalji tok borbi u Dečanskoj i stradanje pojedinih boraca 8. crnogorske brigade, opisuje Milan Pavlović. „Pašićeva ulica ostala je čista, neposjednuta. Odmah sam preduzeo mjere da se pojedini dijelovi bataljona ubace u Dečansku i zaposjednu školu u njoj i neke tvrđe zgrade prema Poenkarevoj (danas: Makedonska, *nap. aut.*). Dijelovi 2. čete uspjeli su brzo da realizuju tu odluku. U međuvremenu je Petar Pejović otišao iz zgrade i, pored

247 Милан Павловић, „Трећи батаљон у борбама за ослобођење Београда”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 225-226.

248 Средоје Урошевић, *н.д.*, стр. 557.

onih rovova, Pašićevom krenuo prema Terazijama, bez mog znanja. U situaciji u kakvoj sam bio mogao sam u tom trenutku komandovati samo neposredno glasom. Preglednost je inače bila izvanredna. Kada sam ugledao Pejovića da stoji nasred Pašićeve, u neposrednoj blizini Terazija, i razgovara s nekim civilom ispred jedne višespratnice, povikao sam da se skloni s ulice i odmah vrati. U tom času čuo sam samo jedan pucanj, od Terazija. Pejović je pao kao pokošen. Istog trenutka pored mene je udarila topovska granata u betonsku ogradu, ne znam odakle, i ranila me. U međuvremenu sam čuo da je na uglu Kosovske i Pašićeve došao komandant 4. bataljona, Milisav Đurović, i da je prelazeći ulicu poginuo ispred same zgrade u kojoj sam bio ranjen.” Obaveštajni oficir 1. bataljona 8. crnogorske brigade, Niko Grozdanić, pogođen je snajperskim hicem dok je pretrčavao iz zgrade u Kosovskoj 4 u zgradu u Kosovskoj 1. Teško ranjen, umro je na putu za bolnicu. „I jedan i drugi mogli su biti pogođeni jedino sa pravca Terazija, odakle je ubijen i drug Pejović”, ističe Milan Pavlović. „To je samo dokaz više o teškoćama do kojih je dolazilo zbog nepoznavanja grada i njegovih ulica i našeg opšteg pomanjkanja iskustva u uličnim borbama u velikim gradovima.”²⁴⁹

Borac 8. crnogorske brigade, Pero Perović, opisao je poslednje časove Milisava Đurovića. „Još od svanuća 17. oktobra peo se na visoke zgrade na uglu Kosovske, iznad raskrsnice, da osmotri dejstvo neprijatelja i sklop blokova zgrada, ulica i raskrsnica. Silazio je brzo i, sa uglova ulica, posmatrao, čas dvogledom, čas golim okom,

249 Милан Павловић, „Трећи батаљон у борбама за ослобођење Београда”, стр. 225-226.

navraćao u štab na kraće konsultacije pa opet silazio i vraćao se. Uspeo je da dođe i do 2. čete koja se po delovima iz zauzete škole „Kralj Aleksandar” [Dečanska 6] probijala dalje ka „Albaniji” – da bi sa prve linije ocenio neprijateljska dejstva i podstakao 2. četu na dalje prodiranje. Vratio se u štab bataljona, kratko zadržao i, poslednji put, nešto posle 11 časova, izašao na ugao Kosovske i Dečanske. Nemački snajperista nije propustio priliku. Ranjen u čelo pao je naš komandant. Još dok je davao znake života, preneli smo ga u prizemlje zgrade iza ugla Kosovske ulice i odmah pozvali lekara iz obližnjeg sanatorijuma u Pašičevoj ulici. Ali, sve je bilo uzalud... Pomoći više nije bilo. Dok se kratko vreme komandant borio sa smrću, iz podruma i stanova dolazili su građani iz Kosovske i Kondine, donosili zavoje i drugi sanitetski materijal. A kad smo mrtvog komandanta stavili na nosila, okitili su ga cvećem, iz vazni i saksija, i suzama ga otpratili.”²⁵⁰

U blizini raskrsnice Dečanske i Nušićeve, istog dana poginuo je Slavko Maričić Čiča, zamenik komandanta 4. (kraljevačkog) bataljona 1. proleTERSke brigade.²⁵¹

250 Пeрo П. Пeрoвић, „Зaстaвa слoбoдe нa пaлaти Aлбaнијa. Чeтвeрти бaтaљoн у бoрбe зa oслoбoђeњe Бeoгpaдa”, *Осмa црнoгoрскa НOУ бpигaдa. Збoрник сјeћaњa*, (ур. Мoмчилo Кaлeм), Бeoгpaд, 1978, стр. 232-238.

Milislav Đurović (r. 1912), rodом из Zаgrаdа pокrај Nикšićа, бoрaс 8. црнoгoрскe бpигaдe 1. прoлeтeрскe дивизije, учeсник мнoгих знaчaјних партизанских битакa 1941-1944, укључујући Битку на Neretvi и Битку на Sutjesci, проглашен је зa нaрoднoг хeрoјa дeцeмбрa 1951. Улица Milisаvа Đurovića нa Voždovcu oд 1989. нoси нaзив пo oвoм нaрoднoм хeрoју.

251 Митар Митровић, н.д., стр. 175.

Slavko Maričić (r. 1916), rodом из Kруševicе pокrај Kрaљeвa, šумски радник.

Četvrti bataljon 8. crnogorske brigade tokom 16. oktobra 1944. napredovao je na prostoru između zgrade Glavne pošte i zgrade Radio Beograda, zauzimajući kuću po kuću, najpre duž Kosovske (zajedno sa borcima 3. bataljona), potom duž Ulice majke Jevrosime. Nakon izbijanja na raskršće Ulice majke Jevrosime i Nušićeve, Nemci su zaustavili dalje napredovanje bataljona duž Nušićeve paljbom iz pravca Dečanske. Štab bataljona je odlučio da 2. četa 4. bataljona, koja je Ulicom majke Jevrosime izbila na Nušićevu, kroz suprotnu stranu te ulice upadne i, kroz dvorišta, izbiye na Dečansku, u red zgrada između Nušićeve i Makedonske, i da se odatle, prelaskom preko Dečanske, dokopa tvrde zgrade Osnovne škole „Kralj Aleksandar” (danas: Muzička škola „Stevan Mokranjac”, Dečanska 6), kako bi u ovoj zgradi bio stvoren oslonac za dalje prebacivanje boraca 1. proleterske brigade, kroz dvorišta i pasaže, u pravcu Terazija i palate „Albanija”, koja je dominirala čitavim ovim prostorom i iz koje je neprijatelj kontinuirano zasipao vatrom borce 8. crnogorske i 1. proleterske brigade.

Poslednjih časova 16. oktobra 4. bataljon 8. crnogorske brigade i Kraljevački bataljon 1. proleterske brigade prešli su Nušićevu ulicu. Porušivši nekoliko dvorišnih zidova, izbili su na Dečansku ulicu, naspram Osnovne škole „Kralj Aleksandar”. U ranim jutarnjim časovima 17. oktobra borci su krenuli u juriš ka zgradi škole, na opšte iznenađenje neprijatelja.

„Raskrsnica Dečanske i Nušićeve ulice, tučena jakom nemačkom vatrom, izjutra 17. oktobra delila je naš 4. bataljon 8. crnogorske brigade na odvojenu 2. četvu ko-

ja je prodrila u školu 'Kralj Aleksandar' i na glavninu bataljona, zaustavljenu jakom neprijateljskom vatrom. Prva i prateća četa zaustavljene su u Kosovskoj ulici, a 3. četa u Ulici majke Jevrosime, odakle se upadima preko Nušićeve, probijala kroz dvorišta, istim pravcem kojim je prethodne noći prodrila 2. četa do škole 'Kralj Aleksandar'. Odmah po svanuću, 17. oktobra, prateća četa je postavila teške mitraljeze na visoke zgrade iznad raskrsnice, za dejstvo duž Dečanske u pravcu bioskopa 'Balkan' i Ratničkog doma. Desno smo se naslanjali na jedinice 1. proleterske brigade koje su prodirale ka zgradi 'Politike'." Oko 15 časova istog dana, iz pravca Skupštine, Kosovskom ulicom pristigla su dva tenka Crvene armije. Sa raskršća Dečanske i Nušićeve tenkovi su neutralisali nemačke položaje sa leve strane Dečanske. Ovu okolnost iskoristili su borci 3. čete kako bi pretrčali Dečansku i pridružili se saborcima iz 2. čete, koji su se nalazili u školi preko puta. Nakon što je pao mrak, intenzivirani su naponi za prodor ka Terazijama i Kolarčevoj, kako bi borci 4. bataljona 8. crnogorske brigade izbili naspram palate „Albanija”. Borci 2. i 3. čete dočekani su nemačkom vatrom iz pravca Terazija u dva pasaža koji povezuju slepu Čumićevu ulicu sa Terazijama. „Obilaskom branjenih pasaža, borbene grupe i odeljenja prodirala su kroz dvorišne zgrade, preko pregradnih zidova, probijanjem zidova i tavana, uz stalno penjanje, silaženje i pentranje. Mnogo prepreka u toj dugoj noći borci su uporno savlađivali, i tek u svanuće 18. oktobra, obe čete su izbile na suprotnu stranu bloka zgrada, na Terazije, tamo gde red zgrada savija ka

Kolarčevoj.”²⁵² Tokom 17. oktobra u zgradu osnovne škole u Dečanskoj prebačena je i 3. četa 2. bataljona 2. proleterske brigade na čelu sa komandantom bataljona, Dragovanom Biorcem. „Kako je, kroz pasaž, od Terazija prodrla veća grupa Nemaca, to je u dvorištu [škole, prema Čumićevoj] došlo do sukoba i borbe prsa u prsa. Nemci su potučeni i proterani nazad, a 3. četa je prodrla u dvorište prizemnih kuća u tadašnjoj Poenkarevoj ulici (danas: početak Makedonske, iz pravca Trga republike, naspram kafane „Zora”, *nap. aut.*) i tu zauzela položaj.”²⁵³

Ponovno prisustvo sovjetskih oklopnih vozila i ispostoj pešadinaca Crvene armije olakšali su dalji proboj ka Kolarčevoj i zauzimanje zgrade Jugoslovenske banke (posle rata: „Jugoexport”). „Sutradan [18. oktobra], u prepodnevnom časovima, u rejon škole dolazi jedna četa ruskih minobacača 82 mm i jedan vod oklopnika – jurišnika. Osim njih, stalno su dolazile i odlazile grupe tenkova T-34, otvarali topovsku vatru na 'Albaniju' i obližnje objekte i time neposredno podržavale napad naših snaga. Tenkovi su nam, sem fizičke, davali i moralnu podršku, a Nemce dovodili do iskušenja u proceni naših snaga.”²⁵⁴

Probijajući zidove i prelazeći iz zgrade u zgradu borci 4. (Kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, 18. oktobra zauzeli su zgradu Jugoslovenske banke, gde su, uz pomoć crvenoarmejaca, neutralisali nemačku posadu.

252 Пиро П. Перовић, „Застава слободе на палати Албанија. Четврти батальон у борби за ослобођење Београда”, стр. 235-238.

253 Средоје Урошевић, *н.д.*, стр. 557.

254 Миле Максимовић, „Од Авале до палате Албаније”, стр. II/502-503.

„Komanda [2.] čete [Kraljevačkog bataljona] je odlučila da se noću, 17. oktobra, pomeri i zauzme zgradu Jugobanke, čime bi se stvorili uslovi za direktan napad na palatu 'Albanija'. Taj zadatak dobio je komandir prvog voda. Do Jugobanke moglo se stići samo pravljenjem prolaza kroz zidove kuće i prelaskom preko daske sa prozora na prozor. Sve je to trebalo izvesti pod snažnom vatrenom pripremom, jer Nemci nisu prestajali da tuku koncentričnom vatrom po zgradama koje su vezane za Jugobanku i Albaniju. Snažnom vatrom naših puškomitraljezaca morali smo prikriti naše približavanje Jugobanci... Prvi vod [2. čete] je pod veoma teškim uslovima zauzeo prve prostorije Jugobanke. Sa njim je krenulo nekoliko ruskih 'jurišnika', pod komandom jednog poručnika. Od snažne obostrane vatre, Nemci nisu primetili naše približavanje Jugobanci. Prolazak kroz napravljene otvore u zidovima naši su borci veoma vešto i bez straha savladivali... U besprekornoj tišini, borci su sa puškom i puškomitraljezom 'na gotovs' pretraživali jednu po jednu prostoriju." Na osnovu obaveštenja civila koji su se krili u podrumskim prostorijama, partizani i crvenoarmejci su doznali u kojim prostorijama na spratovima se nalaze nemački vojnici. „Kada smo stigli do vrata, trebalo je na brzinu odlučiti kako da upadnemo u prostoriju punu Nemaca. Dva puškomitraljesca drže na nišanu njena vrata, a bombaši se privlače da bi u datom momentu bacili bombe među Nemce. Sve su pripreme izvršene i naređenja izdata. U isto vreme, dolazi ruski lajtnant i želi da prvi baci bombe. Kaže da je iskusan i da zna kako se to radi. Odvrćanje nije vredelo. Prišao je i polako otvorio vrata i bacio jednu pa drugu bombu. Začu se snažna eksplozija, zgrada se zatrese.

Prst pred okom se ne vidi. Lajtnant stoji kod vrata i govori: Takoj... Takoj! U tom trenutku pade pored zida, ubi ga Švaba koji je bio na izdisaju. Uleteše naši borci u sobu, puna je mrtvih Nemaca, među njima niko nije bio živ.”²⁵⁵

Nejasno je da li su u borbama za zauzimanje zgrade Jugoslovenske banke učestvovali i borci 2. proleterske brigade, iako se tako nešto može pretpostaviti i pored toga što borci 1. proleterske brigade i 8. crnogorske brigade ne pominju izričito učešće pripadnika 2. proleterske brigade. Zabeleženo je da su uoči zauzimanja Trga republike i palate „Albanija” u zgradi Jugoslovenske banke boravili komandant 2. proleterske brigade Ljubiša Veselinović i zamenik političkog komesara brigade Vojin Đurašinović Kostja. „Osmotrivši odakle neprijatelj dejstvuje, oni su učestvovali u gađanju iz protivtenkovske puške, sa balkona zgrade, na nemačke tenkove u Vasinoj ulici.” Peti bataljon 2. proleterske brigade se tokom 16. oktobra borio u zgradama koje su se nalazile na današnjem Trgu Nikole Pašića. Ove zgrade, među kojima je najveću površinu (uključujući veliko dvorište) zauzimala zgrada Okružnog suda, koja je tokom rata pretvorena u zatvor Gestapoa, bile su teško oštećene tokom prolećnog savezničkog bombardovanja. „Na tim položajima bataljon je bio tučen jakom vatrom neprijatelja od hotela 'Balkan' i palate 'Albanija'. Sa ovih položaja on je 17. oktobra ujutro povučen u sastav brigade i upućen u borbu prema Grockoj i Avali.”²⁵⁶

255 Исто, стр. II/507.

256 Средоје Урошевић, н.д., стр. 557-558.

Sećajući se boravka u zgradi Jugoslovenske banke, borac 8. crnogorske udarne brigade, Ilija Prelević, navodi kako je posmatrajući Trg republike bio očevidac pogibije „patrole crvenoarmejaca motociklista”, koji su pogođeni mitraljeskom vatrom iz pravca Kolarčeve i palate „Albanija”. „Mrtve drugove borci Crvene armije su izvukli pod zaštitom tenkova.”²⁵⁷

Borbe oko Trga Republike. Zauzimanje Narodnog pozorišta

Prodor prema Trgu Republike borci NOVJ izvršili su iz nekoliko pravaca. Glavninu udara preuzeli su borci 1. proleterske divizije, koji su učestvovali u zauzimanju utvrđenih položaja nemačke vojske u Ratničkom domu i Narodnom pozorištu, pri čemu su im od presudne pomoći bili tenkisti, ali i pešadinci Crvene armije. Pripadnici 1. proleterske divizije nadirali su iz pravca Bulevara kralja Aleksandra, Kosovske i Makedonske, a crvenarmejci iz pravca Francuske. Prethodno su borci 4. krajiške brigade 5. krajiške divizije zauzeli deo bloka zgrada između Tašmajdana i Makedonske.

Borci 3. bataljona 4. krajiške brigade, u ranim jutarnjim časovima 16. oktobra 1944, dobili su zadatak da zauzmu zgradu Radio-stanice Beograd, na uglu Hilendarske i Svetogorske sa Makedonskom, u kojoj su se bili

257 Илија Прелевић, „Борба за 'Албанију' и збор у 'Балкану'”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978, стр. 262.

utvrdili nemački vojnici. Borci 4. krajiške brigade dobili su uputstvo da zgradu zauzmu na prepad kako bi sprečili okupatora da minira zgradu i uništi Radio-stanicu. Krajiški partizani su u napad krenuli sa Tašmajdana, predvođeni komandirima bataljona Dušanom Ćubićem, komandirima 3. čete 3. bataljona Perom Tomićem i beogradskim omladincima koji su im bili vodiči, prodirući kroz Svetogorsku ulicu. „Četa se kretala u streličačkom stroju, u malim kolonama i pod borbom osvajala metar po metar ulice. Kad naiđe na prepreke, brzo su bombe sevale i plamen iz puškomitraljeza, a borci čete, pod zaštitom vatre, prodirali su u dubinu prema zgradi Radio-Beograda. Kad smo došli nadomak zgrade, juriš je bio jedinstven, sa jakim vatrom, tako da je silina udara i brzina zbunila neprijatelja. U zgradu smo ušli na oba ulaza. Vrata su bila zaključana, ali su se brzo otvorila pod naletom Krajišnika. Obezbeđenje pred zgradom, i u zgradi, brzo je savladano, bez obzira na jak otpor. Spratovi su bili posebno osvajani. Zgrada je od zrna pušaka i puškomitraljeza bila sva išarana; tragovi oštih borbi bili su vidni.”²⁵⁸ U ovoj borbi ranjeno je nekoliko boraca 4. krajiške brigade. Potom su pripadnici 3. bataljona 4. krajiške brigade nastavili prodiranje prema Bajlonijevoj pijaci, Dorćolu i Električnoj centrali.

Ispred zgrade „Politika” u Makedonskoj, nemačka vojska je izgradila bunker sa otvorima koji su gledali na obe strane Makedonske kao i u pravcu Hilendarske, Svetogorske i Nušićeve. Na osnovu dostupnih podataka nije

258 Đuro Rokvić, „Napad na Radio-stanicu Beograd”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. II/511-512.

poznato u kojim okolnostima je posada bunkera bila neutralisana ili primorana na povlačenje. U svakom slučaju, postojanje ovog bunkera ugrožavalo je zauzimanje zgrade Radio-Beograda.

Prema nekim sećanjima, nemačka vojska je bila minirala zgradu Radio-stanice, ali su tehnički radnici onespobili detonatore i sačuvali zgradu od uništenja. Program Radio Beograda je mogao biti emitovan istog dana nakon zauzimanja zgrade i proboja prema Trgu republike i Bajlonijevoj pijaci, ali u gradu nije bilo struje.²⁵⁹

Borci 1. proleterske brigade uspeali su izjutra 17. oktobra, naslanjajući se levim krilom na 8. crnogorsku brigadu, da zaposednu Ratnički dom i Narodno pozorište na Trgu republike, oslanjajući se desnim krilom na Ulicu cara Dušana i 3. krajišku brigadu koja je vodila teške borbe prema Dunavu. U isti mah borci 1. proleterske brigade čistili su prostor između Francuske i Makedonske, odnosno Hilendarske ulice. Štab 1. Proleterske brigade smestio se u zgradi na uglu Cetinjske i Zetske ulice. U depeši Štaba 1. proleterske brigade Štabu 1. proleterskog korpusa, poslatom u 6 časova izjutra 17. oktobra, sem pomena o zauzimanju tvrdih zgrada na Trgu republike ističe se: „Na desnom krilu smo do Kraljevog trga (posle rata: Studentski trg, *nap. aut.*) i [Studentskog] parka. Neprijatelj je utvrđen i daje žilav otpor. Utvrđenja više zauzimamo zaobilaznim putem i pomoću protivtenkovskih oruđa i tenkova.”²⁶⁰

259 Милоња Стијовић, „О борбама за ослобођење Београда октобра 1944. Из ратног дневника”, стр. 317.

260 VA, NOVJ, k. 712B, f. 12, d. 33.

Borci 6. (beogradskog) bataljona 1. proleterske brigade, prilikom borbe za zauzimanje Ratničkog doma, imali su najveće gubitke od borbi za Banjički vis, 14. oktobra, kada je poginulo 18 pripadnika bataljona. „U Skadarskoj ulici, iza Ratničkog doma, poginulo je dosta boraca našeg bataljona, a sa njima i komesar Sava [Dimitrijević], krojački radnik iz jednog sela nedaleko od Kragujevca.”²⁶¹ U borbama za oslobođenje Beograda poginuo je ukupno 41 borac Beogradskog bataljona. Ako uzme-mo u obzir da su u sedmodnevnim borbama za oslobo-đenje grada, ukupno izginula 64 borca 1. proleterske brigade, nameće se jasan zaključak da je Beogradski ba-taljon bio najizloženiji teškim borbama, u odnosu na ostale bataljone brigade.

261 Milan Marković, „Ka Beogradu”, *Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981, str. 356.

Sava Dimitrijević (r. 1921) bio je rodom iz gružanskog sela Borač, po-kraj Kniča. U Beogradski bataljon prešao je 1944. iz 3. (Kragujevačkog) bataljona 1. proleterske brigade, u kom se borio od osnivanja brigade. Politički komesar bataljona postao je septembra 1944.

Većinu boraca u Beogradskom bataljonu, još od 1943, nisu činili Beo-građani budući da se bataljon stalno popunjavao novim borcima, a borci iz sastava bataljona s kraja 1941. i početka 1942, umnogome su izginuli u borbama. Kroz Beogradski bataljon prošlo je oko 2.229 boraca. Pri-likom osnivanja 1. proleterske brigade, bataljon je brojao 120 boraca. U ratu je poginulo 645 boraca bataljona, pri čemu je do početka borbi za oslobođenje Beograda poginula većina boraca iz prvobitnog sasta-va. U borbama za oslobođenje Beograda poginuo je 41 borac bataljo-na. „Najznačajnije popune bataljona bile su iz istočne Bosne, oko 90; iz Dalmacije, u avgustu i oktobru 1942. i junu i septembru 1943, oko 230 boraca; iz okoline Prnjavora, januara 1943, oko 60 boraca; iz Prekomor-ske brigade, februara 1944, oko 30 boraca; iz zapadne Srbije, septembra 1944, oko 510 boraca; iz Beograda, novembra 1944, oko 390 boraca; i na Sremskom frontu, po mobilizaciji izvršenoj u Srbiji i Vojvodini.” (*Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981, str. 347)

Na osnovu dnevnika Milivoja Katića, poznate su određene pojedinosti vezane za zauzimanje Ratničkog doma na Trgu republike. „Artiljerac Draga Marić Ripanjac večeras mi je pričao kako su borci Beogradskog bataljona – mog bataljona, na juriš zauzeli Ratnički dom, iz koga su se žilavo branili Nemci. Na juriš su u Ratnički dom prvi ušli politički komesar čete Dušan Kordaš, njegov pomoćnik Radovan Pantelić Pura i komandir čete Milorad Lekić. Bataljonom komanduje Marko Draško.”²⁶²

Sve do ranih jutarnjih časova 20. oktobra, kada je zauzeta palata „Albanija”, nemačke snage su na obodu Trga Republike pružale vrlo žilav otpor, naročito iz palate „Reunione”, pokušavajući da održe mostobran na Savi, nadajući se prodoru Korpusne grupe „Štetner” koju su slamale jedinice NOVJ i Crvene armije na prilazima Beogradu.

Narodno pozorište je od 17. do 19. oktobra tri puta zauzimano od strane boraca 1. proleterske brigade i potom osvajano od strane neprijatelja. O ovim događajima ostavio je svedočenje Jagoš Žarić, tadašnji komandant 1. proleterske brigade. „Dva puta su Nijemci silovitim napadom izbacili naše jedinice koje su bile zaposijele Narodno pozorište. Pokušale su jedinice Crvene armije da treći put osvoje Narodno pozorište, potpomognute artiljerijom i snažnom vatrom iz tri tenka. Naše ranije borbe za Narodno pozorište posmatrali su sovjetski oficiri i divili se heroizmu naših proletera. Sada su se ti oficiri obratili meni, s kategoričkim zahtjevom

262 Миливоје Катић, „Са артиљерцима пратим своју бригаду”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/347.

da više ne napadamo tu zgradu. 'Sada ćemo mi izvršiti napad – rekli su – vas je malo, pa ako još ginete, šta će od vas ostati? Nas ima dosta, pa ako i ginemo, opet nas dosta ostaje.' Veoma me je ganuo takav njihov zahtjev i takvo objašnjenje, znajući da su ovamo došli od Staljingrada i Volge i, evo, sada nas uzimaju u zaštitu." Nakon artiljerijske pripreme sovjetska pešadija je jur-nula prema zgradi pozorišta, međutim bila je pokošena nemačkom vatrom iz Narodnog pozorišta, palate „Reuniona” i Državne hipotekarne banke (danas: Narodni muzej). Nakon ovog neuspelog napada boraca Crvene armije, usledio je napad boraca Prve proleterske koji su uz podršku sovjetskih artiljeraca ponovo zauzeli zgradu. „U zgradu Narodnog pozorišta, poslije trećeg zauzeća, kao posadu i branioce tog veoma važnog punkta za naš dalji prodor ka Kalemegdanu, ubacili smo Bataljon 'Garibaldi', znajući iz iskustva da su Italijani u utvrđenjima veoma dobri borci, često bolji od najupornijih njemačkih vojnika. Taj bataljon više nije dozvoljavao Nijemcima da zgradu povrate i svaki njihov pokušaj Italijani su uspjeli da odbiju.”²⁶³ Borci Bataljona „Garibaldi” su, iz-

263 Јагош Жарић, „Прва пролетерска у београдској операцији”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/287-288.

Prema publikovanom spisku boraca 1. proleterske brigade, kroz brigadu je prošlo ukupno 909 boraca italijanske nacionalnosti, od čega su 805 bili borci Bataljona „Garibaldi”. Mnogi od njih su poginuli pre 14. oktobra 1944. S druge strane, među borcima bataljona bio je nemali broj Italijana koji su u Beogradu oslobođeni kao nemački ratni zarobljenici. Bataljon „Garibaldi” je formiran 13. septembra 1943. i prvobitno je brojao oko 350 boraca. Bataljon je priključen 1. proleterskoj brigadi početkom oktobra 1943. Kroz brigadu je 1941-1945. prošlo oko 14.000 boraca. U borbama za oslobodenje Beograda poginula su 64 borca 1. proleterske brigade. (*Prva proleterska brigada*, IV, (ur. Veljko Miladinović), Beograd, 1991).

lažući se neprijateljskoj vatri, uspeali da podignu bedem od vreća sa peskom između zgrade Narodnog pozorišta i ugla Ulice braće Jugovića i Francuske, kako bi obezbedili snabdevanje posadi u pozorištu. Ovo je bio vrlo rizičan poduhvat budući da je između pozorišta i Ulice braće Jugovića bila čistina, na kojoj je posle rata dograđen aneks Narodnog pozorišta.

Prema svedočenjima članova tehničkog osoblja i pojedinih glumaca Narodnog pozorišta, nemački vojnici su, uoči zauzimanja zgrade od strane partizana, pokušali da zapale zgradu pozorišta, ali su pozorišni radnici, od kojih su neki živeli u zgradi, i nekolicina glumaca, uspeali da ugase požar.²⁶⁴

Borbe na Dorćolu

Borci 3. krajiške brigade 5. krajiške divizije, trećeg dana borbe za Beograd, 16. oktobra, uspeali su da potisnu neprijateljske snage iz dela Dorćola omeđenog Ulicom

Krajem 1943. u Beogradu je oformljen zarobljenički logor u koji su bili internirani zarobljeni italijanski vojnici. U ovom logoru se maja 1944. nalazilo „više hiljada zarobljenika“. Nemački okupator je nameravao da ove zarobljenike tokom leta 1944. transportuje u rudnike u Nemačkoj i Makedoniji. (Muharem Kreso, „Uslovi života i rada u okupiranom Beogradu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1972, Beograd, 1972, str. 81). U Beogradu je 28. oktobra 1944. od boraca Bataljona „Garibaldi“ i Bataljona „Mateoti“ 3. krajiške brigade, kao i jednog broja italijanskih zarobljenika zatečenih u Beogradu, formirana Brigada „Italia“.

264 Мија Илић, „Незнани јунаци из позоришног сутерена“, *Београдска недеља*, (Специјално издање посвећено 20. октобру), Београд, октобар 1964, стр. 10.

Strahinjića bana i Dunavom. Nemačke snage su uspele da zadrže gornji deo Dorćola (Zerek), kompleks Zavoda za izradu vojne odeće i Kalemegdansku tvrđavu, odakle su minobacačima tukli po oslobođenim delovima Dorćola, dok su kretanje boraca ugrožavali snajperisti. Za oslobođenje ovog dela grada ključno je bilo zauzimanje zgrade Električne centrale koja se nalazila na obodu Jalijske, između železničke pruge i Dunava. Zgrada Električne centrale zauzeta je na prepad, zbog čega nemački vojnici nisu uspeali da miniraju i sruše zgradu koja je dominirala okolinom. Prilikom zauzimanja Električne centrale, jedna od četa 4. bataljona 3. krajiške brigade, čiji borci su zauzeli zgradu, imala je minimalne gubitke: dva ranjena borca.²⁶⁵ „Na početku Dušanove i Strahinjić ulice, borbe su bile vrlo žestoke. Našim bataljonima bila su pridodata tri ruska tenka, koja su nam dobro koristili prilikom prodiranja u pravcu Kalemegdana.”²⁶⁶

„Neprijatelj je pored uporne odbrane često vršio protivnapade i ispade, koji su bili podržavani jakim artiljerijskom i minobacačkom vatrom, pa i tenkovima. Nekad su to činili i bez podrške, verovatno da bi nas iznenadili. Jedan jači i vrlo drzak protivnapad izvršili su 17. oktobra iz pravca Zavoda za izradu vojne odeće prema Bajlonijevoj pijaci. Ovaj protivnapad imao je za cilj odbacivanje naših snaga i spajanje sa grupacijom njihovih snaga koje su se probile iz Grocke do Velikog Vračara i

265 Ilija Radulović, „Peti bataljon u Beogradu”, *Treća krajiška proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Ivan Džina Gligorijević), Beograd, 1969, str. II/437.

266 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 27; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 212.

Malog Mokrog Luga.”²⁶⁷ Nemačke snage su istog dana izvršili snažan protivnapad u pravcu Električne centrale. Međutim, napad je uspešno onemogućen snažnim otporom boraca 3 krajiške brigade, a tokom istog dana dolazak tri sovjetska tenka učvrstio je partizansku odbranu.²⁶⁸ „Svi protivnapadi Nemaca na Električnu centralu bili su uzaludni. Nemcima je bilo stalo da održe ovaj objekat, verovatno zato što on dominira Dunavom i neposrednom okolinom. Borba za centralu trajala je od 16. do 19. oktobra. Našim borcima u odbrani centrale pridružili su se i radnici koji su tu bili zaposleni.” U jednom od pokušaja proboja sa Kalemegdana prema Vidin kapiji (Bajlonijeva pijaca), prema sećanjima krajiških boraca, na početku Dušanove pojavio se nemački tenk koga su granatom onesposobili sovjetski tenkisti.²⁶⁹

Drugi crnogorski bataljon 1. proleterske brigade oko ponoći 15-16. oktobra, iz pravca Bulevara kralja Aleksandra, izbio je u Ulicu Džordža Vašingtona. U jutarnjim časovima 16. oktobra bataljon se probio do Bajlonijeve pijace. „Iz kruga [Bajlonijeve] pivare, Nijemci

267 Nikola Pećanac, „Ulične borbe u Beogradu”, *Treća krajiška proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Ivan Džina Gligorijević), Beograd, 1969, str. II/433.

268 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 27.

269 Nikola Pećanac, „Ulične borbe u Beogradu”, str. II/433.

Nikola Pećanac pominje zalaganja boraca kao i utisak koji su krajiški borci, posebno borkinje, ostavljali na stanovnike glavnog grada. „Za vreme borbi vladao je duh takmičenja, kako između jedinica, tako i između pojedinaca. Juriš i junaštvo boraca pratili su mnogi građani. Pojavu, zalaganje, poštovanje i hrabrost naših drugarica-partizanki (koje su delovale kao pravi ratnici u raznim ulogama: od borca do četnih komesara, od vodnih bolničara do referenata saniteta bataljona), zadivili su Beograđane, naročito omladinu koja je dobrovoljno stupala u naše redove.”

pružaju otpor. Tada je, penjući se na visoku ogradu pivare, hrabro poginuo pomoćnik komesara 3. čete Mitar Radulović. Nijemci su uskoro odstupili. Prešli smo u Cetinjsku, a zatim se orijentisali udesno [prema Skadarliji].”²⁷⁰

„Nijemci na tom prostoru pružaju žestok otpor. Sa ugla koji spaja Skadarsku i Dušanovu vatru otvara posada ukopanog njemačkog tenka, a automatičari i snajperisti ne daju oka otvoriti sa krovova mnogih zgrada i iza ograda dvorišta. U isto vrijeme eksplodiraju mine. Prodor čete prema Skadarliji trenutno je zaustavljen.”²⁷¹ Ipak, partizani su se prebacili preko ograde pivare, uz navedenu pogibiju Mitra Radulovića i ranjavanje nekoliko drugih boraca. Bataljon je potom izbio u središnji deo Skadarske, kako bi izbegao vatru nemačkog tenka koji je bio smešten na početku Dušanove (Vidin kapija). Toga dana bataljon je nastupajući Ulicom Strahinjića bana izbio u visinu Zmaj Jovine. Prodor Dušanovom bio je nemoguć. Ovaj prodor ostvariće borci 3. krajiške proleterske brigade 1. proleterske divizije.

Deo bataljona je iz Cetinjske pokušao prodor Zetskom prema Domu vojske, odakle je Zetsku tukla snažna mitraljeska i topovska vatra koja je pokolebala sovjetske tenkiste. „Tu su se našla i dva tenka Crvene armije. Pošto je vatra bila žestoka, tenkisti su odbili da idu pred na-

270 Мухамед Османагић, „Неке епизоде из борбе за ослобођење Београда”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984, стр. 711.

271 Васко Радумовић, „Уништили смо злогласну Главњачу”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984, стр. 716.

Beograd, pokret otpora 1944.
(Izvor: www.znaci.net)

ma; jednostavno zahtijevali su da mi najprije uništimo neprijatelja u pojedinim zgradama, a oni će nas vatrom podržavati.”²⁷²

Prema operacionom izveštaju Štaba 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade Štabu 1. proleterske brigade (23. oktobar 1944), borci ovog bataljona, nakon borbi kod Narodne skupštine, 16. oktobra učestvovali su u oslobađanju nekoliko ulica u gornjem delu Dorćola. „Idućeg dana [(16. oktobar)] pomjerali smo se ka Jovanovoj pijaci i Kalemegdanu i bili u Jovanovoj ulici, gdje smo se zadržali dva dana u naizmjeničnom stalnom puškanju i manjoj artiljerijskoj vatri.”²⁷³

Prema sećanjima boraca 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, tokom borbi za Beograd bataljon je iskusio najintenzivniji otpor protivnika upravo na gornjem delu Dorćola – „od Skadarlije i sadašnjeg Doma JNA i Jovanove pijace prema Kalemegdanu. Na tom prostoru bataljon je imao najviše žrtava. U tim borbama smo se služili merdevinama za penjanje i preskakanje unutrašnjih pregrada između dvorišta zgrada, kao i krampovima, ćuskijama i drugim alatkama za probijanje zidova. Sve su nam to donosili građani i višestruko nam pomagali. Prije svega, na taj način se izbjegavalo kretanje ulicama, koje su zatvarali snajperi svojom vatrom. U jednom ispadu Nijemaca, u Jevremovoj ulici, negdje oko broja 52-54, teško je ranjen Markan Majsto-

272 Алекса Ненадић, „Од Бањице до Калемегдана”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984, стр. 720.

273 *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977, стр. 592.

rović, iz sela Grkovaca kod Bosanskog Grahova, iskusan ratnik, politički komesar naše 2. čete. Nije izdržao i na putu do bolnice je umro. Prilikom Markanovog izvlačenja sa mjesta ranjavanja, poginula je hrabra bolničarka [17-godišnja] Anka Pejnović, iz [Nebriževca pokraj] Imotskog.”²⁷⁴ Prema drugom izvoru, Majstorović je pao ispred zgrade u Gospodar Jevremovoj 20, pogođen rafalom nemačkog mitraljeza iz zdanja današnjeg Vukovog i Dositejevog muzeja. Prema sećanju njegovog zemljaka i saborca Alekse Nenadića, Majstorović je ranjen u ruku prilikom oslobađanja Uba, 3. oktobra 1944. Pobegao je iz bolnice kako bi učestvovao u borbama za oslobođenje grada u kome je radio pre rata kao građevinski radnik. „U šali mu dobacih da ćemo mi i bez njega osloboditi grad, te nije baš morao, sa rukom o vratu, da dođe iz bolnice. Na to mi on s ponosom i zadovoljstvom reče: 'Ma znaš, zavolio sam Beograd, radeći u njemu, pa ne mogu sebi dozvoliti da ne učestvujem u njegovom oslobođenju.’”²⁷⁵ Prema istom izvoru, toga dana je sem Majstorovića i Anke Pejanović, koja je poginula previjajući Majstorovića na pločniku, poginulo još nekoliko boraca bataljona, Crnogoraca, Dalmatinaca i Srbijanaca.

Na osnovu sećanja učesnika, moguće je rekonstruisati zauzimanje zgrade nekadašnje Uprave grada Beograda (sedište policije i zatvor), na Studentskom trgu 16, koja je bila poznata pod nazivom Glavnjača.²⁷⁶

274 Александар Белојевић, „Борбе за Београд”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984, стр. 709.

275 Алекса Ненадић, „Од Бањице до Калемегдана”, стр. 721.

276 Крајем тридесетих година прошлог века, Управа града Београд премештена је у петоспратну зграду на Обилићевом венцу 4. Dotadašnje sedište

„Glavnjača je zgradurina na dva sprata, sa razotkrivenim krovom koji su pogodile granate naše artiljerije. Opasana je zidom, a na sva četiri ugla nalaze se betonski bunkeri, koji su podzemno povezani hodnicima. Nadzemna veza bunkera je u nadzemnom sistemu odbrane. U samoj zgradi, prema procjenama, ima oko 50 fašista.”²⁷⁷ Glavnjača je zauzeta u noći. 19-20. oktobra, prilikom juriša boraca 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade.

Uprave grada Beograda (Glavnjača) nalazilo se na mestu zgrade današnjeg Prirodno-matematičkog fakulteta (preciznije, deo zgrade PMF-a koji potpada pod Hemijski fakultet) na Studentskom trgu 16 (ugao sa Višnjićevom). Ta zgrada je podignuta sredinom 19. veka i bila je najpre sedište Srpske policije (odmah do te zgrade, na Studentskom trgu 12, nalazila se zgrada Turske policije), neposredno pred kraj otomanske vlasti u Beogradu. U sastavu te zgrade, koja je kasnije dozidivana, bio je smešten zatvor. Ta lokacija, koja je uključivala sedište policije i zatvor, ostala je poznata pod nazivom Glavnjača, pod kojim se i danas pominje kao iščezli gradski toponim, ali i termin koji je ušao u vokabular kao sinonim zatvora pod monarhističkim režimima na našem podneblju. Tokom međuratnog razdoblja, kroz taj zatvor je prošao veliki broj aktivista revolucionarnog radničkog i studentskog pokreta (članovi i simpatizeri zabranjene KPJ). Zgrada je teško oštećena tokom aprilskog bombardovanja Beograda 1941. Po svemu sudeći, nemački okupator je zgradu koristio kao zatvor samo tokom 1944, odnosno, verovatno nakon što je zgrada zatvora Gestapoa, koja se nalazila na današnjem Trgu Nikole Pašića, teško oštećena tokom prolećnog savezničkog bombardovanja. U borbama za oslobođenje Beograda zgrada je dodatno oštećena. Nakon oslobođenja zgrada je obnovljena, dograđeno je jedno krilo, a u zgradi je smešten istražni zatvor savezne UDB-e. U ovom zatvoru su u prvim posleratnim godinama bili zatočeni predstavnici nemačke okupacione vojno-policijske uprave, istaknuti saradnici okupatora, pripadnici građanske opozicije, a od 1948. do 1953. pripadnici unutarpartijske, prosovjetske opozicije. Zgrada Glavnjače je srušena krajem 1953.

277 Васко Радунуовић, „Уништили смо злогласну Главњаћу”, стр. 717.

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

Napadu na Glavnjaču prethodio je napad na nemačke položaje u Studentskom parku. Ovom napadu prethodilo je izviđanje. Očigledno je da se napad dogodio po danu, kada nemački vojnici nisu očekivali napad. „Sljedećeg dana, kada se Njemci ne nadaju, grupa bombaša, vođena od strane komandira čete [Ilije Šćepanovića], puzeći se približava njemačkim ukopanim položajima u parku. Svaki borac nosi svežnjeve povezanih ručnih bombi. Bilo je ugrijalo sunce i dvadesetak Njemaca izašlo je iz svojih zaklona, bišću se, umivaju ili sunčaju. Naši drugovi, Radojica Domazetović, politički delegat voda, Miroje Kadović, vodnik, Aleksandar-Učo Bošković, Ilija Maliković, politički delegat voda, sa grupom boraca i komandirom čete, privukli su se do same ivice kamene ograde. Nešto iza njih puzala je grupa mlađih boraca sa dvojicom puškomitraljezaca da im pruži vatrenu podršku. Odjeknula je strahovita eksplozija bačenih svežnjeva ručnih bombi, lančano. Na iznenađene Njemce, koji su pokušali da dođu do svojih zaklona i oružja, otvorena je paklena vatra. Više od deset ih je poginulo na travnoj ledini parka. Udarana grupa čete brzo se povukla po izvršenom zadatku, praćena dugim i reskim rafalima iz njemačkih rovova. Niko iz grupe nije bio ranjen.”²⁷⁸

Štab 1. proleterske brigade je dao zadatak borcima 3. čete 2. crnogorskog bataljona da izvrše napad na Glavnjaču. Predlog je podrazumevao da se bombama razbije krov zatvora i da se potom zapaljenim flašama benzina zapali krovna konstrukcija. „Oko 17 časova 19. oktobra izvršen je pregled svih dijelova čete, sačinjen konačan raspored ljudstva i način dejstva. Svako je imao svoj ja-

278 Исто, стр. 718.

sno određeni zadatak. Na krovu zgrade nasuprot Glavnjači postavljeno je odeljenje bombaša. Svaki od tih desetak vrsnih momaka opremljen je benzinskom flašom, kutijom šibica, sa po dvije-tri ručne bombe i uputstvom kako će ih i gdje ih baciti na dati znak. Odjeljenje je predvodio desetar – željezničar, koji je u četvrtu došao iz okoline Lajkovca. Komandir je posebno uputstvo dao ovom odjeljenju. Svaki pojedinac od momenta posijedanja položaja na krovu zgrade mora biti prikovan za pod, da ne bude osmotren, da neprijatelj bude potpuno iznenađen. Utvrđen je znak za napad: dvije crvene rakete, koje će komandir čete ispaliti. Kod ispaljene prve rakete za bombaško odijeljenje, poslednja provjera: uočavanje svojeg cilja pri svjetlosti koju daje raketa u padajućem luku prema cilju. Kod ispaljivanja druge rakete – početak opšteg napada na objekat. Tačno u 23 časa 19. oktobra, kada je ispaljena druga raketa, počeo je jednovremeni napad čete na Glavnjaču.” Napad je trajao manje od sat vremena. „Glavnjača je planula, a u njenoj utrobi ostalo je 28 poginulih fašista.”²⁷⁹

Prema svedočenju Jagoša Žarića u Glavnjači se sem nemačkih vojnika nalazio i određeni broj zatvorenika. „Kada je buknuo plamen i Uprava grada počela da gori, otvorila su se vrata i kroz dim i vatru pokuljali su ljudi na ulicu. Posada nije bila velika i odmah je bila uništena. U zatvoru je bilo nešto četnika, nedićevaca, ljotićevaca, partizana i mali broj građana. Iz kolone se izdvojio jedan čovjek, zarastao u kosu i bradu, i od nas zatražio oružje da se bori protiv Nijemaca. Upitali smo ga ko je. Odgovorio je da je Jovica Mandić, rodom iskraj mana-

279 Исто, стр. 719.

stira Ostroga, bivši podoficir i borac 1. proleterske brigade (početkom 1944. bio je zarobljen od četnika kod Banja Luke).²⁸⁰

Prilikom juriša na zatvor poginuo je Branko Nenadić iz Grkovaca pokraj Bosanskog Grahova, komesar protivkolske čete, koji je „vatrom svog topa, iz streljačkog stroja, otvarao put proleterima prilikom juriša na Glavnjaču”.²⁸¹

Zauzimanjem Glavnjače otklonjeno je najutvrđenije uporište nemačke vojske prema Kalemegdanu. Nakon neutralisanja posade u Glavnjači, 2. crnogorski bataljon je, prelazeći Višnjićevu, nastupio dalje prema Ulici cara Uroša, a ostatak brigade je vodio borbe za zauzimanje Studentskog trga, Uzun Mirkove i Ulice kneza Mihajla. U ranim jutarnjim časovima 20. oktobra, borci 1. proleterske brigade učestvovali su u napadu na nemačko uporište na Kalemegdanu.

Ostaje nejasno zbog čega uporište u Glavnjači nije bilo brojnije, pod uslovom da je procena kojom raspolažemo realna („pedesetak fašista”). Nakon zauzimanja Glavnjače, prema istim podacima, pronađeno je 28 leševa nemačkih vojnika. Može se pretpostaviti da se ostatak posade izvukao, verovatno kroz podzemne tunele zatvora. Ukoliko je procena kojom raspolažemo zaista realna, može se pretpostaviti da lanac nemačke komande nije želeo da žrtvuje veći broj vojnika. Takođe, nejasno je u potpunosti zbog čega su nemački vojnici najveći

280 Јагош Жарић, „Прва пролетерска у београдској операцији”, стр. III/291.

281 Александар Белојевић, „Борбе за Београд”, стр. 709.

broj stambenih zgrada u Beogradu srušili upravo na Studentskom trgu, naročito one zgrade koje su se bile smeštene najbliže pravcu iz kog su prodirali oslobodioci i čiji prozori su bili najbliži Glavnjači i nemačkim položajima u Studentskom parku. Očigledno je da je strateška pozicija ovih zgrada bila jedan od razloga za njihovo miniranje i spaljivanje. Činjenica je da su nemački vojnici u jednoj od ovih zgrada pokušali da miniranjem zgrade ubiju stanare zatočene u podrumu, što su učinili sa stanarima zgrade u Vasinoj 22 i pokušali sa stanarima nekih drugih zgrada u okolini Studentskog trga. Očigledno je da je poslednjih dana okupacije teror nemačkog okupatora dodatno intenziviran i da se to naročito manifestovalo u delovima grada u kojima su vođene najintenzivnije borbe. Takođe, treba prihvatati često iznošenu pretpostavku da je brzo izvedena operacija za oslobođenje grada sprečila moguće brojnije zločine okupatora.

Stanari ulica koje gravitiraju ka Studentskom trgu, zbog miniranja i paljevine pojedinih zgrada od strane nemačke vojske, sklonili su se u podrumu u okolnim ulicama. Jedno takvo pribežište nalazilo se u zgradi Crvenog krsta u Siminoj 19. Danica Šerbedžija, koja je tad živela na gornjem delu Dorćola, opisala je deo borbi na ulicama Dorćola, koje je neposredno posmatrala. „Nemci su u našem kvartu davali žestok otpor i kad su se morali povući, minirali su mnoge zgrade oko Studentskog parka. Strahovite su bile te eksplozije. Čitave kuće letele su u vazduh. Morali smo da bežimo u podrumu Crvenog krsta u Siminoj ulici. Tamo su prvo došli partizani. Oni su dovukli jedan top i uperili ga na bunker u Jevremovoj

ulici. Top se nalazio na sred ulice, pod vatrom nemačkih mitraljeza. Ali partizani se na to nisu obazirali. Tada se desilo nešto strašno. Jedan Nemač je nanišanio i ubio topdžiju. Drug je na mestu ostao mrtav. Bolničarke iz Crvenog krsta izašle su i za vreme borbi previjale ranjenike.”²⁸²

U osvojenom nemačkom bunkeru na uglu Višnjićeve i Gospodar Jevremove, poginuo je Ante Ivković, puškomitraljezac 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade. Pogodio ga je nemački snajperista iz jedne od zgrada u dubini Gospodar Jevremove, prema Kalemegdanu.²⁸³

Razbijanje Korpusne grupe „Štetner” na prilazima Beograda

Korpusna grupa „Štetner”, objedinjena u danima pre otpočinjanja borbi za Beograd, nakon povlačenja nemačkih snaga iz severoistočne Srbije i doline Velike Morave, gde je deo nemačkih snaga bezuspešno pokušavao da zaustavi prodor sovjetskih jedinica na levu obalu reke i ka njenom ušću. Vojna grupacija je, u delovima, uoči gubitka Smedereva, pod borbom započela nastupanje u pravcu Grocke i Beograda. Glavninu Korpusne grupe

282 „Сећање на 20. октобар 1944. Велики дани који се не заборављају”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, IV, 88, Београд, 20.10.1945, стр. 4.

283 Васко Радновић, „Уништили смо злогласну Главњачу”, стр. 718.

„Štetner” činila su 1. brdska divizija.²⁸⁴ Reč je o elitnoj jedinici Vermahta, sa velikim borbenim iskustvom, na mnogim evropskim ratištima. Komandant korpusne grupe, general Valter Štetner (Walter Stettner), ujedno je bio komandant 1. brdske divizije. Obično se navodi kako je grupacija „Štetner” brojala 20.000-30.000 vojnika. Uništenje ove korpusne grupe, uz oslobođenje Beograda, predstavlja najznačajniji uspeh NOVJ i Crvene armije u Beogradskoj operaciji.

Prema „Pregledu dejstava potčinjenih jedinica Vojnopravnog komandanta Jugoistoka (Armijska grupa 'Srbija') od 23.8. do 3.11.1944.”, korpusna grupa je imala

284 Prva brdska divizija učestvovala je u napadima vojske Trećeg rajha na Poljsku, Francusku, Kraljevinu Jugoslaviju i SSSR. Najveći deo rata provela je na Istočnom frontu u sastavu Armijske grupe „Jug” (divizija je ostala upamćena u vojnoj istoriji po zauzimanju Elbrusta, najvišeg vrha Kavkaza) i, osobito, na Balkanu. Divizija je u proleće 1943. potčinjena Armijskoj grupi „E” i prebačena u jugozapadnu Srbiju, da bi potom učestvovala u Operaciji „Švarc”. Divizija je brutalno ugušila pobunu italijanskih vojnika na jonskom ostrvu Kefalonija, septembra 1943. Tokom narednih godinu dana, divizija je u okviru 2. oklopne armije učestvovala u nekoliko vojnih operacija na tlu Jugoslavije, usmerenih protiv NOVJ. Krajem avgusta i početkom septembra 1944. prebačena je iz Crne Gore, gde je učestvovala u Operaciji „Ribecal”, u istočnu Srbiju. Nakon gubitaka od preko polovine vojnika, divizija je u jesen 1944. popunjena, odigrajući važnu ulogu u okviru nemačke odbrane na Sremskom frontu. Decembra 1944. divizija je prebačena u zapadnu Mađarsku, kako bi učestvovala u pokušaju zaustavljanja prodora Crvene armije. Divizija je maja 1945. u južnoj Austriji, položila oružje pred Crvenom armijom. Divizija je pre desetkovanja Korpusne grupe „Štetner” brojala oko 13.000 vojnika. U „Pregledu dejstava potčinjenih jedinica Vojnopravnog komandanta Jugoistoka (Armijska grupa 'Srbija') od 23.8. do 3.11.1944.”, ističe se sledeća ocena o 1. brdskoj diviziji: „Izabrani ljudski materijal sa iskustvom u velikim borbama i borbama sa bandama. Odlično se tukla kako u napadu tako i u odbrani. S oružjem i odbranom najbolje snabdevena.” (*Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 706).

dve mogućnosti proboja ka beogradskom mostobranu: kraćim, ali vojno zaprečenijim putem ka centru grada, Smederevskim drumom i Bulevarom kralja Aleksandra, ili dužim, a vojno prohodnijim putem ka Senjaku i Čukarici, južnim obodom grada. Komandant Korpusne grupe „Štetner” doneo je odluku da se snage pod njegovom komandom probijaju kraćim pravcem. Korpusna grupa imala je, prema proceni, taman onoliko goriva koliko je bilo dovoljno za proboj ka bližem mostobranu. „Namera generala Štetnera je bila da smanjenim ešeloniranjem u svojoj korpusnoj grupi na dan 18. oktobra prodre do grada s obe strane drumu Grocka-Beograd. Nasuprot tome, Armijska grupa [’Srbija’] je bila mišljenja da frontalni udar na neprijatelja koji je spreman na odbranu obećava manje uspeha nego jedan udar između južne ivice grada i Avale kroz Topčidersku dolinu do grada. Ovaj udar bi, osim toga, vodio u pozadinu neprijateljskih teških oruđa, koja su ugrožavala prelaz preko Save. General Štetner je ostao čvrsto pri svojoj nameri uz motivaciju da je pri stanju municije i goriva kod njega najbliži put do Save jedino izvodljiv. Armijska grupa je prepustila odluku generalu Štetneru zato što je general imao bolju mogućnost procene na licu mesta.”²⁸⁵ General Štetner je 17. oktobra izmenio odluku i pokušao proboj dolinom Topčiderske reke, prema Čukarici, ali i ova namera se pokazala neostvarivom, budući da su komande NOVJ i Crvene armije naredile izvlačenje velikog dela snaga iz borbi u gradu i upotrebu rezervi i njihovo koncentrisanje u pravcu nadiranja Štetnerove grupacije.

285 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 696.

Prema tvrdnjama Save Drljevića, načelnika Štaba 1. armijske grupe NOVJ, „ni Štab 1. armijske grupe ni štab generala Ždanova nije imao podatke o jačini i kretanju” Korpusne grupe „Štetner”.²⁸⁶ Prema sećanju Mladena Marina, političkog komesara 21. srpske divizije, štab divizije nije bio obavešten o nadiranju tako velike formacije iz pravca Smedereva. „Ostalo je nejasno kako se moglo dogoditi da ne znamo za tu Štetnerovu grupaciju, kada su s njom 75. streljački korpus Crvene armije i dijelovi 14. korpusa NOVJ imali borbeni kontakt na širem rejonu Požarevca i Smedereva. Međutim, sve se dobro završilo, zahvaljujući činjenici da je Štab 1. armijske grupe imao potrebnu rezervu i što je brzo, iz borbe u gradu, izvukao dovoljne snage za obračun sa ovom njemačkom grupacijom.”²⁸⁷ Ovo potvrđuje i Gajo Vojvodić, komandant 4. srpske brigade 21. srpske divizije. „Zapravo, tek kad su naše snage u rejonu Velikog i Malog Mokrog Luga potisnute i kada je zaprijetila opasnost da će Nijemci tamo provaliti preko naših položaja i ući u grad – shvaćeno je da se radi o ozbiljnim snagama.”²⁸⁸ Prva obaveštenja o nailasku glavnine nemačkih snaga ka istočnim predgrađima Beograda, u Štab 1. armijske grupe NOVJ poslao je komandant 5. krajiške divizije, Milutin Morača. U štabu se nije očekivao tako brz prodor i snažan nalet iz pravca Smedereva jer se verovalo da

286 Savo Drljević, „Beogradska operacija – najveći domet snage i umijeća NOVJ”, str. 45.

287 Mladen Marin, „Dvadeset prva srpska divizija u borbi za Beograd”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985, str. 215.

288 Gajo Vojvodić, „Četvrta srpska udarna brigada u Beogradskoj operaciji”, str. 225.

je Štetnerova grupacija opkoljena. „Kad mi je Milutin Morača telefonirao o prodoru čela Štetnerove grupacije preko Bolečice, moram priznati da smo donekle bili iznenađeni. Prethodnog dana, jugoistočno od Beograda bila je potučena izviđačka kolona Štetnerove grupacije i mi od Nijemaca nismo očekivali pokretljivost i tako silovitu nasrtljivost. Vjerovali smo da je brana ispred njih dovoljno čvrsta da ih zaustavi. A oni su ipak stigli prije nego što smo ih očekivali i prodrli dublje nego što smo smjeli dozvoliti.”²⁸⁹ Peko Dapčević je za prodor glavnine Korpusne grupe Štetner u svojim ratnim uspomename kazao kako je taj događaj od 16. oktobra 1944. predstavljao „najdramatičnije trenutke Beogradske operacije”.

Očigledno je da su jugoslovenska i sovjetska komanda bile iznenađene naletom nemačkih snaga iz pravca Smederevskog drumu zbog činjenice da su se snažne nemačke prethodnice pokrenule još pre pada Smedereva. Ovaj grad je oslobođen 16. oktobra oko 16 časova, čitav dan nakon što je otpočela borba sa izviđačkim snagama korpusne grupacije u predgrađima Beograda.

Prvi izviđački delovi Korpusne grupe „Štetner” izbili su na istočne prilaze Beogradu 15. oktobra oko 13 časova, ali su ubrzo zaustavljene i razbijene od strane 5. krajiške divizije i 21. srpske divizije NOVJ. Nemačka motorizovana kolona, jačine 30 kamiona, kao prva prethodnica toga dana, stigla je od Grocke do Malog Mokrog Luga. U zasedi ju je dočekaao 1. bataljon 4. krajiške brigade, a u borbu su stupili i delovi 10. krajiške i 1. srpske brigade. Nemačka kolona je potučena, najveći broj vojnika

289 Peko Dapčević, *Za Beograd*, Beograd, 1984, str. 193.

bio je zarobljen, a vozila zaplenjena. Samo se nekoliko oklopnih vozila vratilo putem za Grocku. Bio je ovo početak „odsutne borbe” sa Korpusnom grupacijom „Šteter”, čija komanda je po svaku cenu, ne žaleći gubitke, nastojala da njene jedinice prodru u Beograd. Istog dana, u sumrak, počela je borba sa novom prethodnicom nemačke grupacije, koju su činile mnogobrojnije snage, u odnosu na prvu prethodnicu. Ovu prethodnicu činile su snage 99. puka 1. brdske divizije i 92. motorizovana brigada, jačine oko 2.500 vojnika, ojačane tenkovima, samohodnim oruđima i artiljerijom. Sa jugoslovenske i sovjetske strane, u borbi su učestvovali 1. bataljon 4. krajiške brigade, 10. krajiška i 21. srpska brigada 5. krajiške divizije, 5. srpska brigada 21. srpske divizije i deo sovjetske 14. gardijske mehanizovane brigade. Nemačke snage uspele su da potisnu protivnika i da zauzmu Mali Mokri Lug, Mirijevo, brda oko Konjarnika i da prodru u pravcu Cvetkove mehane. Zapravo, nemačke snage su zauzele Mali Mokri Lug bez veće borbe jer su borci 21. srpske divizije pomislili da je reč o sovjetskim oklopno-mehanizovanim snagama, budući da su od strane crvenoarmejaca bili obavешteni da se iz pravca Boleča očekuje dolazak 15. gardijske mehanizovane brigade koja je učestvovala u oslobađanju Smedereva. Nemačke snage su iskoristile ovu zabunu i prodrle u predgrađe, iako su trpele ozbiljne gubitke nakon što su se jugoslovenske i sovjetske snage ubrzo konsolidovale. Na osnovu podataka o ovim borbama, štabovi 1. armijske grupe NOVJ i 4. gardijskog mehanizovanog korpusa Crvene armije, u toku noći 15-16. oktobra i sutradan izjutra, preduzeli su mere za sprečavanje dubljeg prodora nemačke korpusne grupe. Tokom dana u borbu je stupila, pored jedinica 5.

divizije, glavnina 21. divizije (5. i 6. srpska brigada), a iz grada su povučene 14. gardijska mehanizovana brigada, glavnina 36. tenkovske brigade, 509. puk 236. streljačke divizije i dva bataljona 4. krajiške brigade. Tokom 16. oktobra jedinice NOVJ i Crvene armije povratile su Mali Mokri Lug u koji je, oko 12. časova, stigla od pravca Smedereva (koje je oslobođeno prethodnog dana), zaobilaznim putem, izbegavajući Grocku, i 15. gardijska mehanizovana brigada.²⁹⁰ „Tako je prethodnica Korpusne grupe 'Štetner' bila presječena na dva dijela – prvi njen dio koji se probio u predgrađe razbijen je na manje odvojene grupe i najvećim dijelom uništen, a drugi je potisnut prema Boleču.”²⁹¹

Kako bi se sprečilo nadiranje glavnine snaga Korpusne grupe „Štetner” iz pravca Grocke ka gradu, ali ujedno i njeno izvlačenje prema Avali, 21. srpska divizija je 16. oktobra zaposela položaje na levoj strani reke Bolečice, sa zadatkom da zatvori prilaz Beogradu iz pravca Smederevskog drumu. Petnaesta mehanizovana brigada Crvene armije zauzela je pozicije istočno od Velikog Mokrog Luga, dok je 21. srpska brigada 5. krajiške divizije, koja se odranije nalazila na tom području, upućena u rejon Konjarnika, kako bi ojačala odbranu na ovom pravcu, u čemu je imala sadejstvo dva bataljona 4. krajiške brigade koji su izvučeni iz borbe u gradu. Istovremeno iz borbi u gradu izvučeni su 509. streljački puk 236. streljačke divizije Crvene armije i 10. krajiška brigada i upućeni na Karaburmu radi odbrane iz pravca

290 Петар Вишњић, *Битка за Србију*, I-II, Београд, 1984, стр. II/310-314; Milutin Morača, *n.d.*, str. 289-290.

291 Milutin Morača, *n.d.*, str. 292.

Mirijeva. Istog dana je iz borbi u gradu izvedena 2. lička proleterska brigada kako bi lociranjem na Voždovcu bila spremna da spreči potencijalni dublji prodor nemačke vojske. Ova jedinica je sutradan uvedena u borbe u blizini Boleča kao ispomoć 21. srpskoj diviziji. Nedaleko od ove brigade, iznad Marinkove bare, premeštena je Kosmajaska brigada 6. ličke divizije, kako bi obezbedila dolinu Mokroluškog potoka. Iz rezerve 12. udarnog korpusa, delom i iz borbe na Čukarici, upućene su pojedine jedinice u naselja u podnožju Avale, kako bi se sprečila mogućnost prodiranja u Posavinu, preko Avale. U Vrčin, Zuce i Beli Potok upućene su jedinice 11. krajiške udarne divizije, a u Rušanj, kao rezerva, jedinice 36. vojvođanske udarne divizije. „Tako je prema snagama korpusne grupe generala Šetnera, koje su sa istoka nadirale ka Beogradu, obrazovan jak zaprečni položaj na liniji Vrčin-Zuce-Leštane-Veliki Mokri Lug-Mali Mokri Lug-Veliki Vračar-Karaburma, a ispred glavne zaprečne linije, na levoj obali Bolečice. Isturena su jaka borbeno obezbeđenja. Na ovim položajima je prikupljeno: dvanaest brigada NOVJ i jedna tenkovska i dve mehanizovane brigade i jedan streljački puk Crvene armije. Pored toga, na mostobranu, u rejonu Velikog sela, istočno od Velikog Vračara nalazili su se dva puka 109. gardijske streljačke divizije 2. ukrajinskog fronta Crvene armije i delovi 12. vojvođanske brigade NOVJ. Na taj način se operativna izolacija neprijatelja postepeno pretvorila u taktičko okruženje.”²⁹²

Milutin Vujović, politički komesar 12. krajiške brigade 11. krajiške divizije, opisao je reakciju boraca kada

292 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 314-315.

im je 17. oktobra saopšteno da je brigadi naređeno da se izvuče iz borbi na Čukarici i ustremi ka nemačkim snagama koje su nadirale iz pravca Grocke. „Što se boraca tiče, teško im je pala odluka da se moraju izvući iz beogradske akcije. Uхватила ih je bila neka seta, tuga. Mnogo smo mrtvih drugova ostavili. Bilo nam je krivo što im bar nismo grobove obeležili. Nerado su napuštali već oslobođene ulice Beograda. Ipak su najteže primili vest o odlasku iz Beograda borci koji su rodom iz ovog grada.”²⁹³

Pripadnici 3. i 4. bataljona 2. proleterske brigade, dok je ostatak brigade kretao iz Vrčina preko Kumodraža ka centru grada, izmešteni su 15. oktobra u pravcu Boleča gde su sadejstvovali sa ostalim snagama NOVJ i Crvene armije (koje su u međuvremenu bile forsirale Dunav) u neutralisanju nemačkih snaga na području Boleča. „Samo na pravcu dejstava 3. i 4. bataljona bilo je preko 30 mrtvih i oko 100 ranjenih, a veći broj zarobljenih. Zauzeti su nemački položaji i oni su potisnuti prema Grockoj.” Potom su bataljoni dobili nove zadatke: 4. bataljonu je naređeno da krene ka Kumodražu kako bi obezbeđivao štab i bolnicu 2. proleterske brigade, a 3. bataljon je dobio naređenje da se pridruži glavnini brigade u centralnim delovima grada. Borci 3. bataljona su iz Boleča krenuli uoči ponoći 15-16. oktobra. Bataljon je usput u Velikom Mokrom Lugu preuzeo za brigadu nekoliko stotina sovjetskih automata i potrebnu municiju. Bataljon je znatno povećao svoju vatrenu moć, koja će mu uskoro dobro doći, budući da je potom svaki borac bio naoružan puškomitraljezom ili automatom,

293 Милутин Вујовић, „Борбе за ослобођење Београда”, стр. 312.

i spustio se do škole „Vojislav Ilić”. Rano izjutra, 16. oktobra, dok se očekivao pokret prema centru grada, na traženje sovjetske komande bataljon je hitno upućen na položaje prema Marinkovoj bari i Konjarniku, odnosno prema tadašnjem ataru Velikog Mokrog Luga, tako da je Štab 2. proleterske brigade izmenio svoju prvobitnu odluku o slanju bataljona u borbe u centru grada. „Do ove iznenadne odluke došlo je zbog toga što su se na ovim položajima nalazile sovjetske artiljerijske i deo motorizovanih jedinica, bez pešadije, a prema njima su se kretale iz pravca Smedereva jake neprijateljske snage. Trebalo je što pre zatvoriti ovaj pravac u rejonu koji se smatrao oslobođenim. Treći bataljon je trčeći zaposeo rovove, koje su Nemci pripremili za odbranu grada. Samo što je bataljon zauzeo položaje i sredio jedinice, Nemci su počeli napad. Njihov prvi juriš je bio silovit, ali je iznenadnom, gustom, snažnom i ubitačno organizovanom vatrom iz automatskog oružja bio slomljen i razbijen. Tek što se bataljon malo sredio, Nemci su izvršili i drugi juriš, još masovniji i snažniji, ali su naišli na još žešći otpor proletera i Crvene armije.” Partizani i crvenoarmejci su vešto iskoristili dobro pripremljene nemačke rovove, dok su nemački vojnici masovno ginuli na brisanom prostoru. Treći, najžešći napad izvršili su pod dimnom zavesom, ali su i ovog puta spremno dočekani od partizana i crvenoarmejaca. „I kada se očekivalo da su Nemci, zbog velikih gubitaka, odustali od daljih pokušaja proboja, posle podne, prema dobijenim podacima, ponovo se veća grupa neprijateljskih vojnika uputila preko Marinkove bare kako bi se koncentrisala po kukuruzištima i oko ciglane, ispred naše odbrane. U tom momentu iz pozadine su stigla u pomoć dva sovjet-

ska tenka. Štab bataljona se dogovorio sa komandirima sovjetskih tenkova da se što pre izvrši napad na nagomilane Nemce ispred prednjeg kraja naše odbrane, ne čekajući njihov napad. Po danu i brisanim prostorom izvršen je munjevit i snažan napad. Tenkovi su u pokretu otvorili mitraljesku i topovsku vatru. Nekoliko stotina boraca bataljona jurnulo je za tenkovima u streljačkom stroju, otvarajući rafalnu vatru iz automatskog oružja.” Prema dostupnim podacima iz literature, velik broj nemačkih vojnika je stradao ili ranjen u ovom sukobu, a još veći broj se predao. „Kolona zarobljenika protezala se od Marinkove bare do škole 'Vojislav Ilić'. Tako je 3. bataljon uz pomoć sovjetske tehnike izbacio iz stroja preko 2.000 Nemaca. Bataljon je imao 3 ranjena borca. Sovjetski gubici nisu poznati, izuzev što im je oštećen jedan tenk. Zarobljenici su smešteni u dvorištu škole 'Vojislav Ilić'.”²⁹⁴ Brojka od 2.000 nemačkih vojnika izbačenih iz stroja u ovoj borbi deluje ogromna u poređenju sa gubicima 3. bataljona 2. proleterske brigade i svakako ne može biti prihvaćena bez rezervi, pogotovo jer nije potvrđena u izveštajima Štaba 2. proleterske brigade. Verovatno je reč o višestruko uvećanoj brojci. Sačuvane fotografije nemačkih zarobljenika u dvorištu škole „Vojislav Ilić” svedoče o velikom broju zarobljenika. „Toliko zarobljenih Nemaca – bio je rekord ne samo 3. bataljona nego i cele [2. proleterske] brigade u toku čitavog rata.”²⁹⁵ Prema sećanju pojedinih boraca briga-

294 Средоје Урошевић, н.д., 559-561.

295 Никола Десница, „У борбама за ослобођење Београда”, *Друга пролетерска бригада. Илустрована монографија*, (пр. Миодраг Абрамовић), Београд, 1992, стр. 249. Ovako visok broj zarobljenih nemačkih vojnika ne pominje Dragutin Mokranjac, borac 3. bataljona 2. proleterske

de, „dok su sprovedeni zarobljeni Nemci ka školi 'Vojslav Ilić', narod je istrčavao iz niskih kuća sa obe strane ulice i počeo tući Nemce, pesnicama i metlama...”²⁹⁶

U ranim jutarnjim časovima 16. oktobra, nedugo pre nego što su borci 2. proleterske brigade stupili u borbu na Konjarniku, borci 10. krajiške brigade i manji deo boraca 4. krajiške brigade i određen broj crvenoarmejaca („sovjetska artiljerija i tri tenka”), pokušali su zaustaviti proboj nemačkih snaga („tri tenka i oko 2.500 vojnika”) iz pravca Malog Mokrog Luga ka Zvezdari. Borba je vođena i u Malom Mokrom Lugu, prilikom nemačkog proboja. „Nemci su u probijanju imali velike gubitke. Kod Malog Mokrog Luga imali su oko 200 mrtvih.” Borbe su se vodile nakon svanuća, u blizini Cvetkove mehane.²⁹⁷

Jovan Jakšić, borac 4. krajiške brigade, ostavio je zanimljiv opis borbi sa nemačkim vojnicima kod Cvetkove mehane. „Nijemci su nastupali uporno, bez obzira na žrtve. Bilo im je stalo da se po svaku cijenu probiju u grad, a nama da ih po svaku cijenu u tome spriječimo. Stigli su i sovjetski tenkovi. Nijemci su jedan zapalili. Razvila se takva ogorčena borba u kojoj su dvije vojske jurišale jedna na drugu – prsa u prsa. Sovjetski tenkovi

brigade i učesnik u ovoj borbi, pri čemu se opis borbe ne razlikuje u najvažnijim pojedinostima (Драгутин Мокрањац, „Са Тречим батаљоном Друге пролетерске код школе 'Војислав Илић'”, *Народна армија*, Орган Југословенске армије, III, 209, Београд, 21.10.1947, стр. 2).

296 Никола Десница, „У борби за ослобођење Београда”, *Друга пролетерска*, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), I-IV, Београд, 1998, стр. IV/350.

297 VA, NOVJ, k. 382A, f. 3, d. 37; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 20-23.

su pravili 'tepihe' na ulici od rulje koja je slijepo nadirala. Više ljudskih leševa na tako malom prostoru i dima od barutnih gasova do tada nikad nismo vidjeli u ratu."²⁹⁸ Ova grupa nemačkih vojnika bila je neutralisana do mraka 16. oktobra. Četvrta krajiška brigada je potom zaposela liniju Mali Mokri Lug-Laudanov šanac. Na njenom levom krilu pozicionirala se 10. krajiška brigada, a na desnom snage Crvene armije. Bočno od njih, u pravcu Boleča, nalazile su se jedinice 21. srpske divizije.

U ovim okolnostima uništene su tri opkoljene grupe nemačkih vojnika, u istočnim predgrađima. „U tako složenoj situaciji, ostvareno je puno sadejstvo između Štaba 1. armijske grupe i Štaba 4. mehanizovanog korpusa Crvene armije, kao i svih naših štabova, a naročito u pogledu formiranja zajedničkih udarnih grupa (tenkovi, pješadija, artiljerija), manevrisanja snagama i prebacivanja jedinica kamionima na nova odredišta."²⁹⁹

U vremenu kada su vođene borbe kod Cvetkove mehanice, na Konjarniku i u blizini Malog Mokrog Luga, u popodnevnom i večernjim časovima 16. oktobra, jedinice 12. vojvođanske brigade i dva puka sovjetske 109. gardijske streljačke divizije, nastupile su iz pravca mostobrana kod Velikog Sela i zauzele Slence i Višnjicu, nastojeći da prodru ka Karaburmi i Belim vodama.

298 Jovan Jakšić, „Četvrta krajiška brigada u borbi za oslobođenje Beograda“, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. II/502.

299 Savo Drljević, „Beogradska operacija – najveći domet snage i umijeća NOVJ“, str. 45.

Istovremeno, snage 109. Streljačke divizije nastupale su ka Vinči.³⁰⁰

Borci 2. ličke proleterske brigade, naređenjem Štaba 1. proleterskog korpusa, 16. oktobra su izmešteni iz borbi u centru grada (rejon raskrsnice Ulice kneza Miloša i Nemanjine) i oko 16 časova upućeni su na Voždovac. Brigada je na Voždovcu, gde je i prenoćila, stupila pod komandu 21. srpske divizije. „Sutradan, 17. oktobra, brigada je primila zadatak od štaba 21. divizije da se preko Kumodraža prebaci u rejon s. Veliki Mokri Lug – Smrdan (k. 134), odakle je trebalo da napadne neprijatelja u pravcu Bolečke mehane, u sadejstvu sa ostalim jedinicama 21. divizije i Crvene armije. Desno od nje, na frontu Osoje (k. 235) – Zabran (k. 201) u pravcu Majdani trebalo je da napada 5. srpska brigada, a levo, u zahvatu puta Beograd-Boleč, 2. proleterska brigada. Ali usled nastojanja Nemaca da se po svaku cenu probiju od Boleča u Beograd, ovde se pre svanuća, dakle pre nego što je 2. [lička proleterska] brigada krenula sa Voždovca, zametnula teška i oštra borba. U pomoć 21. diviziji ona je stigla 17. oktobra popodne i sa dva bataljona izbila na liniju Golo brdo (k. 248), uspostavivši neposredni dodir i čvrstu vezu sa 5. srpskom i 2. proleterskom brigadom.”³⁰¹

300 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 318.

U borbi kod Vinče poginuo je Ivan Diomidovič Adamenko (r. 1923), rodom iz Kubanjske oblasti, pomoćnik komandira voda 390. gardijskog streljačkog puka 109. gardijske streljačke divizije 46. armije 2. ukrajinskog fronta. Proglašen je za Heroja Sovjetskog Saveza 1945.

301 Đorđe J. Orlović, *Druga lička proleterska brigada*, Beograd, 1983, str. 308.

Prema sećanjima boraca 2. ličke proleterske brigade, bataljon „Stojan Matić” je, ipak, uveden u borbu pre ostalih bataljona. „Noću 16-17. oktobra primio sam naređenje od komande brigade da se bataljon odmah prebaci u mjesto nedaleko od Voždovca, gdje će dobiti novi zadatak. Stigli smo pred zoru i zatekli štab jedne brigede, iz 21. srpske divizije. Bilo je tu i Rusa sa artiljerijom i tenkovima, ali, koliko se sjećam, nisu imali pješadije. Odmah u svanuće bataljon je u sastavu te brigade uveden u borbu, uz podršku ruske artiljerije i tenkova. Borba je bila žestoka. Nijemci su nastojali da se probiju u Beograd bez obzira na gubitke koje su trpjeli. Ovo je bila borba u susretu, jer smo napadali i mi i Nijemci i položaji su se svakog časa mijenjali. Ovog dana bataljon 'Stojan Matić' imao je oko dvadesetak mrtvih i ranjenih. Negdje poslije podne stigla je i naša brigada i stupila u borbu, a bataljon je ušao u njen sastav i povučen u rezervu.”³⁰²

Prilikom pokušaja prodora glavnine Korpusne grupe „Štetner”, iz pravca Leštana prema Kumodražu, u jutarnjim časovima 17. oktobra, na brdu Stražarska kosa pojavio se nebranjen prostor na položajima NOVJ i Crvene armije. U blizini se nalazila samo jedna baterija sovjetskih topova i štabovi 21. srpske divizije i 2. proleterske brigade sa pratećom četom. „Kada je neprijatelj bio u situaciji da nas pregazi, pristigao je 3. bataljon 2. proleterske brigade i jedan divizion 'kaćuša' i snažnim

302 Petar Rašeta, „Bataljon 'Stojan Matić' od Valjeva do Beograda”, str. 388.

protivnapadom su odbacili neprijatelja prema Banderi.”³⁰³

Brzim dolaskom 3. bataljona, iz pravca Marinkove bare i, ubrzo potom, dejstvom sovjetske artiljerije, a zatim i avijacije, nemački vojnici su na ovom pravcu bili zaustavljeni. Sovjetska artiljerija je takođe odigrala i presudnu ulogu u odbrani položaja snaga NOVJ na susednim položajima. Četvrti bataljon 2. proleterske brigade nalazio se na položaju na Golom brdu „i sve vreme je vodio borbu sa neprijateljom”.³⁰⁴

Nemačka komanda imala je podatke o pregrupisavanju snaga NOVJ i Crvene armije, odnosno o izvlačenju dela snaga iz Beograda i usmeravanja u susret nemačkim snagama koje su nadirale iz pravca Grocke. Ovo je uslovalo intenziviranje vatre nemačke artiljerije sa Bežanijske kose u pravcu južnih oboda grada.

Sa Čukarice je, preko Dedinja, u pravcu Banjice i Jajinaca, u susret nemačkim snagama koje su odstupale sa područja koje gravitira Smederevskom drumu ka Avalskom putu, upućen nemački ojačani tenkovski bataljon. „Tenkovi su dospeli čak u rejon Dedinja i probili prednje položaje isturenih delova 1. konjičke brigade [NOVJ]. Iza njih su hitale manje borbene grupe Nemaца da učvršćuju i proširuju postignuti uspeh. Konjanici su taktizirali, branili svaki pedalj zemlje, dvorišta i zgrade, ručnim bombama ometali pokret tenkova, a palj-

303 Mladen Marin, „Dvadeset prva srpska divizija u borbi za Beograd”, str. 215.

304 Đorđe J. Orlović, *n.d.*, str. 308; Никола Десница, „У борби за ослобођење Београда”, *Друга пролетерска*, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), I-IV, Београд, 1998, стр. IV/351-351.

bom iz automatskog oružja proređivali grupe vojnika sa šlemovima na glavama. Žestok sudar nije prošao bez rana i krvarenja. Prodor nemačkih tenkova osujećen je zajedničkim dejstvom konjanika i pridodatih protivtenkovskih oruđa, pa su brzo odbijeni na polazne položaje na Čukarici.”³⁰⁵

Tokom popodneva 17. oktobra, zajedničkim naporima 21. srpske divizije i 15. gardijske mehanizovane brigade Crvene armije, podržavanih divizionom raketnih oruđa („kaćuše”) i avijacijom, prodor nemačke vojske je zaustavljen i situacija na istočnim prilazima gradu je stabilizovana. Snage 21. srpske divizije i 15. gardijske mehanizovane brigade, ojačane pristiglim pojačanjem, predveče su prešle u protivnapad pravcem Mali Mokri Lug – Boleč i potisnule nemačke snage prema reci Bolečići. Nemačke snage su konačno, uz velike gubitke, bile prinuđene da odustanu od prodora u pravcu Zvezdare i Konjarnika.

Štetnerove snage bile su ugrožene i potisnute i sa istoka, nakon oslobođenja Smedereva, prodiranjem jedinica 75. streljačkog korpusa Crvene armije i 7. srpske brigade 21. srpske divizije, koje su zaposlele liniju Ritopek-Vrčin.³⁰⁶

Na osnovu izveštaja Štaba 21. srpske divizije (28. oktobar 1944) može se zaključiti da je jedna grupa nemačkih vojnika, verovatno ojačana tenkovima, 17. oktobra pre konačnog okruženja Korpusne grupe „Štetner”, izvršila proboj kroz redove 4. srpske brigade, iz pravca Malog

305 Милорад Гончин, *Прва коњичка бригада*, Београд, 1990, стр. 44.

306 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 324.

Mokrog Luga prema Zvezdari, probivši se sve do Studentskog doma. Ova grupa je angažovanjem delova 2. proleterske brigade primorana na povlačenje na početne pozicije.³⁰⁷

„Komandant 1. armijske grupe i komandant 4. mehanizovanog korpusa Crvene armije donijeli su zajedničku odluku da se 18. oktobra ujutru udruženim snagama izvrši napad na opkoljenu njemačku grupaciju, s ciljem da se ona razbije i uništi. General Štetner, komandant opkoljene grupacije, pošto je slomljen njegov posljednji pokušaj za prodor u grad, donio je odluku da padom mraka 17-18. oktobra pokuša, ostavljajući teško naoružanje i tehniku, prodor prema jugozapadu i Obrenovcu, formirajući tri grupe proboja, jednu glavnu i dvije za obezbjeđenje.”³⁰⁸

Nakon što su snage NOVJ i Crvene armije izvršile pritisak u pravcu Bolega, glavnina nemačkih snaga našla se stešnjena na uskom prostoru između Boleča i Zaklopače. Pre svanuća 18. oktobra, snage 21. srpske divizije i 15. gardijske mehanizovane brigade prešle su u napad i u jutarnjim časovima nemačke snage su bile potučene na levoj obali Bolečice. Potom su zajedničke snage NOVJ i Crvene armije prodrle u Boleč i primorale protivnika da se, napuštajući teška tehnička sredstva, evakuiraju ka Zaklopači i Vrčinu. U Boleču je zarobljen veliki ratni plen. Primera radi, 2. lička proleterska brigada je „zaplenila 30 motornih vozila”, ali i „144 Švaba koje su

307 Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1979, стр. 345.

308 Savo Drljević, „Beogradska operacija – najveći domet snage i umijeća NOVJ”, str. 45.

oteli Rusi”, kako se navodi u izveštaju štaba brigade od 22. oktobra 1944.³⁰⁹

U oštrim borbama na Smederevskom drumu, kod Bo-leča, sovjetska artiljerija je nanela velike gubitke nemačkim snagama i paralisala je opkoljenog protivnika, što su vešto koristile snage NOVJ uništavajući u borbi ili zarobljavajući velik broj nemačkih vojnika. Neuspešan proboj ka centru Beograda uslovio je odluku komande Korpusne grupe „Štetner” da grupacija napusti tehniku na Smederevskom drumu i njegovim prilazima i da krene u proboj preko Avale.

Jedan od boraca 2. proleterske brigade ostavio je kratak zapis o izgledu poprišta borbe na Smederevskom drumu. „Kad su naše snage izbile i ovladale komunikacijom u reonu Kaluđerice, na Smederevskom drumu je bio opšti krkljanac. Puno je živih prizora na sve strane, veliki broj mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika, stotine motornih vozila, uglavnom kamiona i transportera, topova, tenkova i drugog. Na putu i kraj puta sve je bilo ispreturano: neka vozila su gorela, mnoga su bila oštećena i uništena, a dosta je bilo i ispravne tehnike i naoružanja. Bilo je kamiona natovarenih civilnom robom, koju su Nemci opljačkali i vozili sa sobom. Veliki deo te zaplenjene ratne opreme uzele su ruske jedinice za svoje potrebe. Tom prilikom je, zbog te zaplenjene nemačke tehnike i oružja, dolazilo i do sukoba između naših i ruskih oficira.”³¹⁰

309 VA, NOVJ, k. 801, f. 8, d. 20.

310 Никола Десница, „У борби за ослобођење Београда”, стр. IV/352.

Nakon konačnog osujećenja prodora glavnine Korpusne grupe „Štetner” ka beogradskom mostobranu, teškog poraza na Smederevskom drumu i njegovim prilazima, komandant korpusne grupe je doneo odluku da formacija pod njegovom komandom napusti teško naoružanje i motorizaciju i da započne probijanje prema Avali, zadržavajući samo lično naoružanje, kako bi se glavnina ljudstva probila ka Čukarici, odnosno ka Posavini i šabačkom mostobranu, u slučaju da proboj ka Čukarici bude neuspešan. General Felber, komandant Armijske grupe „Srbija”, složio se sa odlukom generala Štetnera. Nakon toga, od kraja 17. oktobra, Felberov štab nije bio u mogućnosti da uspostavi komunikaciju sa Štetnerovom korpusnom grupom.³¹¹

Kao što je pomenuto, general Štetner je, da bi ostvario planirani proboj obruča, formirao tri borbene grupe. Grupa „Vitman”, pod komandom generala Augusta Vitmana (August Wittmann) – koji će preuzeti komandu nad razbijenim delovima Korpusne grupe „Štetner”, nakon pogibije generala Štetnera – bila je određena za proboj glavnog pravca nastupanja. Grupe „Hilebrant” bila je zadužena za obezbeđivanje desnog boka iz pravca Beograda, a grupa „Langrok” za obezbeđivanje levog boka i pozadine. „Planirano je da jedinice obustave vatra čim padne mrak, da se neko vreme primire i posle krenu u pravcu položaja jedinica NOVJ i Crvene armije, da iskoriste za vodiče folksdojčere koji su znali srpskohrvatski i da se predstave da su partizani.” Vojnicima je naređeno da zadrže samo lično naoružanje, minobacače i lakše topove koje su vukli konji. „Mrak je išao

311 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 696-697.

Nemcima na ruku. Grupa za proboj krenula je u napad s položaja kod Boleča. Ona je nastupala u dva pravca: desnom kolonom u pravcu Zuca, a levom prema Vrčinu. Cilj im je bio da ovladaju Avalom i obezbede proboj ostalih kolona ka zapadu.” Na visovima severno od Vrčina došlo je do susreta boraca 1. krajiške brigade 5. krajiške udarne divizije, koji su se kretali u pravcu odakle su nastupale nemačke snage, neznajući da ih čeka susret sa nemačkim kolonama. „Borba, prsa u prsa, vođena je celu noć, jer su se pojedini bataljoni izmešali sa neprijateljem... Komandiri i politički komesari jurišali su na čelu svojih jedinica.”³¹²

Komanda 1. armijske grupe NOVJ je dobro procenila namere neprijatelja, stoga se kao prioritet nametnulo zaposedanje vrha Avale i zaprečenje pravaca mogućeg prodora u podnožju ove planine. Desna kolona nemačke grupe za proboj, koja je napadala iz pravca Boleča ka vrhu Avale, bila je u toku noći kod Zuca zadržana snažnom vatrom 5. i 12. krajiške brigade 11. krajiške divizije. „Nemci su pozvani da se predaju. Odgovorili su pojačanim očajničkim nasrtajem, naročito na položaj 12. krajiške brigade. Odlučno napadajući, bez obzira na velike gubitke, čelo ove nemačke kolone je u toku noći uoči 18. oktobra probilo prvu liniju obruča, zauzelo Zuce i prodrlo do Avale, a zatim i na put Avala-Ralja.”³¹³ Na ovom području nemačke snage su se oštro sukobile sa borcima 5. krajiške brigade, koje su delom potisnuli.

312 Петар Вишњић, н.д., стр. 327-328; Milorad Gončin, Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd, 1981, str. 258-260.

313 Петар Вишњић, н.д., стр. 332-333.

Kao što je prethodno pomenuto, borci 5. krajiške (kozaračke) brigade su nakon zauzimanja Banovog brda, sredinom 16. oktobra premeštene u rezervu, radi odmora boraca, u Žarkovo i Kneževac. „Međutim, istog dana ovo naređenje je povučeno i izdato je novo u 17 časova, po kome je 5. brigada dobila zadatak da usiljenim maršem izvrši pokret u rejon sela Beli potok pod Avalom. Brigada je na sektor Avale stigla u noći 16-17. oktobra i odmah posjela položaj: vrh Avale (k. 511) – Šuplji kamen (k. 295) – Ripanj – Ciganski gaj (k. 312) – Ljuta strana. Na ovim položajima brigada je do 20. oktobra danonoćno vodila žestoke borbe sa jakim njemačkim snagama. Ove borbe karakterisale su se velikom upornošću i žestinom sa obje strane. Dva dana i dvije noći, brigada je vodila odbrambene borbe, uspješno odbijajući mnogobrojne juriše Nijemaca, koji su uporno, bez obzira na velike gubitke, pokušavali da se dočepaju vrha Avale. Položaje na vrhu Avale, oko Spomenika neznanom junaku, držao je 4. bataljon 5. brigade. Borbe na ovom sektoru bile su najžešće. Borci ovog bataljona najčešće su ručnim bombama odbijali njemačke juriše. Na ostalim položajima brigade, borbe su takođe bile žestoke. U početku naše jedinice nisu imale značajnije podrške u artiljeriji, ali su im zato dobro došla dva LPA topa (automatizovani četvorocevni topovi nemačke proizvodnje, *nap. aut.*), zaplijenjena u prethodnim borbama na Banovom brdu. S obzirom na to da su i Nijemci imali vrlo malo artiljerije, to smo prvi put u ratu bili u situaciji da sa njima vodimo borbu, u tehničkom pogledu, na ravnopravnoj osnovi. Između ostalog, na borbeni moral boraca uticala je i činjenica da je stariješinama i borcima bilo poznato (preko prvih

zarobljenika) da se tučemo sa zloglasnom 1. brdskom divizijom koja je učestvovala u Petoj ofanzivi na Sutjesci i sa 117. divizijom sa kojom su Kozarčani bili 'znanci' još od 1942. iz ofanzive na Kozaru. Čak ni ranjenici nisu htjeli napuštati položaje."³¹⁴ U borbi na brdu Ljuta strana, nedaleko od Ripnja, u jutarnjim časovima 18. oktobra, poginuo je politički komesar 5. krajiške brigade Mahmut Ibrahimpašić.³¹⁵

Zahvaljujući snažnom otporu 1. krajiške brigade 5. krajiške divizije, kod Vrčina, i 12. krajiške brigade 11. krajiške divizije, u Zucama, pokušaj nemačkih snaga (Borbena grupa „Viltman”), da 17. oktobra iz Boleča, preko Vrčina i Zuca, izvrši proboj ka Avali, ostao je bez uspeha. „Nijemci su [rano izjutra] 18. oktobra nastavili napad na pravcu Vrčin-Zuce i kod Vrčina uspjeli potisnuti snage 1. krajiške brigade, dok je 12. brigada zadržala svoje položaje u Zucama. Međutim, povlačeći se pred snagama 21. divizije, jedna kolona Nijemaca izbila je na sjeveroistočne padine Vodičinog brda i sa Karagače skrenula ka Avali. Time su bili ugroženi pozadina i bok 12. brigade i prijetila je opasnost da Nijemci izbiju na vrh Avale. Zbog toga je glavnina 12. krajiške brigade hitno povučena na Avalu (1. i 2. bataljon) i na istočnu ivicu

314 Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *n.d.*, str. 211-213.

315 „Здравствуйте товаришчи”, *Народна армија*. Орган Југословенске армије, I, 3, Београд, 16.10.1945, стр. 2.

Mahmut Ibrahimpašić (rođ 1922), rodom iz sela Bjelaja pokraj Bosanskog Petrovca, proglašen za narodnog heroja krajem 1944. U ratu, u redovima NOVJ, poginuli su mu brat i sestra. Zemni ostaci Mahmuta Ibrahimpašića kasnije su preneti na Groblje oslobodilaca Beograda i sahranjeni pokraj ostataka njegovih saboraca Branka Neradića i Momčila Milanovića, koji su poginuli zajedno sa svojim komesarom na Ljutoj strani.

Belog Potoka (3. bataljon), dok je 4. bataljon ostao na položajima u selu Zuce.”³¹⁶

U ranim jutarnjim časovima 18. oktobra, pre svanuća, iscrpljeni borci 12. krajiške brigade svim snagama nastojali su da zauzmu vrh Avale, pre nego što na njega stignu nemački vojnici. „Dobili smo naređenje da zaposednemo vrh Avale i da ga ni po kakvu cenu ne smemo napustiti. Iz borbenih položaja izvukli smo se i krenuli ka vrhu. Iza nas su, i levo i desno, Nemci. Ispred nas – potpuna neizvesnost. Nismo znali da li su Nemci već stigli na vrh Avale. Sustigao nas je totalni umor. Idemo sporo, tromo, milimo. Noge su nam teške, olovne. Korak po korak gamižemo. A znamo to dobro, moramo stići pre Nemaca na vrh Avale. Bilo nam je jasno: ko noćas pre stigne na vrh ove planine, taj će bitku dobiti! Zato smo žurili i nismo se osvrтали na one koji zastajkuju. Čuli smo i gundanje, proteste: 'Šta misle drugovi iz štaba? Ubrajaju li nas u ljudska bića?' Pravili smo se kao da ništa ne čujemo. Komandni kadar je i dalje požurivao borce sasvim svestan važnosti ovog noćasnog poduhvata. Komandni kadar to mora. On komanduje, on je odgovoran i obavezan da izvršava postavljene zadatke... Zora je, 18 oktobar. Trud i napor se isplatio. Pre nemačkih jedinica izbili smo na vrh Avale... Sanjivi smo. Umorni. Neispavani, mokri i gladni. Borci su mi izgledali namrgođeni, ljuti. S obzirom na takvo raspoloženje, znao sam da će se žestoko tući... Sve prilaze ka vrhu Avale zaposlele su naše jedinice. Napravili smo jaku kružnu odbranu i fašisti nas ne mogu iznenaditi. Uz to,

316 Јоцо Марјановић и др., *Дванаеста крајишка НОУ бригада*, Београд, 1986, стр. 235-236.

zakloni su nam prirodni, odlični, tvrdi kamen između kog smo proturili mitraljeske i pušćane cevi. Imamo dovoljno ručnih bombi. A iskustvo nas uči da ne isključujemo mogućnost rvanja i boda nožem. Imali smo i vojničke noževe i iskustva.” Napad nemačkih vojnika bio je silovit, hrabar i bezglav. Milutin Vujović je u svoj partizanski dnevnik zapisao jednu vrlo karakterističnu rečenici nakon okončanja borbe na Avali. „Tukao sam se četiri godine sa Nemcima pod različitim uslovima. Ali retko kad sam video ovo suludo, samoubilačko nastupanje... Zadivljuje me masovni heroizam partizana. Ovog maglovitog jutra sećaću se dok živim. Bilo bi mi veoma teško istaći pojedinačno hrabra čoveka. Svi su hrabri, svi su odlučni. Cela brigada u stroju.” Trideset godina kasnije, Vujović je dopunio svoje ratne beleške. „A šta se, u stvari, sa Nemcima zbilo? U suštini, bili su razbijeni i pre prilaza Avali. Mi to nismo znali. Sva teža oružja i motorizaciju već su bili napustili. Preostalo im je bilo još samo pešadijsko oružje. A tu smo bili jednaki. Možda su mislili da će se na taj način lakše kretati i da će im i to oružje biti dovoljno da se popnu na Avalu.”³¹⁷ Prema podacima Štaba 11. krajiške divizije (25. oktobar 1944), 12. krajiška brigada je u borbama na sektoru Avale i u podavalskim selima, kao i u gonjenju neprijatelja u Posavini, 18-20. oktobra, ubila 438, a zarobila 586 nemačkih vojnika. Brigada je imala gubitke od 25 poginulih, 38 ranjenih i tri nestala vojnika. „Zaslugom 12. brigade neprijatelj se nije uspeo uspeti na najviši vrh Avale, a zaslugom 5. brigade, uz pomoć crvenoarmijske

317 Милутин Вујовић, „Борбе за ослобођење Београда”, стр. 315-317.

motorizacije, neprijatelj je konačno razbijen na sektoru Avale.”³¹⁸

Osvrćući se na borbe na Smederevskom drumu i na Avali 18. oktobra, Peko Dapčević je u svojim sećanjima zapisao: „Za vrijeme borbi kod Boleča napisao sam kratku poruku 12. krajiškoj brigadi na Avali: 'Držite položaje. Divim se vašoj hrabrosti.' Znao sam da su svi borci krajnje iscrpljeni, ali nismo imali baš nikakvih rezervnih snaga... Oko podne, kad sam bio u Štabu 11. divizije, komandant Miloš Šiljegović pokazao mi je poruku komandanta [12. krajiške brigade Mila] Vučenovića: 'Preko nas živih boraca 12. krajiške brigade, Nijemci neće stići do Avale.'”³¹⁹

Prema operacijskom izveštaju Štabu 5. krajiške (kozaračke) brigade Štabu 11. krajiške divizije, brigada je u borbama u Beogradu i na Avali ubila 1.100 i zarobila 898 nemačkih vojnika, pri čemu se većina neprijateljskih gubitaka odnosi na borbe u podavalskim selima. Brigada je tokom borbi u podavalskom kraju imala gubitke od 46 mrtvih i 108 ranjenih.³²⁰

Prema izveštaju Štaba 21. srpske divizije, jedinice ove divizije (1. krajiška, 2. lička – obe privremeno pod komandom Štaba 21. divizije, 2. proletarska, 4. i 5. srpska brigada, tokom borbi 18. oktobra na širem području Boleča, Belog Potoka, Leštana, Zaklopače i Vrčina, postigla je sledeće rezultate u neutralisanju protivnika:

318 VA, NOVJ, k. 866, f. 4/I, d. 11; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 312.

319 Peko Dapčević, *Za Beograd*, Beograd, 1984, str. 204-205.

320 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 289.

„Neprijateljski gubici: mrtvih 1.425 Nemaca (među njima u nemačko obučeni, nešto ustaša i četnika), ranjenih 20 Nemaca, zarobljenih 1.152 Nemaca, ustaša i nešto četnika.” Divizija je imala gubitke od 25 poginulih, 81 ranjenih, 160 nestalih (rasturenih) – verovatno pretežno privremeno van redova brigada kojima su pripadali. Broj ubijenih i zarobljenih nemačkih vojnika čini se uveličan. Pažnju privlači navedeno pominjanje „ustaša i četnika”.³²¹

Borci 2. ličke proleterske brigade su takođe zabeležili uspehe u borbi protiv razbijenih skupina Korpusne grupe „Štetner”. „U toku 19. oktobra brigada je sa tri bataljona čistila prostor s. Boleč, Tomašev grob, s. Zaklopača, s. Vrčin i s. Zuce od razbijenih neprijateljskih delova. U ovome rejonu zarobljeno je 100 nemačkih vojnika koje su, kako piše u izveštaju, 'oteli Rusi', kada su sprovedeni ka štabu 21. divizije, dok je prema brigadnom izveštaju preko 150 nemačkih vojnika ubijeno. Sa zaplenjenih 16 puškomitraljeza i 100 pušaka odmah je 'naoružano nenaoružano ljudstvo', kako piše u izveštaju. A to 'nenaoružano ljudstvo' bili su, verovatno, beogradski omladinci koji su od početka borbi u Beogradu listom pristupili našim jedinicama prateći ih u stopu i strpljivo čekajući da se domognu oružja.” Poslednja dva dana Beogradske operacije 2. lička proleterska brigada provela je u rejonu sela Vrčin gde je učestvovala u zarobljavanju nemačkih vojnika koji nisu uspeli da se probiju prema Rušnju i dalje prema Posavini. U borbama za Beograd, 14-20. oktobra, 2. lička proleterska brigada imala je gubitke od oko 60 poginulih i oko 100

321 *Исцо, стр. 348.*

ranjenih boraca.³²² Relativno visoki gubici bili su prouzrokovani nedostatkom prethodnog iskustva u uličnim borbama i slabom obučenošću dela dobrovoljaca koji su poslednjih mesec dana pristupili brigadi.

Deo nemačkog ljudstva i tehnike, na prostoru između Smederevskog drumu i Avale, uništen je dejstvima sovjetske avijacije. „Treba naglasiti da je u ovim borbama, naročito 18. i 19. oktobra, uspešno dejstvovala sovjetska avijacija, koja je imala idealne ciljeve u velikoj masi njemačkih trupa nagomilanih na malom prostoru.”³²³

Prema izveštaju Štaba 12. (vojvođanskog) korpusa Štabu 1. proleterskog korpusa, jedinice 36. vojvođanske divizije do 19 časova 19 oktobra, „ubile su 250 Nemaca – prebrojano, ima dosta plena. U likvidaciji je Ljuta strana koju brane oko 250 Nemaca, demoralisani su i bezglavo beže. Zarobljenike, oko 20 oficira i podoficira, su nam na silu oteali crvenoarmejci... Neprijatelj je potpuno razbijen. Manje grupe gonimo po jarugama. Oružje je uglavnom oduzeto. Ima ogroman broj mrtvih, zarobljenih vrlo malo.”³²⁴

U blizini posavskog sela Grabovca, prilikom pokušaja zarobljavanja jedne nemačke kolone koja se iz pravca Avale probijala prema Obrenovcu, poginuo je Marko Milanović, komandant 4. vojvođanske brigade.³²⁵

322 Đorđe J. Orlović, *n.d.*, str. 308-309.

323 Mladen Marin, „Dvadeset prva srpska divizija u borbi za Beograd”, str. 215.

324 VA, NOVJ, k. 372, f. 1, d. 39.

325 Prema sećanju njegovog saborca Branka Radomirovića, zamenika političkog komesara 4. vojvođanske brigade, Marko Milanović „nije bio komandant koji komanduje sa distance. Sa štabom bi načinio plan, a posle

U blizini Umke, 19. oktobra, u poslednjoj borbi 12. krajiške brigade sa nemačkim vojnicima koji su se probijali prema Savi, poginula su dva borca. „Ova žalost pomutila nam je slavlje. Uz put, kuda smo ih pronosili, do prvog seoskog groblja, ljudi skidaju mokre kape i šešire, krste se i došaptavaju. Seljanke plaču. Zaklinju nam se svi da će im čuvati grobove i donositi cveće. Ta dva mladića, partizana, koji su nam tada poginuli – bili su Krajišnici. Nisam im zapisao imena iz prostog razloga što je tih dana veoma mnogo boraca poginulo, pa nisam to beležio. A ovi mladići, rekoše mi drugovi, mogli su imati dvadeset i koju godinu. U brigadi su, kažu, stekli prvo obrazovanje. Tu su naučili da čitaju i pišu.”³²⁶

Milutin Vujović je ostavio belešku o zarobljavanjima nemačkih vojnika na području Ripnja, 18-19. oktobra. „Obavešteni smo da se u jaruzi iznad Ripnja nalazi povećća grupa Nemaca. Nismo imali vremena da ih opkoljavamo. Poslali smo četu 1. bataljona i za nepunih pola sata svršila je posao. Dovedi su oko 100 nemačkih zarobljenika. Kažu nam da su davali žestok otpor, a kad su videli da više nemaju snage, jedan drugog su čak i ubijali. Nemci su iscepani, prljavi, neobrijani, neispavani,

je direktno učestvovao u borbi, sa nekim od bataljona... Kad bi došlo do veće gužve, znao je Marko da bude i mitraljezac, i bombaš i sve ostalo. Sirotinjskog porekla, mlad se otisnuo u svet, na zanat. Završio je neku avijatičarsku školu, ali mu je bilo zabranjeno da leti. Pričalo se da je on jedan od onih što su proletali ispod Savskog mosta u Beogradu, pa mu je zbog toga, a i zbog njegovih naprednih shvatanja, bilo zabranjeno da leti.” (Војислав Милин, „Сећања на учешће војвођанских јединица у Београдској операцији (4) Бранко Радомировић Жарки: Погибе нам и командант Марко”, *Дневник*, XXXII, 10043, Нови Сад, 16.10.1974, стр. 6)

326 Милутин Вујовић, „Борбе за ослобођење Београда”, стр. 320.

većina njih je plakala i neprestano su nas molili da im poštedimo živote. Bili su pretežno po godinama mlađi vojnici i nisu imali neka veća ratna iskustva. Prvi put mi je bilo nekako i žao te grupe zavedenih i mobilisanih mladića koji su nam više ličili na decu i molio sam četku koja ih je sprovodila u logor da budu obazrivi i da ne budu grubo prema njima.”³²⁷

Ipak, mnogi nemački vojnici, većina njih koji su se probijali od gročanskih sela ka Posavini, poginuli su u pokušaju proboja. Gojko Nikoliš, referent saniteta Vrhovnog štaba NOVJ, pažljivi posmatrač i očevidac mnogih dramatičnih prizora tokom Narodnooslobodilačkog rata, ostavio je belešku o svom putu od Mladenovca prema Beogradu, Avalskim drumom, 19. oktobra 1944. „Sada je pod Avalom vladao grobni mir. Groblje nemačke tehlike. Groblje vojnika. Prvi put da gledam takav prizor: lijevo i desno od drumu leševi, ne pojedinačno, nego u gomilama.”³²⁸ Ficroy Maklejn (Fitzroy Maclean), šef britanske vojne misije kod Vrhovnog štaba NOVJ, prošao je sutradan istim putem. „Do sad smo nailazili samo na poneki leš, ispružen u blatu, pored olupina tenkova i topova. Sada su leševi bili nagomilani sa strane puta, jedan preko drugog, u sivim uniformama Vermahta, neki bez čizama i uniformi, ostavljeni polugoli; stotine i stotine njih, sa izobličanim bledim licima i ukaljani blatom... Dok smo prolazili, mučni zadah smrti gušio nas je i teško se osećao u vazduhu.”³²⁹

327 *Исмо, стр. 303.*

328 Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb, 1981, str. 614.

329 Ficroy Meklejn, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 230.

Prema nemačkim izvorima, broj pripadnika Korpusne grupe „Štetner” koji su, pod komandom general-lajtnanta Vitmana, uspjeli da izbegnu uništenje i zarobljavanje, odnosno koji su uspjeli da se probiju ka Šapcu, iznosio je oko 12.000.³³⁰ Stvaran broj nemačkih vojnika koji su se probili ka šabačkom mostobranu svakako da nije veći od 12.000, ali moguće je izneti pretpostavku da je ovaj broj u realnosti manji od navedenog.

Nemačke snage su na Smederevskom drumu ostavile velik broj raznih motornih vozila. Budući da su partizanske jedinice prve stizale na mnoge lokacije na kojima su se nalazila napuštena vozila, nadali su se da će njihovim jedinicama pripasti zarobljena tehnika. Međutim, zabeleženi su sukobi između partizana i crvenoarmejaca oko ovog ratnog plena, budući da su crvenoarmejci preotimali zarobljena vozila. Čini se da je glavni razlog ovoj pojavi ležao u činjenici da su partizanske jedinice raspolagale sa vrlo malim brojem boraca koji su umeli upravljati ovim vozilima. Jovo Novaković, jedan od oficira 1. krajiške brigade, svedočio je o ovoj pojavi. „Pitao sam da li među vojnicima ima koji vozač, kako bismo i mi povezli koji ostavljeni nemački kamion. Ali iz moga voda niko nije znao da vozi. Tog trenutka bio sam još više ogorčen na bivši režim, jer sam potpuno sagledao u kakvoj smo zaostalosti u odnosu na one mladiće iz Crvene armije; i oni su bili kao mi mladi, ali povežaše oštećenu instalaciju, uključiše motor i zadovoljni kreću se za svojim jedinicama. Nama je jedino preostalo da koristimo zaprežna kola.”³³¹

330 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 699.

331 Jovo Novaković, „Brinuli smo i o ranjenim Nemcima”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 390-391.

Zauzimanje palate „Albanija”, 19-20. oktobra 1944.

Završno sa 19. oktobrom 1944, nemačke formacije, braneći savski mostobran, kontrolisale su deo grada koji gravitira ka Savi: Čukaricu, Glavnu železničku stanicu, Sava malu, Terazijsku padinu, Zeleni venac, Varoš kapiju, kao i Kalemegdansku tvrđavu. U centralnom delu grada krajnje uporišne tačke koje je držala nemačka vojska bile su hotel „Moskva”, hotel „Balkan”, uključujući levu stranu Terazija u pravcu Kolarčeve, palata „Albanija”, uključujući i Ulicu kneza Mihaila.

U borbama oko Trga Republike, koje su bez prekida trajale od 17. do 20. oktobra, u pokušajima neutralisanja nemačkih uporišta u palatama „Reunione” i „Albanija”, važnu podršku jedinicama NOVJ pružali su sovjetski tenkovi. Sovjetski tenkisti su nastojali da priđu palati „Albanija” iz dva pravca: sa Terazija i iz Francuske. Nekoliko tenkova Crvene armije je uništeno u ovim borbama. Sačuvano je svedočenje stanara zgrade na Obilićevom vencu 23-25 koji su učestvovali u pokušaju spašavanja članova posade jednog zapaljenog sovjetskog tenka u blizini palate „Reunione”. Prema svedočenju Julke Radosavljević, „na dan 15. oktobra 1944. (verovatno je reč o 17-19. oktobru, *nap. aut.*), za vreme oslobađanja Beograda bio je jedan ruski tenk u borbi oštećen i zapaljen. Na tenku se nalazio i jedan partizan. Moj muž Petar [Radosavljević] potrčao je u pomoć onima koji su se u tenku nalazili i spasao Rusa, koga je doveo kod kuće. Posle toga, on je otrčao da spase i partizana, ali je naišao na grupu Nemaca i jedan ga je oficir gestapovac, koji je video kako je ovaj spasao Rusa, ubio

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

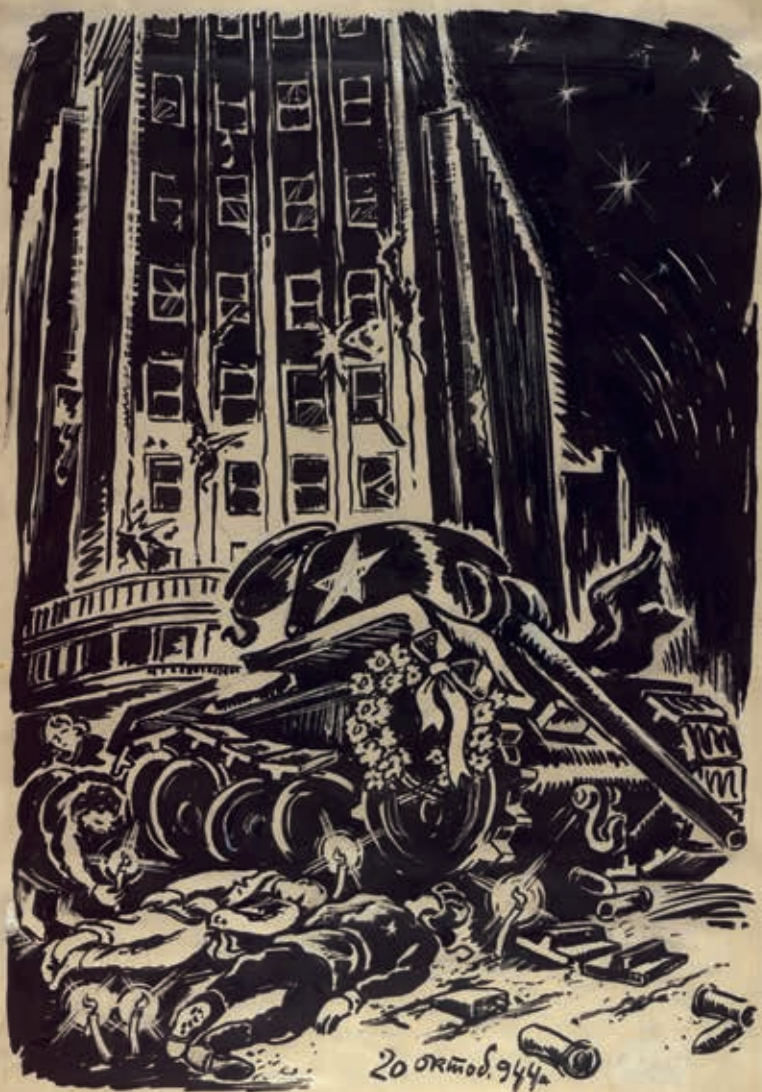
iz revolvera. Ja sam bila potrčala za mojim mužem da ga vratim i upozorim, te sam videla sam čin ubijanja.”³³²

Zabeležen je jedan sličan primer solidarnosti stanovnika Beograda sa ranjenim sovjetskim tenkistom, u istom delu grada, ali su akteri ovog događaja ostali bezimena. Prema sećanju savremenika, jedan sovjetski tenk je pretposlednjeg dana okupacije uništen nedaleko od palate „Albanija”, na raskršću Terazija, Sremske i Kolarčeve. „Na Terazijama, ispred Albanije, pored spaljenog ruskog tenka, okićen cvećem leži leš. Na traci venca koje su preko leša stavile nepoznate bratske ruke, piše da je tu poginuo jedan berberski pomoćnik, pomažući ruskom tenkisti da izađe iz zapaljenog tenka.”³³³

U noći 19-20. oktobra zauzeto je i nemačko uporište u palati „Albanija” koje je dominiralo gradom, budući da je bilo smešteno u tada najvišoj zgradi u Beogradu, visokoj 53 metra (13 nadzemnih spratova), izgrađenoj 1939. Tokom rata u palati se nalazilo sedište nemačke poluvojne građevinsko tehničke Organizacije Tot

332 AJ, DK, 110, 375, 88-90. Zapisnik o saslušanju Julke Radosavljević pred II reonskim povereništvom Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd, 14.5.1945. Petar Radosavljević (r. 1898) bio je rodom iz Melenaca, pokraj Zrenjanina, kelner po zanimanju i živio je na Obilićevom vencu 23. Svedočenje Julke Radosavljević potvrđuje i nekoliko njenih komšija, koji su takođe učestvovali u spašavanju sovjetskog tenkiste, uz napomenu da oni pominju nemačkog tenkovskog oficira kao izvršioca Petrovog ubistva, a ne neimenovanog gestapovca. U svedočenjima nije navedena dalja sudbina sovjetskog tenkiste, dok se za drugog člana posade („partizan”) može pretpostaviti da je ubijen.

333 Родољуб Чолаковић, „Црвена армија у борби за ослобођење Београда”, *Југославија – СССР. Часопис Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР*, I, 4, Београд, 1946, стр. 47.

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

(Todt), koja je upravljala logorom na Ušću. U zauzimanju ovog nebodera učestvovali su borci 1. proleterske, 8. crnogorske udarne i 1. ličke proleterske brigade. U sećanjima veterana ovih jedinica zabeleženo je isključivo učešće boraca iz jedinica kojima su svedoci pripadali.

Koristeći vatru i pritisak boraca 1. proleterske brigade sa desne strane, naročito topovsku vatru prema palati iz tri sovjetska tenka sa Trga republike (koji su gađali neprijateljska mitraljeska gnezda u palati, nastojeći da granatama teže ne oštete zgradu), i koristeći prodor nekoliko tenkova Crvene armije na Terazije, s leva, prvi proboj u palatu „Albanija” izvršila je grupa boraca 4. bataljona 8. crnogorske brigade, na čelu sa komandirima 2. čete, Momom Jokićem, i desetarima Milanom Božovićem, Mladom Cimbalevićem i puškomitraljescem Miladinom Petrovićem. Oni su prodrli u palatu kroz ulaz iz Ulice kneza Mihaila 2, nakon čega je ubrzo kroz isti ulaz prodrli i druga, nešto brojnija grupa. Gotovo istovremeno u zgradu je prodrli i grupa boraca 4. (kraljevačkog) bataljona 1. proleterske brigade kroz ulaz iz Kolarčeve, iz pravca zgrade „Jugobanke”. Pri prebacivanju boraca 2. čete 4. bataljona 8. crnogorske brigade, na brisanom prostoru, ranjena su tri borca, a po ulasku u zgradu, na stepeništu, još dvojica. „Nemci su napadali kroz oba ulaza. Nastala je ogorčena borba bombama i bliskim rafalima na stepeništima i kroz sobe, od sprata do sprata. Preko nemačkih leševa, stepeništem su grabile borbene grupe 2. čete ka ravnom krovu zgrade, na

kojoj su likvidirali poslednju nemačku posadu, koja je uporno branila visoku zgradu.”³³⁴

Ilija Prelević, borac 4. bataljona 8. crnogorske brigade ostavio je kratak opis borbi u zgradi. „Nijemci se žilavo brane, sobu po sobu, sprat po sprat. Na ulazu, pored lifta koji ne radi, leže dva mrtva Nijemca, a na stepeništu, oslonjen na gelender, još jedan. Svuda gomila čaura i tragovi borbe. Negdje između trećeg i četvrtog sprata borci me opominju da ima još Nijemaca koji, skriveni, pucaju u leđa naših boraca. Tako su iz prostorija na trećem spratu, koje gledaju prema Kolarčevoj, iznenadili naše drugove: trojicu su ubili, a četvrtog ranili. Na četvrtom su se iz jedne prostorije pojavili njemački puškomitraljezac i njegov pomoćnik. Predali su se.”³³⁵

O prodoru 4. bataljona 1. proleTERSke brigade u palatu „Albanija” svedočio je Jagoš Žarić. „Naš bataljon bio je već odavno posjeo red zgrada u istočnom dijelu Kolarčeve ulice i nekoliko puta je pokušavao da pretrči ulicu i upadne u palatu. Međutim, svaki put je bio odbijen preciznom mitraljeskom vatrom. Sada je, pod snažnom vatrom sovjetskih tenkova, bataljon u jednom skoku pretrčao Kolarčevu ulicu, uhvatio se zgrade 'Albanije' i započeo borbu prsa u prsa sa njemačkim braniocima. Događalo se da se naši borci nalaze na petom ili na trećem spratu zgrade, a Nijemci na drugom ili na četvrtom spratu. Za likvidaciju pojedinih dijelova zgrade borci su

334 Пeрo П. Пeрoвић, „Зaстaвa слoбoдe нa пaлaти Aлбaнијa. Чeтвeрти бaтaљoн у бoрбe зa oслoбoђeњe Бeoгpaдa”, стр. 232-238; Милoш Вук-сaнoвић, „Првa прoлeтeрскa бригaдa у бoрбaмa зa oслoбoђeњe Бeoгpaдa”, стр. 379-380.

335 Илијa Прeлeвић, „Бoрбe зa 'Aлбaнију' и збoр у 'Бaлкaну'”, стр. 262.

pijucima probijali međuzidove, ubacujući ručne bombe kroz napravljene rupe. Borbe su se vodile i po stepeništima. Najjača odbrana zgrade bila je u prizemlju.”³³⁶

U literaturi koja govori o borbama za oslobođenje Beograda najčešće se ne pominje učešće boraca 1. ličke proleterske brigade u zauzimanju palate „Albanija”. Ostaju nepoznate prethodne pojedinosti koje su omogućile proboj boraca 1. ličke brigade ka Kolarčevoj, ali nema sumnje da su i pripadnici ove brigade prodrli u zgradu. Prema nekim tvrdnjama, oni su to učinili ranije nego borci druge dve brigade. „U zgradu su prvi ušli borci 3. čete Bataljona 'Matija Gubec'. Vodili su ih njihov komandir Ilija Popović i njegov zamjenik Mićo Damjanović. Lijevo od ulaza, avionska bomba je otvorila otvor u podrum palate. Borci su kroz tu rupu ušli u zgradu, da bi odmah zatim zatvorili vodovod. Pustili su Nijemce da shvate kako će ih žeđ dotući, a onda su ih počeli dozivati da se predaju. Poslije tri sata počeli su silaziti mašući bijelim maramicama. Tu je oko 15 sati 19. oktobra zarobljeno 160 Nijemaca. Teške, nepokretne ranjenike su ostavili na prvom katu. Na krovu 'Albanije', ispred puškarnica, nađeno je šest šaraca i teški bacač. Uokolo su bili naslagani džakovi sa pijeskom.”³³⁷ Upadljivo je da ova verzija događaja ne pominje borbe unutar zgrade, iako se na osnovu podatka o ranjenim nemačkim vojnicima ova verzija uklapa u dominantni narativ. Podatak o zarobljavanju velikog broja nemačkih vojnika (čak 160) nije zabeležen u sećanjima boraca 1. proleterske i 8. cr-

336 Јагош Жарић, „Прва пролетерска у београдској операцији”, стр. III/289.

337 Јово Поповић, *n.d.*, стр. 456.

Crvenoarmejci na Terazijama (Izvor: www.znaci.net)

nogorske brigade, niti se pominje u izveštajima jedinica 1. proleterskog korpusa. Takođe, hronologija događaja se ne uklapa u tvrdnje boraca druge dve jedinice. Tokom narednog dana, borci 1. ličke brigade učestvovali su u borbama u ulicama prema Varoš kapiji, pri čemu je zabeleženo da su zauzeli zgradu Uprave grada Beograda na Obilićevom vencu 4.

U Ulici Vuka Karadžića 11, samoorganizovana grupa građana 15. oktobra oformila je ilegalnu bolnicu koja je primila prve ranjenike 20. oktobra.³³⁸

Na zgradi je nakon neutralisanja nemačkog mitralješkog gnezda bila istaknuta jugoslovenska zastava sa petokrakom, što je bio znak da je Beograd slobodan. U

338 Петар Стојановић, „Сећања бораца, илегалца и грађана на октобарске дане 1944. (14) Седам дана борби на београдским улицама“, *Борба*, XXIX, 289, Београд, 20.10.1964, стр. 13.

literaturi se obično navodi da su ovaj smeli poduhvat izvršila trojica boraca 2. čete 4. bataljona 8. crnogorske brigade, na čelu sa Miladinom Petrovićem, koji su se probijali kroz zgradu, neutrališući neprijateljske vojnike. Do vrha zgrade Petrović je ostao sam, jer su njegovi pratioci bili pogodoeni. U najreferentnijim delima na temu borbi za oslobođenje Beograda ističe se kako je Miladin Petrović nakon isticanja zastave bio ubijen od strane jednog ranjenog nemačkog vojnika.³³⁹ Njegovo ime se često pogrešno navodi kao Mladen Petrović. Zapravo, Miladin Petrović je poginuo 8. decembra 1944, u Mikleuševcima, u borbi na Sremskom frontu.³⁴⁰ Prema tvrdnjama Miodraga Petrovića iz Beograda, borci 8. crnogorske brigade posle rata su tvrdili da je u neutralisanju mitraljeskog gnezda i isticanju zastave na vrhu palate „Albanija” učestvovao i njegov brat, Dobrivoje Petrović.³⁴¹ Obojica boraca su bili rodom iz valjevskog kraja (Miladin iz Brankovine pokraj Valjeva, a Dobrivoje iz Paljuva pokraj Uba), obojica su se priključili 8.

339 *Београд у рату и револуцију 1941–1945*, I–II, Београд, 1984, стр. II/619; *Београдска операција...*, стр. 301; Драган Марковић, „Погинуо под развијеном заставом”, *Политика*, LXI, 18334, Београд, 18.10.1964, стр. 10; Gojko Mirčeta, „Zastava na palati 'Albanija'”, 4. jul. List Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije, VI, 279, Beograd, 24.10.1967, стр. 6; Stevan Petrović, „Usamljen u mrkloj noći. Kazivanje Vasilija Kraljevića”, *Front. Nedeljni ilustrovani list*, XXXVI, 43 (1160), Beograd, 17.10.1980, стр. 35; Петар Вишњић, *Београдски октобар 1944*, Београд, 1994, стр. 412–413.

340 VA, NOVJ, Kartoteka poginulih, nestalih i ranjenih u NOVJ, Petrović (Si-meuna) Miladin.

U literaturi se obično ističe da je Miladin Petrović rodom iz Nepričave pokraj Lajkovca, međutim, u njegovom vojnom kartonu navodi se da je rođen 1922. u Brankovini pokraj Valjeva.

341 Razgovor autora sa Miodragom Petrovićem, bratom Dobrivoja Petrovića, Beograd, 10. oktobar 2012.

crnogorskoj brigadi septembra 1944. i obojica su poginuli na Sremskom frontu, u istom razdoblju. Dobrivoje Petrović poginuo je 10. decembra 1944. na Kajiševcu, pokraj Mikleuševaca.³⁴²

Uoči zauzimanja palate „Albanija”, zauzeti su i hoteli „Moskva” i „Balkan”, a istovremeno su nastavljene borbe za oslobađanje padine koja gravitira ka reci Savi (Terazijska padina, Zeleni venac, Sava mala). Nepoznati su detalji vezani za zauzimanje leve strane Terazija, uključujući zaposedanje dva hotela, ali se na osnovu svedočenja zna da su u ovoj borbi učestvovala jedinice 6. ličke divizije i borci 8. crnogorske brigade.

Zauzimanje Kalemegdanske tvrđave i poslednje borbe na Čukarici

U noći 19-20. oktobra i ranim jutarnjim časovima 20. oktobra, jedinice 1. proleterske divizije (1. proleterska, 3. krajiška proleterska i 8. crnogorska udarna brigada), uz snažnu podršku artiljerije i tenkova 36. tenkovske brigade i delova 236. streljačke divizije Crvene armije (verovatno je reč o dva streljačka bataljona i do 10 tenkova), započele su borbe za kalemegdansku tvrđavu,

342 VA, NOVJ, Kartoteka poginulih, nestalih i ranjenih u NOVJ, Petrović (Dragomira) Dobrivoje. U kartonu Dobrivoja Petrovića navodi se da je rođen 1929. u Stublenici, ali to su neprecizni podaci, budući da je Dobrivoje rođen 1925. u selu Paljuvi (Stublenica i Paljuvi su susedna sela). Međutim, ime oca i naziv jedinice kojoj je pripadao (4. bataljon 8. crnogorske brigade), potvrđuju identitet Dobrivoja Petrovića.

gde su se utvrdili ostaci nemačke vojske izmešteni iz dela grada koji gravitira ka Dunavu. Prethodno je zauzet prostor između Trga Republike i Kalemegdana, pri čemu su najteže borbe vođene oko nekadašnjeg zatvora „Glavnjača”, koji se nalazio na uglu Studentskog trga i Višnjićeve. Posle artiljerijske pripreme u kojoj su učestvovali i brodovi rečne flotile Crvene armije, zajedničkim jurišima jugoslovenskih i sovjetskih boraca osvojeno je nemačko uporište na Kalemegdanu. Nemački vojnici (navodno čak oko 1.600) u odsutnom trenutku prebacili su se čamcima na levu obalu Save.

Zauzimanju Kalemegdanske tvrđave prethodilo je zauzimanje bloka zgrada između Narodnog pozorišta i Kalemegdana, kao i Zavoda za izradu vojne odeće (posleratna fabrika „Beko”) smeštenog naspram tvrđave, na početku Dušanove, u kojoj su se takođe utvrdili nemački vojnici, budući da je vojno uporište u ovom zdanju štitilo prilaze tvrđavi i dominiralo nad niskim zgradama na Jaliji. Prema sećanju Petra Babića, borca 3. krajiške brigade, crvenoarmijski diverzanti su 19. oktobra na početku Dušanove, u blizini Kalemegdana, uništili 3 nemačka tenka, gađajući ih iz protivoklopnih pušaka.³⁴³

Zgrada Zavoda za izradu vojne odeće zauzeta je u noći 19-20. oktobra, od strane boraca 5. bataljona 3. krajiške brigade i crvenoarmejaca. „Noću između 19. i 20. oktobra naša brigada, zajedno sa nešto tenkova i pešadije Crvene armije, izvršila je opšti juriš na zgradu Zavoda za izradu vojne odeće i tvrđavu na Kalemegdanu. Borba je trajala celu noć i do zore je bio likvidiran i poslednji

343 Petar Babić, „Sa 'bačuškama' u akciji”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (pr. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 447-448.

neprijateljski otpor.”³⁴⁴ Prema izveštaju Štaba 3. krajiške brigade Štabu 1. proleterske divizije (21. oktobar 1944), u zauzimanju zgrade zavoda istakla se 3. četa 5. bataljona brigade „u upornom prodiranju prema Vojnoj odeći, u kojoj je čistila sobu po sobu, provaljujući zidove i zaštićujući sovjetske tenkove od neprijateljskih benzinskih flaša i bombi”.³⁴⁵

U zoru 20. oktobra 1944, borci 2. bataljona 3. krajiške brigade istakli su zastavu brigade na najvišem mestu Kalemegdanske tvrđave.³⁴⁶

Prema sećanju Đurana Kovačevića, komandanta 2. bataljona 3. krajiške brigade, glavnina bataljona (oko 400 boraca), prišla je tvrđavi, pod okriljem mraka, u noći 19-20. oktobra, iz sporednog pravca, neposredno uz obalu Dunava, dok je manji deo bataljona simulirao napad na zgradu Zavoda za izradu vojne odeće. Nemačka odbrana tvrđave nije očekivala napad iz pravca reke. Kovačević je ovu rizičnu akciju sproveo samoinicijativno, bez obaveštavanja Štaba 3. krajiške brigade. „Puškomintraljezac Miladin Zarić Garač i grupa boraca dobili su za tu noć gomilu municije i naređenje da markiraju napad na Vojnu odeću, da stalno drže vatru, a posle ponoći da je pojačavaju. Bataljon se pokrenuo negde posle ponoći. Borci su u početku oprezno, a kasnije sve slobodnije prolazili obalom reke. Na pojedinim mestima gazili su vodu i blato, ali nisu nailazili na otpor. S komandantom su u čelnoj grupi bili pomoćnik komesara Duško Kerkez, vodnik Petar Grbić, bolničarka Milka Torbica i još

344 Nikola Pećanac, „Ulične borbe u Beogradu”, str. II/434.

345 VA, NOVJ, k. 714, f. 9, d. 8.

346 Savo O. Trikić, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd, 1987, str. 344.

nekoliko drugova. Prešli su već i ušće, a neprijatelja nije bilo. Samo su s leve strane čuli vatru borbe na frontu i u toj pucnjava razaznavali Garačov puškomitraljez.” Nakon što su se neprimećeno uspele uz strminu brega, partizani su se našli na tvrđavi. „Tu je došlo do manjih čar-ki sa neprijateljskim vojnicima koji su bili iznenađeni i ozbiljno ugroženi iz pozadine. Tu su, u nekom skloništu borci naišli na žene i decu kojima je to bio prvi susret sa oslobodiocima. Izlazak na kalemegdanski plato bio je u neku ruku trijumfalan: u jutarnjem svitanju borci su razvili zastavu, a komandant je zaskirao u trubu. To je bio znak za drugove iz brigade koja je napadala s fronta, zajedno sa 1. proleterskom i sovjetskim jedinicama. Neprijatelju je u takvoj situaciji jedino preostalo da se povuče.”³⁴⁷ Na osnovu dva sačuvana operacijska izveštaja Štaba 3. krajiške proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije (22. oktobar 1944) može se zaključiti da je deo 2. bataljona, nakon uspona na kalemegdanski breg vodio „oštru borbu” sa nemačkim snagama stacioniranim u Donjem gradu, prema ušću.³⁴⁸ Pomenuti izveštaji prilično su koncizni, poput sličnih izveštaja bataljonskih i brigadnih štabova u prvim danima nakon oslobođenja grada, a mestimično su u koliziji. Kada je reč o opisu poslednje borbe na Kalemegdanu, u oba izveštaja se navodi da su borbe bile okončane oko 6 časova izjutra 20. oktobra i da su u njima učestvovali 1, 2. i 5. bataljon brigade, kao i jedan bataljon crvenoarmejaca i nekoliko sovjetskih tenkova. U izveštaju se pominju i uspesi i gubici brigade u borbama za oslobođenje glav-

347 A.G., „Pod Kalemegdanom u pozadini neprijatelja”, *Front. Nedeljni ilustrovani list*, XXX, 42 (846), Beograd, 18.10.1974, str. 19-20.

348 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 27-28.

nog grada. U prvom izveštaju se navodi: „U ovim borbama, od početka napada [na spoljnu liniju nemačke odbrane 14. oktobra] do čišćenja Kalemegdana ubijeno je – što streljano i ostalo na bojnopolju pozadi naših jedinica – 1.093 neprijateljskih vojnika. Od toga 16 oficira i 52 podoficira. Zarobljeno je, što predato u logor, 381 Nijemac i 350 žandarma i policajaca Uprave grada Beograda. Žandarmi i policajci su uhvaćeni neposredno poslije borbe sa oružjem. Svi zarobljenici predati su u zarobljenički lager. Ranjeno je 371 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 900 pušaka raznih kalibara... Naši gubici: 25 mrtvih i 95 ranjenih.”³⁴⁹ Navedeni broj ubijenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika nije približan broju zaplenjenog ličnog naoružanja. Moguće je pretpostaviti da je jedan deo ubijenih nemačkih vojnika stradao u zajedničkim napadima boraca brigade i crvenoarmejaca. Isto se odnosi i na nemačke zarobljenike. Veliki uspeh 3. krajiške proleterske brigade znatno je bio uslovljen značajnom podrškom tenkova i artiljerije Crvene armije. Na sektoru kojim je nastupala brigada, zabeleženo je dejstvo desetak sovjetskih tenkova. Takođe, na ovom sektoru su se borila i dva bataljona sovjetske 236. streljačke divizije.³⁵⁰ U sastavu 3. krajiške brigade, u borbama na Dorćolu, učestvovala je i izviđačka grupa 6. bataljona „Mateoti”, „koja je sastavljena od samih Italijana”. Ova izviđačka grupa je imala zadatak da pronalazi zaostale nemačke vojnike, u pozadini, nakon nadiranja prvih ešalona brigade. Prema podacima iz jednog od izveštaja Štaba 3. krajiške brigade, grupa

349 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 27.

350 Петар Вишњић, *н.д.*, стр. 370-371.

„Mateoti” na Dorćolu je pronašla i zarobila 72 nemačka vojnika.³⁵¹

Prema podacima iz operacijskog dnevnika Štaba 1. proleterske divizije, jedinice divizije (1. proleterska, 3. krajiška, 8. crnogorska i 13. proleterska brigada) tokom 20. oktobra nanele su sledeće gubitke neprijatelju: „272 mrtva, 518 zarobljenih i 293 ranjena”.³⁵² Broj zaplenjenog ličnog naoružanja se uklapa u broj ubijenih i zarobljenih nemačkih vojnika. Može se pretpostaviti da je većina nemačkih vojnika zarobljena u delu grada između Ulice kneza Mihaila i Karađorđeve, kao i u Zavodu za izradu vojne odeće, uslovno i u Kalemegdanskoj tvrđavi, a manji broj na zemunskom mostobranu gde je nastupala 13. proleterska brigada.

U borbama za zauzimanje tvrđave učesvovali su i borci 6. (beogradskog) bataljona 1. proleterske brigade. Miloš Kojić, borac Beogradskog bataljona, ostavio je belešku o prvim satima nakon zauzimanja tvrđave. „Izašli smo na plato Kalemegdana, gde se već dosta prorijedeni slavni Beogradski bataljon prikupio i sređivao. Široko smo razvili zastavu našeg bataljona. Spasoje Radovanović drži razvijenu i razlepršanu proletersku zastavu bataljona sa smiješkom na licu, ponosan. Spasoje je 1941. imao samo 16 godina kada je iz Beograda otišao u partizane, a sada se vratio kao devetnaestogodišnjak i zastavnik proleterskog bataljona, sa nekoliko rana na svome tijelu.”³⁵³

351 VA, NOVJ, k. 714, f. 9, d. 8.

352 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 307.

353 Милош Кojiћ, „Застава београдског батаљона залепршала се на Калемегдану”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/356.

Nekoliko časova nakon zauzimanja Kalemegdana, u prepodnevnom časovima na tvrđavi su se sastali komandanti sovjetskih i jugoslovenskih snaga angažovanih u Beogradskoj operaciji, Vladimir Ždanov i Peko Dapčević. Ubrzo potom na kalemegdanskoj terasi su postavljeni sovjetski višecvni raketni bacači koji su vatrom podržavali zauzimanje zemunskog mostobrana, dejstvujući po položajima nemačke artiljerije na Bežanijskoj kosi i ispred Zemuna.

Ipak, zauzimanjem Kalemegdanske tvrđave nije neutralisan poslednji otpor nemačkih snaga u Beogradu. Poslednje nemačko uporište u Beogradu nalazilo se na Čukarici. Borbe na Banovom brdu i Čukarici trajale su u momentu kada je otpočelo veliko slavlje na ulicama grada, nakon proterivanja poslednjih nemačkih snaga iz centra grada. Kako se može zaključiti iz izvora, nemačke snage su pretposlednjeg dana borbi povratili neke pozicije na Čukaričkom brdu, uključujući i zgradu škole.

U borbama na Čukarici 20. oktobra, učestvovali su delovi 73. gardijske divizije i 13. mehanizovane brigade Crvene armije kao i borci 3. ličke proleterske brigade 6. ličke proleterske divizije, koji su ostavili svedočenje o ovim događajima. „Treći bataljon imao je zadatak da napada od nemačkog groblja na Banovom brdu u pravcu katoličke crkve i škole na Čukarici. Ostali bataljoni 3. brigade zajedno sa jedinicama Crvene armije nalazili su se levo i desno od 3. bataljona. Njihov zadatak je bio odsecanje neprijatelja od reke Save, njegovo okruženje i uništenje u objektima u kojim su se nalazili.” Napad je otpočeo u 14 časova, a borbe su vođene do ponoći, kada su nemačke snage bile prisiljene da se povuku pre-

ko Save. „Škola i prostor oko nje bila je jako utvrđena i pripremljena za odbranu. Pored toga, oko škole nalazio se brisani prostor pored kog je bilo teško prići... Napadali smo zajedno sa Rusima, ali naši napadi su odbijani. Onda su Rusi izgubili strpljenje i sami su krenuli u juriš. Međutim, to ih je koštalo velikih žrtava, jer su dosta neorganizovano i u većim grupama napadali. Posle njihovog neuspeha, prepuštali su našim jedinicama da izvrše napad uz njihovu artiljerijsku pripremu. Posle više uzastopnih napada izvršili smo ovaj zaista složen zadatak. Strašan je bio prizor posle ove poslednje borbe u Beogradu. Kad smo oslobodili Čukaricu na ulicama i u parkovima nalazili smo dosta poginulih vojnika. Najviše ih je bilo u blizini čukaričke škole. Kasnije smo saznali da je jedan vod crvenoarmejaca pre napada na tom pravcu držao blokadu škole. Premoreni višednevnim borbama vojnici Crvene armije su zaspali. To su iskoristili Nemci. Izvršili su ispad i poklali ceo vod.”³⁵⁴ Pogibija crvenoarmejaca, opisana u poslednjoj rečenici, verovatno se odigrala 18-19. oktobra.

Prema izvodima iz operacijskog dnevnika 6. ličke proleterske divizije (24. oktobar 1944), 3. lička brigada (verovatno u zajednici sa sovjetskim borcima), 20. oktobra na Čukarici, nanela je neprijatelju gubitke od 50 mrtvih i „više ranjenih” i 16 zarobljenih vojnika, pri čemu je poginulo 10 i ranjeno 36 boraca 3. ličke brigade.³⁵⁵ Gubici brigade, kao i indicije o gubicima Crvene armije,

354 Новак Маљковић, „Последњи јуриш на Чукарици”, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Ђњатовић и др.), Београд, 1991, стр. 277-278.

355 VA, NOVJ, k. 797, f. 3, d. 3.

svedoče o žestini borbe na Čukarici, poslednjeg dana okupacije Beograda. Nakon neutralisanja uporišta nemačke vojske na Čukarici, snage NOVJ i Crvene armije, preko Ade Ciganlije, uspostavile su manji mostobran na levoj obali Save.³⁵⁶

O upornosti i istrajnosti nemačke odbrane na Čukarici, svedoči podatak da je poslednja dva dana borbi na ovom nevelikom sektoru bilo angažovano 16 sovjetskih tenkova.³⁵⁷

Uoči povlačenja sa Čukarice, nemački vojnici pokušali su da miniraju čukaričko brodogradilište, ali su radnici brodogradilišta uspeali da deaktiviraju postavljene mine i tako spasu postrojenja od razaranja, iako je deo postrojenja prethodno stradao u požaru koji su podmetnuli nemački vojnici. U spašavanju je učestovalo desetak organizovanih radnika brodogradilišta.³⁵⁸

Nakon što se pročula vest da su poslednje grupe nemačkih vojnika proterane na levu obalu Save, a njihove poslednje uporišne tačke u centru grada potpuno neutralisane, u sumrak je zavlдало опште slavlje među borbama i stanovništvom. Milan Marković, zamenik komesara 2. (beogradskog) bataljona 1. proleterske divizije, beogradski radnik, borac Posavskog partizanskog odreda 1941, ranjen je u borbama za oslobođenje Beograda i uoči oslobođenja grada ležao je u Železničkoj bolnici na

356 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 698.

357 Иван Турчиновић, „Сусрет са црвеноармејцима на Чукарици“, *Народна армија*, Орган Југословенске армије, III, 208, Београд, 18.10.1947, стр. 4.

358 Чукарица: раднички покрет и НОБ, (ур. Милан Борковић), Београд, 1972, стр. 536.

Dedinju. „Ležim nepomično u Železničkoj bolnici na Dedinju. Najednom, napolju se začu stravična pucnjava. Pogledam kroz prozor. Nebo nad Beogradom kao da se zapalilo. Pomislim za trenutak da Nemci nisu upotreбили tajno oružje, koje do sad nisu imali, o čemu se pričalo. U tom trenutku bolničar utrča sav zadihani u sobu i kaže: 'Ovo se borci raduju. Beograd je oslobođen!'”³⁵⁹

Ističemo i kratak zapis Gojka Nikoliša o slavlju u Beogradu, 20. oktobra 1944. „Ako je susret vojskovođa na Kalamegdanskoj terasi protekao antispektakularno, onda je narod Beograda, te večeri 20. oktobra 1944, uzeo 'protokol' u svoje ruke. Nezaboravni urnebes Beograda. Pucalo se iz svih raspoloživih oružja, svijetleći meci kao da su željeli da dosegnu zvijezde, mase su nagnule iz svih predgrađa, od Narodnog pozorišta pa do Slavije plela su se kozaračka kola, harmonike krasnoarmejske pozivale su na kazačok, a orkestri naših Cigana kao da nisu dopuštali nikome da bude ispred njih, ni bučniji, ni prvak u veselju.”³⁶⁰

Borbe za zemunski mostobran i oslobođenje Zemuna

Nakon slamanja prodora Korpusne grupe „Štetner”, nemačka komanda odlučila je da vojska pod njenim zapovjedništvom napusti Beograd, kako bi se sprečila pogibija i zarobljavanje više hiljada vojnika. Otpor koji je

359 Milan Marković, „Ka Beogradu”, str. 356.

360 Gojko Nikoliš, *n.d.*, str. 615.

nemačka vojska pružala i nakon 18. oktobra može se objasniti nastojanjem da se uspori očekivani prodor jedinica NOVJ i Crvene armije u Srem. U ovom cilju bilo je naređeno miniranje i rušenje Savskog mosta, jedinog očuvanog mosta u Beogradu.

Iako je nemački pukovnik Jungenfeld naredio da se poruši Savski most po prelasku poslednjih nemačkih tenkova, iako je izvršeno paljenje električnih vodova, do eksplozije nije došlo, čak ni u drugom pokušaju. U izveštaju načelnika inženjerije Armijske grupe „Srbija” (29. oktobar 1944) ističe se da nemački inženjeri nisu uspjeli da poruše most „zbog toga što obezbeđenje grupe za rušenje nije bilo efikasno, što je neprijateljska artiljerijska vatra bila veoma snažna, što je detonatorski štapin bio neupotrebljiv, te nije moglo da dođe do paljenja, što je prodor partizana bio veoma brz.”³⁶¹

Ipak, među navedenim razlozima nije pomenut ključni razlog neaktiviranja eksploziva na mostu. Učitelj Miladin Zarić, koji je stanovao u blizini mosta, u Karađorđevoj 69, iskoristivši poznavanje eksplozivnih naprava stečeno u Prvom svetskom ratu, presekao je provodnike nakon što su nemački vojnici pričvrstili eksploziv na stubove mosta, i time spasao most od uništenja. „Zahvaljujući njegovoj odlučnosti i hrabrosti, Nemci nisu uspjeli da sruše ovaj most. Tada su mnogi sa nevericom primili vest da je jedan beogradski građanin, učitelj u penziji, spasao ovaj most. Sa prozora svoga stana primećio je da nemački vojnici miniraju Stari savski most, jedinu vezu centralne Srbije i Srema. Učitelj Mišo je znao

361 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 662, 698.

Aleksandar Deroko
(ljubaznošću Muzeja istorije Jugoslavije)

položaj detonatora i žica, pa se sam popeo na most. Kada su nemački mineri-inženjeri videli učitelja Zarića na suprotnoj obali, pretpostavlja se kako su smatrali da je Zarić jedan od njihovih minera.” Zatim je pisac članka u *Politici* konstatovao kako je Savski most u Beogradu „uz Laudendorfov most na Rajni, jedini veliki most u Evropi koji Nemci u povlačenju nisu uspjeli da sruše”.³⁶²

Inženjersko-minerska četa 13. gardijske brigade Crvene armije razminirala je most, pa su se preko mosta prebacile jake snage NOVJ, pod snažnom neprijateljskom vatrom. Prve jedinice čiji borci su prešli most i učestvovali u zauzimanju mostobrana, bile su 4. bataljon 13. proleterske brigade „Rade Končar” i jedan bataljon 73. gardijske divizije Crvene armije. Štab 1. armijske grupe odredio je 13. proletersku brigadu za proboj preko mosta jer su njeni borci bili najodmorniji, budući da ova jedinica, sem manjih delova, nije učestvovala u borbama u Beogradu i okolini, nalazeći se stalno u rezervi. Nakon što je 4. bataljon 13. proleterske brigade, oko 15 časova 20. oktobra prešao most, za njim su se uputili borci preostala tri bataljona brigade.³⁶³

362 „Предаја Ордена за храброст учитељу Миладину Зарићу, одликованом што је спречио минирање земунског моста”, *Политика*, XLI, 11850, Београд, 19.12.1944, стр. 4.

У име АВНОЈ-а, на предлог маршала Тита, Орден за храброст учитељу Зарићу уручио је Иван Рибар. Миладин Зарић је на изборима 1945. био посланички кандидат листе Народног фронта за Београд. („Посланички кандидати Народног фронта за Београд”, 20. октобар. Недељни лист Народног фронта Београда, II, 44, Београд, 5.10.1945, стр. 3).

363 Todor Radošević, *Trinaesta proleterska brigada „Rade Končar”*, Beograd, 1984, str. 278; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 136, 307, 454.

Josip Butorac, jedan od boraca 13. proleterske brigade, ostavio je kratak zapis o učešću u zauzimanju zemunskog mostobrana. „Sjurismo se od hotela „Moskva” i iz Knez Mihailove ulice, bodreni od razdraganih Beograđana, prema Savskom mostu. Tu na rubu parka i obale – razbojište. Izukrštali se izginuli Nijemci, konji, razbijena ratna tehnika. Eksplozije granata praštale su oko mosta preko kojeg moramo da pređemo... Na lijevoj strani, na prilazu mosta, spazih već i prve ranjene i poginule. Ali ne osvrćemo se na njih jer znamo da su negdje iza nas Gošine (Goša Jakić) bolničarke. Kaplje savske vode, izazvane eksplozijama granata, zapljuskuju nas na mostu, a iz zraka poput grada sipaju šrapneli. Trčim, trčim, trčimo svi ne bi li stigli na lijevu obalu prije nego što most odleti u zrak. Ali, čini se kao da mostu nema kraja.”³⁶⁴

Partizani i crvenoarmejci su zauzeli Staro sajmište nakon dolaska delova 6. ličke divizije. „Za 13. brigadom prešla je i 4. (kosmajaska) brigada naše [6. ličke] divizije, a posle nje 1. [lička] brigada. Zatim redom – ostale jedinice prvog ešalona sovjetske snage u jačini jednog pešadijskog bataljona i protivoklopni divizion. Jedinice su za vreme dok su prelazile preko mosta bile pod udarom jake artiljerijske vatre, ali uza sve to gubici divizije bili su neznatni.”³⁶⁵ Međutim, iako su gubici prilikom prelaska mosta bili, kako se ističe, „neznatni”, dalje napredovanje bilo je praćeno ozbiljnijim gubicima. Borci 13.

364 Vladimir Hlaić, *Končarevi proleter i Trinaesta proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada „Rade Končar”*, Beograd, 1982, str. 225.

365 Dmitar Zaklan, „Od Zemunskog mosta do proboja Sremskog fronta”, *Šesta proleterska divizija*, (pr. Dragan Grubor i dr.), Zagreb, 1964, str. 416.

proleterske brigade su uskoro zauzeli nemačke rovove u blizini logora Organizacije Tot³⁶⁶. „Neprijatelj je pružao veoma žilav otpor tako da su bataljoni sporo napredovali uz osjetne gubitke. Jedino je uveče 3. proleterski bataljon [13. proleterske brigade], zajedno sa pješadijom Crvene armije, uspio da proдре do željezničke stanice Zemun³⁶⁷, ali je od nje odbačen protivnapadom, tako da su se bataljoni krajem dana zadržali na pola puta između željezničke stanice Zemun i mosta.”³⁶⁸

Nemačka vojska je i dalje nastojala da ugrozi most. U suton 20. oktobra, ka početku mosta, sa zemunske strane, upućen je vojni kamion natovaren avio-bombama, zaštićen od strane četiri samohotna artiljerijska vozila. Međutim, i ovaj pokušaj je propao. Kamion i dva samohotna oruđa uništeni su direktnim pogocima sovjetskih topova, dok su se ostala dva vozila povukla ka Zemunu.³⁶⁹

366 Logor Organizacije Tot nalazio se na Ušću, na prostoru između nekadašnjeg nebodera CK SKJ i Muzeja savremene umetnosti. Logor je postojao od avgusta 1942. do aprila 1944. Sastojao se od nekoliko desetina drvenih baraka koje su uklonjene nakon rata, kada je na prostoru logora oformljen park. Logorom je upravljala samostalna nemačka poluvojna građevinsko-tehnička Organizacija Tot (Totd), koja je za račun nemačkih oružanih snaga izvodila krupne građevinske radove, koristeći robovsku radnu snagu ratnih zarobljenika i civila.

367 Stara željeznička stanica Zemun nalazila se u neposrednoj blizini današnjeg hotela „Jugoslavija”, na obali Dunava. Uklonjena je nakon Drugog svetskog rata.

368 Todor Radošević, *n.d.*, str. 278.

369 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 698; *Београд у паму у револуцију 1941-1945*, I-II, Београд, 1984, стр. II/619-620; *Београдска операција...*, str. 304.

Nemačka vojska je pokušala nekoliko protivnapada iz pravca zemunske železničke stanice, tokom noći i narednog jutra. Prema svedočenju Josipa Butorca, partizani i crvenoarmejci, u ovim okolnostima, uništili su ili oštetili tri nemačka tenka. „Prvog 'Tigra' rascijepala je posluga crvenoarmejskog topa, drugog zapališe borci protiv tenkova Trinaeste, treći je također morao da stane jer je pogođen...”³⁷⁰

U toku noći 20-21. oktobra preko mosta prebačeni su i drugi delovi 6. ličke divizije, kao i nekoliko sovjetskih tenkova. „Ujutro, po magli, Nijemci su se privukli položajima 13. proleterske brigade u namjeri da je iznenade, napadnu i odbace dalje preko Save i poruše most, nastojeći da dobiju u vremenu radi organizacije nove linije odbrane u Sremu. Međutim, bili su na vrijeme primjećeni i osujećeni u namjerama. Njihov napad brzo je zaustavljen, a zatim su bataljoni zajedno s jedinicama Crvene armije, podržani artiljerijom i tenkovima, krenuli u napad. Iako je davao jak otpor uz snažnu artiljerijsku i minobacačku vatru, od koje su jedinice trpjele velike gubitke, neprijatelj je bio prisiljen da se polako povlači. Nakon borbe koja je nesmanjenom žestinom trajala čitav dan, tek uveče su bataljoni ponovo prodrli do željezničke stanice, gdje su borbe nastavljene cijelu noć. I dok su vođene borbe kod stanice, Nijemci su u toku noći izvlačili svoje snage iz Zemuna, a pred zoru se povukli i od željezničke stanice. Ujutro 22. oktobra, kad su bataljoni 13. proleterske brigade i dijelovi 73. gardijske divizije krenuli u napad, neprijatelja pred njima nije

370 Vladimir Hlaić, *n.d.*, str. 226.

bilo. Odstupio je prema Staroj Pazovi i Rumi. Zemun je bio slobodan.”³⁷¹

Prema izveštaju Štaba 1. proleTERSke divizije, pod čijom komandom se borila 13. proleTERSka brigada, nakon zauzimanja Zemuna brigada je zarobila „160 domobrana, 41 finansa, 27 policajaca i 16 avijatičara” Oružanih snaga NDH. Prema istom izveštaju 13. proleTERSka brigada je u borbama za Zemun 20-21. oktobra ubila 85 i zarobila 12 nemačkih vojnika, pri čemu je imala 10 poginulih, 78 ranjenih i 23 nestalih boraca.³⁷²

U međuvremenu, jedinice 6. ličke divizije zauzele su Bežanijsku kosu, a jedinice 12. udarnog korpusa forsirale su Savu kod Umke i Skele i otpočele borbe u Sremu. Time je Beogradska operacija okončana.

371 Todor Radošević, *n.d.*, str. 278-279.

372 *Зборник НОП-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 280. Todor Radošević, autor monografije o 13. proleTERSkoj brigadi pominje nešto veće gubitke brigade: 16 poginulih, 98 ranjenih i 30 nestalih boraca. (Todor Radošević, *n.d.*, str. 279). U borbama za zemunski mostobran ranjeni su komandant 13. proleTERSke brigade Milan Žeželj i politički komesar brigade Ivan Denac.

Zločini nemačkog okupatora nad civilnim stanovništvom Beograda poslednjih dana okupacije

Uporedo sa teškim borbama na potezu od Narodne skupštine prema palati „Albanija” i Narodnom pozorištu, nemački okupator je uništavao i pljačkao stambene objekte i javne zgrade i ubijao civilno stanovništvo u delu grada od Trga Republike prema Kalemegdanu. Najmasovniji zločin okupatora iskusili su stanari zgrade u Ulici Vase Čarapića 22, gde su ubijene 23 osobe. Nemački vojnici su 18-19. oktobra primorali stanovnike zgrade u Ulici Vase Čarapića 22 da siđu u podrum, nakon čega su minirali zgradu. Tom prilikom ubijen je 21 stanovnik ove zgrade i dve prolaznice koji su se sklonile u zgradu kako bi se zaštitili od uličnih borbi.

O ovom zločinu izvestila je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945. Na osnovu saopštenja Državne komisije poznata su imena 21 stanara zgrade (od 6 do 49 godina starosti) stradali u miniranju. Takođe, u saopštenju komisije pominje se da su „u istoj zgradi poginule jedna žena i njena kćerka od tri godine. One su se u podrumu našle slučajno, sa ulice, te ih niko nije znao po imenu. Jedino se doznalo da je muž te žene bio poslastičar, a da je i on nastradao negde prilikom borbi za oslobođenje grada.” U saopštenju se ističe da su nemački vojnici „sa uperenim revolverima oterali u podrum” stanare zgrade, „zatvorili i zaključali podrumski kapak i nakon toga minirali zgradu”. Napominje se da je „u drugom delu podruma iste zgrade bilo takođe sklonjenog građanstva”

kojima su nemački vojnici namenili istovetan kraj. „Ali za ovaj odvojeni deo zgrade bila je nameštena zasebna mina – oko 300 kilograma ekrazita. Pukim slučajem, prilikom eksplozije prve mine, neki odvaljeni komad zgrade pao je na fitilj između njenog gorućeg dela i pripremljene mine i prekinuo ga. Na taj način, eksplozija mine je izostala, a devet ljudi ostalo je u životu. Docnije su ih izvukli kroz jedan uzan podrumski prozorčić.”³⁷³ Napominjemo da na ovoj lokaciji ne postoji nikakvo spomen-obeležje koje bi podsećalo na navedeni zločin.

U izveštaju Državne komisije navodi se da su nemački vojnici minirali zgradu hotela „Makedonija” u Ulici Vase Čarapića 24, neposredno pored minirane zgrade na broju 22. „Susedna zgrada br. 24 u Vasinoj ulici, stari hotel 'Makedonija', takođe je rano ujutro, 19. oktobra miniran na taj način što su Nemci eksploziv uneli kroz provaljeni izlog štamparije Baronek sa Kraljevog trga [danas: Studentski trg] i celu štampariju posejali minama. Najveći deo zgrade je porušen, ali srećom ljudskih žrtava nije bilo, jer je 11 stanara bilo sklonjeno u zapadnom delu zgrade u podrumu.” Na Studentskom trgu u produžetku Ulice Vase Čarapića, nemački okupator je poslednjih dana okupacije zapalio nekoliko stambenih i javnih zgrada. U saopštenju Državne komisije ističe se kako su nemački vojnici 18. oktobra 1944. zapalili stambenu zgradu na Studentskom trgu 20 „dok su se stanari nalazili u podrumu, pa su ostali živi samo zahvaljujući tome što su na vreme osetili da kuća gori, te izleteli kako je ko stigao na ulicu pod paljbom mitralje-

373 *Саопштења*. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 212-214.

za i bacača.” Takođe, zapaljena je i stambena zgrada na Studentskom trgu 22. Isto tako, nemački vojnici su 18. oktobra 1944. minirali stambene zgrade na Studentskom trgu 6 i 8. „Pre nego što će minirati zgrade 6 i 8, nemački vojnici su obili zaključanu kapiju kuće br. 8, gde su se bili sklonili stanari susedne prizemne kuće br. 6, upali unutra sa dva velika sanduka mina koje su počeli odmah montirati, a stanarima naredili da siđu svi u podrum. Tek na molbe nekih stanara, koji su znali nemački, zločinci su odveli ove ljude – oko 70 lica – u Feldkomandu, gde su ih zadržali izvesno vreme, a potom oterali prema Savskoj padini. Jedno lice zadržali su u Feldkomandi i za njegovu sudbinu se ne zna. Zgrade su porušene do temelja.”³⁷⁴ Feldkomanda je bila smeštena u zgradi današnjeg Etnografskog muzeja na Studentskom trgu.

Nemački vojnici su poslednjih dana okupacije minirali i stambenu zgradu na Studentskom trgu 9 i zapalili zgradu Univerziteta (današnja zgrada Filološkog fakulteta) na Studentskom trgu 3, kao i zgradu Kolarčevog narodnog univerziteta na Studentskom trgu 5 (izgoreli su međusprat, prvi i drugi sprat Kolarca, dok su parter i dvorana sačuvani zahvaljujući tome što su borci 1. proleterske brigade ugasili požar u zgradi). U ovom delu grada, okupator je planirao da izvrši miniranje i drugih zgrada, ne štedeći živote stanara koji su se našli zatečeni između dve vatre.

U tekstu u jednom od prvih brojeva obnovljene *Politike*, navodi se kako je berberin Đura Petrović iz Ulice kralja

374 Исто, стр. 215-216.

Petra 54 „spasio oko 250 osoba iz susedne zgrade u Ulici Zmaja od Noćaja.” Na inicijativu berberina Petrovića „hrabri ljudi probijali su zidove između pojedinih zgrada, prenosili žene i decu preko dasaka postavljenih na prozorima kuća pod kišom kuršuma i eksplozijom granata, izlažući svakog trenutka svoj život opasnosti i tako uspeali da ih spasu iz podruma i zgrada koje su gorele.”³⁷⁵ Okupator je u ovom navratu zapalio i šestospratnu zgradu u Ulici Zmaja od Noćaja 11.

„Što su se borbe više bližile svome završetku, i što je njihov otpor bio bezizgledniji, nemački vojnici bivali su sve svirepiji prema civilnom stanovništvu koje se sklonilo u podrumе, nenaoružano. Rano ujutru, oko 6 časova, oni su nagnuli u kuću u Zmaja od Noćaja ulici. Zaključane kapije nisu za njih bili prepreka. Oni su razbili, bacivši na onu u zgradi br. 9 ručne bombe, a na onu iz br. 13 koja je bila masivnija, naleteli tenkom i provalili je. Upali su u kuće i divljački stali obijati pojedine stanove, tražeći vino, rakiju i isterujući još preostale stanare skoro bez odela u podrum. Pritom su sistematski, da bi požar sigurno progutao zgradu i ukućane, potpaljivali stvari u pojedinim stanovima. Stanari iz ovih zgrada spasli su se u poslednjem času probivši zid i prebacivši se u Višnjićevu ulicu. Spasli su samo gole živote, ostavši bez igde ičega, bez nameštaja, namirnica i najnužnijeg odela.”³⁷⁶

375 „Избезумљени Немци рушили су и палили без обзира најлепши део Београда”, *Политика*, XLI, 11802, Београд, 25.11.1944, стр. 3

376 „Злочиначко уништавање Београда и свирепо убијање Београђана”, 20. октобар. Недељни лист Јединственог народно-ослободилачког фронта Београда, II, 5, Београд, 6.1.1945, стр. 9.

Na osnovu saopštenja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, doznajemo da su nemački vojnici 15. oktobra 1944. namerno granatirali zgradu u Ulici cara Uroša 6. U saopštenju se ističe da su nemački vojnici „došli kod sopstvenika zgrade i naredili mu da sa svim stanarima ide u podrum iz koga niko ne sme izlaziti. Naredba je odmah izvršena. Celog tog dana, kao i naredna dva dana, više puta su u kuću dolazile slične patrole i pretresale kuću od podruma do tavana. I kad su se uverili da su u zgradi samo žene, deca i starci, ispalili su na kuću devet granata iz topa na Kalemegdanu.” Nemački vojnici su 17. oktobra 1944. provalili u zgradu u Ulici Tadeuša Košćuška 26. „Kapija je bila zaključana kad su se čuli jaki udarci. Pre nego što je nastojnik zgrade Milenko Antonijević stigao da otvori kapiju nemački banditi su je već sekirama razvalili i jurnuli uz stepenište. Vikali su da je iz kuće pucano na njih. Naredili su ukućanima da niko ne sme izaći na ulicu jer će u suprotnom odmah biti streljan. Na ovo su se stanovnici zgrade malo umirili, misleći da je opasnost prošla, jer su se zločinci uverili da iz kuće nije pucano. Međutim, malo posle toga, iz stana u parteru počeo je da liže plamen uz stepenište i požar se naglo širio. Svet se našao u neprilici i očajanju: ako izađe na ulicu biće streljan, ako ostane u kući naći će smrt u plamenu. Iz zapaljene zgrade razleteli su se krici i dozivanja u pomoć. Srećom, stanovnici susedne zgrade pritekli su u pomoć: iz dvorišta su namestili neke stepenice i stolove,

te kroz prozore, uz najveću opasnost, izvukli nesrećne susede iz zapaljene kuće.”³⁷⁷

Živojin Dimitrijević, krojač sa stanom u Ulici Zmaja od Noćaja, nakon oslobođenja svedočio je o ubijanju stanovnika u delu grada oko Studentskog trga i Ulice kneza Mihaila. „Na dan 18. oktobra 1944. godine bio sam uhvaćen, za vreme oslobađanja Beograda, od Nemaca i odveden u prodavnicu radio aparata 'Minerva', u Knez Mihajlovoj ulici br. 33, gde sam zatekao jednog civila-Srbina za koga sam saznao docnije, da je to bio Dragiša Mitrović, advokat iz Beograda. Da je u pitanju bio Dragiša Mitrović saznao sam u toku saslušanja koje su vršili dva nemačka oficira uz pomoć dva podoficira, dok su dva vojnika bili na vratima radnje. Jedan od ovih oficira govorio je srpski, ali rđavo, dok je jedan od podoficira govorio vrlo dobro, te verujem da je bio folksdojčer. Dragiša je bio od ovih Nemaca osumnjičen kao komunista. To znam po tome što je nemački oficir, koji je govorio rđavo srpski, vikao na pokojnog Dragišu: 'Ti si komunista, priznaj, zašto ne priznaješ, materijal dokazuje', držeći jedan letak u ruci. Pri tome oni su Dragišu tukli rukama i nogama pošto ovaj Dragiša nije hteo da prizna. Posle saslušanja oni su se savetovali i ja sam iz onoga zaključio da će oni Dragišu da streljaju. Po završenom saslušanju naredili su Dragiši da se okrene vratima, na zadnjem delu radnje, što je on i učinio. Kada je Dragiša okrenuo glavu, podoficir koji je govorio dobro srpski i koji je verovatno bio folksdojčer udario ga je kundakom revolvera u lice, a kada je Dragiša ja-

377 Саопштења. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945, стр. 216-218.

uknuo ovaj isti podoficir opalio mu je metak. Dragiša je posle prvog metka pao potrbuške i u tom položaju je ostao... Za vreme moga sprovođenja od mesta gde sam bio uhvaćen od strane Nemaca, kao i docnije, video sam nekoliko leševa ubijenih Beograđana, i to: jedan muški leš i to mlađeg čoveka, koji je mogao imati oko 30 godina, preko puta Mitića, pred Mitićevim magacinom u Knez Mihajlovoj ulici; dva kod radnje braće Vukoičića u Knez Mihajlovoj ulici, i to jedan blizu ugla Uskočke i Knez Mihajlove, a drugi pred samom radnjom (muški i ženski leš). Pored toga video sam nekoliko leševa u Rajićevoj ulici, ali da li su to bili muški ili ženski leševi ne mogu da kažem pošto sam ih u prolazu video. Isto tako bilo je nekoliko leševa u Univerzitetskom parku - tu je bilo pet do šest leševa i to muških. Ovi leševi bili su leševi mlađih ljudi. Trojica od njih bili su odeveni u odelo Obnovaca (pripadnici Nacionalne službe rada za obnovu Srbije, *nap. aut.*). Ovi leševi nalazili su se u onom delu parka koji se nalazi preko puta Feldkoman-danture, odnosno bivše Beogradske berze i Trgovačke komore.”³⁷⁸

Zadržavajući se duže u delu Dušanove i donjeg Dorćola koji gravitira ka Kalemegdanu, nemački vojnici su pred povlačenje spalili određeni broj stambenih zgrada. „U Dušanovoj 2 i 10 zapaljene su zgrade i to neposredno. U Banatskoj 56 Nemci su od 15. do 17. oktobra imali borbeno uporište, a prilikom povlačenja zgradu su upa-

378 AJ, DK, 101, 381, 322, Zapisnik o saslušanju svedoka Živojina Dimitrijevića, krojača iz Beograda izvršen na dan 24. aprila 1945. godine u Il rejonskom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu

lili.” Takođe, nemački vojnici su prilikom povlačenja prema Kalemegdanu, zapalili zgradu Prve muške gimnazije, koja je delom izgorela. Zabeležene su paljevine i pojedinačna ubistva stanovnika Beograda u ulicama smeštenim na Savskoj padini. Možda najkarakterističniji primer dogodilo se u Ulici Gavrila Principa 51. „U zgradi u Bosanskoj 51 Nemci su pokazali redak primer divljaštva. Mladi Gaja Graovac, sin vlasnika kuće Mihaila, poginuo je dan ranije od šrapnela. Njegovo telo ležalo je u roditeljskom domu, kad su se pojavili nacisti i počeli da pripremaju paljenje zgrade. Roditelji su pokušali da iznesu leš svoga sina iz kuće da bi ga docnije mogli pristojno sahraniti. Nemci im to nisu dozvolili, već su ih izbacili iz kuće. Malo zatim, kuća je izgorela, a sa njim i telo nesrećnog Gaje Graovca, na oči roditelja.”³⁷⁹

Prema službenim podacima u Beogradu je oštećeno ili srušeno preko polovine od oko 25.000 zgrada. „Za sve vreme rata, uključujući sva bombardovanja i borbe za Beograd, porušeno je, delimično izgorelo i lakše oštećeno 12.749 zgrada, dakle nešto više od polovine. Sasvim je razrušeno 1.287, delimično razoreno i izgorelo 2.592, a lakše oštećeno 8.870 zgrada. Treba naglasiti da je samo od nemačkog bombardovanja stradalo 9.365 zgrada. U ogorčenim borbama za oslobođenje Beograda, nastra-

379 „Злочиначко уништавање Београда и свирепо убијање Београђана”, 20. октобар. Недељни лист Јединственог народно-ослободилачког фронта Београда, II, 5, Београд, 6.1.1945, стр. 8.

Prema dostupnim podacima, u ovom delu grada nemački vojnici su poslednjih dana okupacije ubili sledeća lica: Stevan Marjanović, trgovački pomoćnik sa stanom na Zelenom vencu 3, Stevan Prokin, sa stanom na Zelenom vencu 2; Đorđe Marković, krojač sa stanom u Kosmajskoj 33, Dragoljub Milovanović sa stanom u Balkanskoj 28 (AJ, DK, 110, 381, 52; AJ, DK, 110, 381, 68; AJ, DK, 110, 381, 268; AJ, DK, 110, 381, 730)

dalo je, zahvaljujući velikoj obazrivosti sovjetske i naše komande 140 zgrada; od toga je samo 14 zgrada potpuno uništeno.”³⁸⁰ Može se opravdano pretpostaviti da zgrade koje je uništila ili oštetila nemačka vojska poslednjih dana okupacije nisu uvrštene u ovih 140 oštećenih i uništenih zgrada.

Sabiranje mrtvih

Partizanski borci ginuli su u Beogradu i u prvim danima nakon oslobođenja. Sutradan nakon oslobođenja, 21. oktobra, u popodnevним časovima, na početku Dušanove, u blizini Kalemegdana, poginulo je 15, a ranjeno 25 boraca 2. bataljona 4. krajiške brigade. Okolnosti njihove pogibije nisu bile razjašnjene. „Bilo je govora da je eksplodirala granata ispaljena iz Zemuna, da je neko gađao stroj bataljona tromblonom, da se nekom od boraca otkočila bomba sa opasača, udarila o beton i tako došlo do eksplozije, kasnije se pronela vest da su pronađena dva Nemca, nedaleko od udesa, koji su, navodno, gađali stroj bataljona.”³⁸¹ Prema pisanju beogradske štampe, eksplozija, pogibija i ranjavanje veće grupe partizana u Dušanovoj posledica je diverzije od strane nepoznatog nemačkog vojnika. Ovaj diverzant je navodno

380 Александар Видојковић, „Рад на рашчишћавању београдских улица”, 20 октобар. Недељни лист Народног фронта Београда, II, 34, Београд, 27.7.1945, стр. 9.

381 Dmtar Radanović, „Tragedija u oslobođenom gradu”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984, str. II/516-517.

pronađen od strane građana i linčovan. Poginuli partizani su privremeno sahranjeni „na malome skveru u Francuskoj ulici, pored crkve Aleksandra Nevskog”.³⁸²

Prema sećanjima savremenika, manje grupe nemačkih vojnika otkrivane su u danima nakon oslobođenja grada. „Štab [6. ličke proleterske] divizije smestio se posle oslobođenja Beograda pored zemunskog mosta [u Karađorđevoj]. Kasnije se otkrilo da tu postoji grupa nemačkih vojnika. Neko vreme smo se posmatrali, a onda je počela borba. Ubrzo zatim je ova grupa likvidirana.”³⁸³ Indikativno je, prema ovom kazivanju, da nemački vojnici nisu pokušali da se predaju, što nas uvodi u razmatranje tvrdnji o borbama vođenim sa nemačkim diverzantima u Beogradu, u danima nakon oslobođenja grada.

Navedeni podaci o prisustvu nemačkih vojnika u Beogradu, u danima nakon oslobođenja, kao da potvrđuju tvrdnje Gojka Kraljevića, tokom rata diverzanta u Slavoniji, koji je neposredno nakon oslobođenja postao komandir 2. bataljona 2. brigade 4. beogradske divizije Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ-a). Napominjemo da sem Kraljevićevog svedočenja, koje je u najmanje tri navrata aktuelizovano u domaćoj javnosti nakon Drugog svetskog rata, raspoložemo i sa potvrdom njegovih navoda od strane Mikaila Jasnića, zamenika komesara 2 bataljona. Prema Kraljevićevim tvrdnjama,

382 J. Л., „Цртице из ослобођења Београда”, 20. октобар. Недељни лист Народног фронта Београда, II, 46, Београд, 19.10.1945, стр. 7.

383 Лазо Радаковић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Трећа лична пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Гњатовић и др.), Београд, 1991, стр. 272.

27. oktobra 1944, po naređenju Odeljenja za zaštitu naroda (OZN-e), formirana je jedinica KNOJ-a za borbu protiv nemačkih diverzanata u Beogradu. Prema ovim tvrdnjama, nemačka komanda je u Beogradu ostavila 175 diverzanata koji su imali zadatak da destabilizuju pozadinu fronta i prilike u Beogradu, sprovodeći razne oblike diverzija usmerenih protiv stanovništva, jugoslovenskih i sovjetskih oružanih snaga.³⁸⁴ Prema ovom svedočenju, nemački diverzanti su se krili u podzemnim hodnicima beogradske kanalizacije i ruševinama pojedinih postrojenja u okviru kompleksa železničke stanice, pri čemu su, navodno, imali pomoć manjeg broja građana, odnosno saradnika Gestapoa. Akciji su prethodila ubistva i nestanci pojedinih jugoslovenskih i sovjetskih vojnika. Tokom prvog dana akcije, navodno je zarobljen veći broj nemačkih vojnika: sedam u podrumima starog Generalštaba, na uglu Ulice kneza Miloša i Nemanjine, i 25 u ruševinama ložionice na železničkoj stanici.³⁸⁵ U podzemnom hodniku, ispod Sarajevske „čekalo ih je još jedno iznenađenje. Naišli su na gomile hrane, oružja

384 Петар Стојановић, „Проверено – мин њет. (2) Стравична акција”, *Вечерње новости*, XII, Београд, 17.12.1964, стр. 17; Mirko Jovičević, „Nemački diverzanti u oslobođenom Beogradu. (1) U susret nevidljivom protivniku”, *Narodna armija*, XXXIX, 2358, Beograd, 20.9.1984, str. 12; Mirko Jovičević, *Smrt je dolazila iz podzemlja*, Gornji Milanovac, 1986.

Sem Gojka Kraljevića i Mikaila Jasnića, poznata su imena još nekoliko učesnika ove akcije: Danilo Đurović, Nikola Šćepanović, Duško Milojević, Mića Ličanin, Zdravko Stević, Janez Kožar, Marko Vratonić, Milan Ilić, Vladimir Milutinović, Vladimir Popović.

Zanimljivo da je na osnovu svedočenja Gojka Kraljevića 1965. u Beogradu, u jugoslovensko-sovjetskoj koprodukciji, snimljen igrani film „Проверено – нема мина”, u režiji Zdravka Velimirovića i Jurija Lisenka.

385 Петар Стојановић, „Проверено – мин њет. (5) Командоси минирају водовод”, *Вечерње новости*, XII, Београд, 21.12.1964, стр. 15.

gotovo svih vrsta, specijalnu odeću, kožne kapute, uniforme raznih armija, među kojima su bile i partizanske, velike količine sanitetskog materijala, tehničke robe.”³⁸⁶ U ovom podzemnom hodniku, u koji se ulazilo iz šahta pokraj hotela „Beograd”, sledećih dana akcije, navodno je uhvaćeno 40 nemačkih vojnika. Knojevci su pretraživali kanalizacione hodnike i tunele, kilometar po kilometar, po mraku, vodeći borbu sa diverzantima (neretko hladnim oružjem jer je trebalo sakriti vlastito prisustvo). U podzemnim hodnicima čekala su ih mnoga iznenađenja, od kojih su najopasniji bili neposredni susreti i borba prsa u prsa sa neprijateljem. Ovakvih borbi je, prema Kraljevićevim tvrdnjama, bilo nekoliko. „Idući prema glavnom kanalu (koji povezuje kolektor kod „Mostara” sa kolektorom kod Dunav stanice, *nap. aut.*) vojnici su zastali grdno iznenađeni. Pitali su se ko se ovde borio: u blatu je ležalo pet mrtvih Nemaca i četvorica četnika. Nemci su prvo pobili četnike, a onda su izvršili samoubistvo.”³⁸⁷ Prema ovom svedočenju, najžešći okršaji vođeni su u podzemnim hodnicima u blizini „Mostara”, Glavne železničke stanice, ispod Savske, kao i hodnicima u blizini Tehničkog fakulteta, u podrumu Arhiva Srbije i u podzemnim hodnicima u blizini Dunav stanice. Prema Kraljevićevim tvrdnjama, tokom sedmodnevnih borbi neutralisani su svi nemački diverzanti. „Ovom broju treba dodati i nekoliko desetina likvidiranih ili zarobljenih, zaostalih nemačkih voj-

386 Mirko Jovičević, „Nemački diverzanti u oslobođenom Beogradu. (4) Prepad na bolnicu”, *Narodna armija*, XXXIX, 2361, Beograd, 11.10.1984, str. 11.

387 Петар Стојановић, „Проверено – мин њет. (3) Убица сержанта ухваћен”, *Вечерње новости*, XII, Београд, 18.12.1964, стр. 15.

nika i četničkih bandi.” Izvor iz 1964. navodi da je poginulo 45 boraca 2. bataljona 2. brigade 4. beogradske divizije KNOJ-a, dok izvor iz 1984. navodi broj od 40 poginulih. „Broj ranjenih je bio znatno veći.”³⁸⁸ Oba izvora se slažu da je „za vreme akcije i posle nje, 17 boraca upućeno na lečenje, u duševnu bolnicu”, pri čemu ni Kraljević „nije bio pošteđen [dvomesečnog] lečenja”.³⁸⁹ Navedene tvrdnje Gojka Kraljevića svakako zahtevaju potvrdu u primarnim izvorima.

U danima nakon oslobođenja grada, inženjerci pet bataljona 11. inženjerske brigade i dva bataljona 44. inženjerske brigade Crvene armije razminirali su 845 objekata u Beogradu i demontirali 3.179 mina i 3.540 eksplozivnih punjenja.³⁹⁰ Samo u prvih mesec dana nakon oslobođenja poginulo je oko 150 stanovnika Beograda (većinom dece) od zaostalih mina i drugih eksplozivnih sredstava.³⁹¹ Zahvaljujući brzom radu sovjetskih inženjeraca, sprečeno je veće stradanja stanovnika.

Prema nepotpunim i nevalorizovanim podacima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, iz 1946, tokom nemačke okupacije u Beogradu je krivicom okupacionih snaga i njihovih saradnika iz redova domaćih formacija, smrtno stradalo 14.402 stanovnika. Od ovog broja nemačke voj-

388 Mirko Jovičević, „Nemački diverzanti u oslobođenom Beogradu. (8) Poslednji kilometar užasa”, *Narodna armija*, XXXIX, 2366, Beograd, 15.11.1984, str. 11.

389 Петар Стојановић, „Проверено – мин њет. (2) Стравична акција”, *Вечерње новости*, XII, Beograd, 17.12.1964, стр. 17.

390 *Beogradska operacija...*, str. 271.

391 *Beograd у рату и револуцију 1941-1945*, I-II, Beograd, 1984, стр. II/629.

no-policijske snage snose odgovornost za smrt 13.783 (95,7%), Specijalna policija za 542, a ostale domaće formacije za 77 stanovnika. Vredi napomenuti da brojka od 13.783 podrazumeva mnoge stanovnike Beograda koje su uhapsili pripadnici kvislinške žandarmerije i SDS, kao i Specijalne policije, a koji su potom streljani od strane nemačkog okupatora. Ovo se naročito odnosi na hapšenja Roma, simpatizera i pripadnika NOP-a. Procenat stradalih za čiju smrt su odgovorni pripadnici okupacionih vojno-policijskih snaga, kao i ukupan broj smrtno stradalih stanovnika Beograda, svakako je veći od navedenih brojki, budući da su saradnici Državne komisije izneli pretpostavku da je u Beogradu stradalo „oko 9.000 Jevreja i oko 1.000 Cigana”. Broj stradalih beogradskih Jevreja i Roma realno je veći, dok komisija nije raspolagala potpunim podacima o broju stradalih u nemačkim bombardovanjima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima, kao ni podacima o izginulim pripadnicima NOVJ iz Beograda. Može se pretpostaviti da je ukupan broj stradalih stanovnika Beograda od 6. aprila 1941. do 20. oktobra 1944, veći za nekoliko hiljada.³⁹²

Van navedenog procenjenog broja ubijenih (14.402), prema istim podacima, raznim oblicima torture bilo je

392 Ukoliko u ovaj broj uključimo i žrtve savezničkih bombardovanja, onda se ukupan broj stradalih u ovom razdoblju dodatno uvećava. Značajnu poteškoću u utvrđivanju broja stradalih stanovnika Beograda predstavlja činjenica da je popisna komisija iz 1964. popisivala žrtve rata na osnovu mesta rođenja, što je umanjilo realan broj stradalih stanovnika Beograda, budući da mnoge žrtve među stanovništvom glavnog grada nisu bile rođene u Beogradu. Sem toga, popis iz 1964. je nepotpun i metodološki manjkav.

izloženo 3.074 stanovnika glavnog grada (oni koji su preživeli rat), pri čemu je Specijalna policija odgovorna za mučenje 1.743 stanovnika. Ovi podaci svakako nisu konačni i realno su veći. Prema istim podacima, velik broj Beograđana bio je izložen raznim oblicima represije („lišenje slobode [verovatno bez smrtnog ishoda]: 15.689; internacija u logore [verovatno bez smrtnog ishoda]: 2.344; odvođenje na prinudni rad: 7.629, prinudno preseljenje: 470”). Prema istim podacima, Specijalna policija odgovorna je za hapšenje 3.327 Beograđana, a vojno-policijski organi nemačkog okupatora za hapšenje 12.140 (ostatak uhapšenih odnosi se na lica koja su lišena slobode od strane drugih formacija). Svakako da su mnoga lica koje su uhapsili pripadnici kvislinške žandarmerije (prvenstveno osobe romskog porekla) uvršteni među one koje su pohapsili pripadnici Specijalne policije ili nemački okupator. Takođe, nepotpuni su podaci o „povredi imovine” (5.578), budući da komisija nije raspolagala mnogim podacima o pljački imovine beogradskih Jevreja i Roma. Prema nepotpunim podacima, u nemačkim bombardovanjima 6-12. aprila 1941. (verovatno i granatiranjima 14-22. oktobra 1944) stradalo je 1.916 lica.³⁹³ Iako svi ovi podaci nisu konačni i poimenično dokazani, mogu se smatrati polaznom osnovom za utvrđivanje realnih brojki.

393 AJ, DK, 110, 55, 901-904.

Kada je reč o podacima koji govore o broju stanovnika Beograda koji su bili izloženi raznim represivnim merama, logično je pretpostaviti, iako to nije naglašeno u dokumentaciji, da se ove brojke ne odnose na lica koja su ubijena, ili makar se većim delom ne odnose na ova lica. Zbog neujednačenog metodološkog pristupa, nejasno je da li se i koliko se preklapaju podaci o licima koja su lišena slobode sa podacima o onima koji su internirani u logore i odvođeni na prinudni rad.

General-lajtnant Peko Dapčević, komandant 1. armijske grupe, obavestio je Vrhovni štab NOVJ, neposredno nakon oslobođenja grada, o gubicima snaga pod njegovom komandom. Prema ovom izveštaju, u borbama od 13. do 20. oktobra poginulo je 550 i ranjeno je 1.700 boraca NOVJ.³⁹⁴ Ovaj podatak pokazuje da Štab 1. armijske grupe nije imao čak ni približne podatke o broju poginulih partizanskih boraca. Prema zvaničnim posleratnim podacima, snage NOVJ su u borbama za oslobođenje Beograda imale 2.994 poginulih i 3.379 ranjenih boraca. Prema istim podacima, u ovim borbama poginulo je 960 boraca Crvene armije, pri čemu je nepoznat broj ranjenih sovjetskih vojnika.³⁹⁵

U pomenutom Dapčevićevom izveštaju navodi se i procena poginulih i zarobljenih pripadnika neprijateljskih snaga. „U borbama za oslobođenje Beograda od 13. do 20. o.m. samo naše jedinice ubile [su] 15.470 neprijateljskih vojnika i oficira i zarobili 2.900.”³⁹⁶ Broj poginulih nemačkih vojnika svakako je uvećan, čak i ako uračunamo nemačke vojnike koje su ubili pripadnici Crvene armije, dok se broj zarobljenika čini prilično manji od realnog (pogotovo ako uračunamo i nemačke vojnike koje je zarobila Crvena armija). U ovaj broj nisu uračunati nemački vojnici zarobljeni između Avale i obrenovačke Posavine, nakon 20. oktobra. Prema službenim jugoslovenskim podacima, nemački gubici u borbama za Beograd podrazumevali su „15.000 pogi-

394 VA, NOVJ, k. 372, f. 2, d. 2.

395 Јован Марјановић, *Београд*, Београд, 1964, стр. 340.

396 VA, NOVJ, k. 372, f. 2, d. 2.

nulih i 9.000 zarobljenih”.³⁹⁷ Svakako da su i zvanični podaci o broju zarobljenika uveličani u odnosu na realne brojke.

Bitka za Beograd podrazumeva najveće gubitke nemačkih oružanih snaga u ljudstvu i tehnici u čitavom događajnom toku Drugog svetskog rata na jugoslovenskom tlu, bilo da je reč o poginulim ili zarobljenim nemačkim vojnicima. Na ovom mestu se čini opravdanim sagledati odnos pobedničke strane prema nemačkim ratnim zarobljenicima.

Vermah-t je u Srbiji i Jugoslaviji vršio zločine nad zarobljenim partizanima i civilnim stanovništvom sve četiri godine okupacije. Kada govorimo o zločinima Vermah-ta u Srbiji, bitna karakteristika ovih zločina podrazumeva da su vojnici nemačke regularne armije upravo na tlu Srbije učestvovali u sprovođenju genocida nad jevrejskim i romskim stanovništvom i sprovođenju mera masovnog terora nad srpskim civilnim stanovništvom, koji se donekle mogu smatrati etnički motivisanim zločinima, iako su za primaran cilj imali stvaranje ambijenta u kom bi svaki otpor okupaciji bio brutalno osujećen. Ove mere terora podrazumevale su masovna streljanja talaca i drugih civila i internaciju civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika u logore, kako na tlu Srbije, tako i u logore u drugim zemljama, zatim torturu i mučenja u istražnim zatvorima i logorima, prinudni rad logoraša i drugih uhapšenika, kao i nemilosrdnu pljačku stanov-

³⁹⁷ *Beogradska operacija...*, str. 304.

ništva koja je za posledicu imala masovno izgladnjivanje velikog broja stanovnika.³⁹⁸

Nemačka vojska je u borbama protiv snaga NOVJ u Srbiji, u danima koji prethode otpočinjanju borbi za oslobođenje Beograda, vršila streljanja zarobljenih partizana.³⁹⁹ Sem toga, nemačka vojska je u jesen 1944. vršila zločine nad civilnim stanovništvom u Srbiji.⁴⁰⁰

398 O zločinima nemačkih okupacionih formacija prema zarobljenim pripadnicima NOVJ: *Nemačka obaveštajna služba*, VIII, Zbirka dokumenata: Srbija, Beograd, 1956; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србију 1941-1944*, Београд, 1970; Slobodan Milošević, „Zločini okupatora nad stanovništvom i ranjenicima u vreme Bitke na Sutjesci”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1975, Beograd, 1975; Цветови у огњу. *Изгинули у рату 1941-1945. године у општини Титово Ужице*, Титово Ужице, 1977; Чачански крај у НОБ. *Пали борци и жртве*, (пр. Драгољуб С. Суботић, Радован М. Маринковић), Чачак, 1977; Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања у Бубњу*, Београд-Ниш, 1983; Р. Познановић, М. Раонић, М. Радочић, *Трагом издаје. Сведочења о издају четника и стрељању на Крушику у Ваљево 1941*, Ваљево, 1987; Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992; Гојко Шкоро, *Терор и злочини у Ужичком округу 1941-1945*, Ужице, 1995; Radivoje Kovačević, *Sjeveroistočna Bosna 1944-1945. Prilog istoriografiji*, Brčko, 2005; *Hitlerjeva dolga senca. Nationalsocialistično državnoteroristično in rasiističko preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji*, (ur. Jože Dežman), Ljubljana, 2007; *Немачки ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских војних судова*, (пр. Ђорђе Лопичић), Београд, 2009.

Napomena: Literatura o zločinima nemačkog okupatora nad civilnim stanovništvom na širem području Jugoslavije, prilično je obimnija.

399 *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, str. 628.

U izveštaju Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka od 2. oktobra 1944. Komandi grupe armija „F”, navodi se da su nemačke snage severno od Kosmaja, početkom oktobra, streljale „20 zarobljenih komunista”, mišleći na zarobljene pripadnike NOVJ. Svakako da ovo nije jedini primer streljanja zarobljenih pripadnika NOVJ od strane pripadnik nemačkih oružani snaga, u navedenom razdoblju.

400 Primera radi, u Bresnici pokraj Čačka, 27-28. oktobra 1944, nemački vojnici su ubili 25 stanovnika. U istom selu su 4-5. novembra ubili 40 sta-

Prema nekim svedočenjima, borci 1. ličke proleterske brigade su na Čukarici zatekli „čitav vod zaklanih crvenoarmejaca”. Svakako da je reč o ubijanju neposredno nakon zarobljavanja. „Kasnije je sovjetska komanda pored leševa crvenoarmejaca provela mnoge svoje jedinice da borci vide taj zločin.”⁴⁰¹

Zarobljenički logor na Banjici uspostavljen je već 15. oktobra 1944, u toku borbi za oslobođenje Beograda, budući da je bilo neophodno izolovati veliki broj nemačkih ratnih zarobljenika, na jednoj lako branjenoj lokaciji. Osiguranje zarobljeničkog logora na Banjici najpre su vršili pripadnici 3. bataljona Brodske brigade 28. slavonske divizije, da bi od 22. oktobra 1944. u obzbeđenju učestvovao i jedan bataljon 8. crnogorske brigade.⁴⁰²

Štab 1. proleterskog korpusa, ujedno Štab 1. armijske grupe NOVJ, odnosno komandni štab kome su bile podređene sve partizanske jedinice u Beogradskoj operaciji, naredio je 17. oktobra 1944. potčinjenim štabovima: „Najstrožije zabranjujemo streljanje zarobljenih Nemaca. Sve upućivati u zarobljenički logor na Banjici. Za prekršaje ovog naređenja preduzeće se najoštrije me-

novnika, da bi u Bresnici ponovo počinili masovan zločin 27-28. novembra, kada su ubili 95 stanovnika. Sem Bresnice, koja je ubedljivo najviše stradala, nemački vojnici su izvršili masovne zločine i u nekim drugim čačanskim selima: u Lopašu su 4-6. decembra ubili 15, a u Pilatovićima 5-6. decembra 1944. ubili su 6 stanovnika. Zločine nad lokalnim stanovništvom izvršili su pripadnici tzv. Korpusne grupe Fridriha-Vilhelma Milera (Friedrich-Wilhelm Müller), generala osuđenog na smrt 1947, pred grčkim pravosudnim organima, zbog ratnih zločina u Grčkoj (*Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1945. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977, в.м.).

401 Jovo Popović, *n.d.*, str. 453.

402 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 203, 455.

re prema onima koji streljaju, kao i njihovim starešinama.”⁴⁰³

Sačuvano je i naređenje Štaba 1. proleterske brigade (18. oktobar 1944) u kom se štabovima bataljona i komandama jedinica prenosi prethodno naređenje, pri čemu se podrazumeva zabrana streljanja svih neprijateljskih vojnika, zarobljenih u Beogradu, a ne samo pripadnika nemačke oružane sile. „Od Štaba divizije dobili smo naređenje da ne smemo streljati nijednog zarobljenog vojnika, već ih sprovoditi u zarobljenički logor na Banjici.”⁴⁰⁴ Može se pretpostaviti da je naređenje od 17. oktobra posledica nepoštivanja sprovođenja zarobljenika u zarobljenički logor na Banjici i samovoljnih streljanja zarobljenika od strane nekih jedinica.

Prema svedočenju Jove Novakovića, borca 1. krajiške brigade, borci ove jedinice su 19. oktobra 1944, u blizini Vršina zarobili 150 nemačkih vojnika. „Duboko su mi urezana u sećanju preplašena lica zarobljenika.” Jedan od zarobljenika, koji je ponešto znao srpskohrvatski, upitao je partizanske starešine da li će ih streljati. „Nasmejavši se, odgovorio sam mu: 'Zašto da vas streljamo? Za vas je rat današnjim danom završen. Vi ste od danas zarobljenici.' On je moj odgovor preneo drugim zarobljenicima. Njihova lica su posle ovog saopštenja izgledala kao lica ljudi kojima je upravo poklonjen život.” Prema Novakovićevom svedočenju, borci njegove brigade zarobili su i preko 20 nemačkih ranjenika. „Bilo je preko 20 težih ranjenika na nosilima i nekoliko lakše

403 VA, NOVJ, 712B, f. 12, d. 33.

404 VA, NOVJ, 713A, f. 1/I, d. 29.

ranjenih i bolesnih. Ležali su na goloj zemlji i rastureni među kamionima. Tog trenutka u njima nismo mogli više gledati neprijatelja. Na kamionima koji su ostali iza Nemaca našli smo ćebad i njima prekrili i uvili ranjenike. Podelili smo im i hranu. To je bilo sve što smo im u tom trenutku mogli pružiti.”⁴⁰⁵ Borci 1. krajiške brigade su, prema podacima iz izveštaja štaba brigade, u trodnevnim borbama u rejonu Avale „zarobili 1.500 neprijateljskih vojnika” i „ubili i ranili 2.100”. Ove brojke su svakako znatno uvećane. U ovim borbama brigada je imala 42 poginula i 65 ranjenih boraca.⁴⁰⁶

Ipak, u izveštajima pojedinih partizanskih jedinica zabeleženi su podaci o streljanju nemačkih zarobljenika prilikom borbi za oslobođenje Beograda. U izveštaju Štaba 1. proleterske brigade (18. oktobar 1944), navodi se da je od 300 zarobljenih neprijateljskih vojnika većina streljana.⁴⁰⁷ U izveštaju Štaba 3. krajiške brigade navodi se da je nemačka vojska na sektoru na kom se borila brigada imala 1.011 „što poginulih, što streljanih” vojnika.

405 Jovo Novaković, „Brinuli smo i o ranjenim Nemcima”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964, str. 390-391.

Ovaj podatak potvrđuje Stevo Rauš, komandant 1. krajiške udarne proleterske brigade. „Ponekad se nailazilo na ranjene njemačke vojnike, ostavljene na nosilima, u njivama i šumarcima. S njima se postupalo humano i ukazivana im je pomoć. Borci 1. voda 1. čete 3. bataljona otkrili su pravu malu pokretnu neprijateljsku bolnicu. Teški ranjenici beznađno su čekali i očekivali najgore. Delegat voda Jovo Novaković i zamjenik političkog komesara čete Petar Tišma, naredili su borcima da ranjenike smjeste u pokriveno karoserije kamiona da ne kisnu. A poslje su stigle bolničarke da im očiste i previju rane.” (Milorad Gončin, Stevo Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd, 1981, str. 258-260).

406 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 173.

407 VA, NOVJ, k. 713A, f. 5, d. 6.

U istom izveštaju navodi se da je „zarobljeno i predano u logor 887” protivničkih vojnika.⁴⁰⁸ Iz ova dva navedena podatka može se zaključiti da su streljanja nemačkih zarobljenika u Beogradu vršena verovatno u prvim danima borbi, dok nije zavedena potpuna ili pretežna zabrana streljanja zarobljenika, kao i da su pojedini vojnici i starešine samovoljno vršili streljanja zarobljenika.

Prema izveštajima pojedinih jedinica NOVJ koje su učestvovala u borbama za oslobođenje Beograda, zabeležena su preotimanja nemačkih zarobljenika, koje su zarobili partizani, od strane crvenoarmejaca, pri čemu izveštaji ostaju nedorečeni u pogledu motiva ovakvih postupaka.⁴⁰⁹ Ficroj Meklejn je u ratnim memoarima evocirao susret sa jednim sovjetskim oficirom na Avalskom drumu, 20. oktobra 1944. Meklejn napominje da mu je sovjetski oficir ispričao kako su mu članove porodice ubili nemački vojnici. „Sad je bio sretan što vidi da su [neprijateljski vojnici] konačno dotučeni i smravljeni. U poslednjoj bici nisu zarobili mnogo Nemaca. Upitao sam ga šta rade sa zarobljenicima? Ako se predaju u velikim grupama, rekao je, onda ih vraćamo u bazu; ali ako ih ima samo nekoliko, dodao je, onda se ne mučimo – namignuo je. Pitao sam se samo koliko zarobljenika predstavlja veću grupu... Nešto dalje prošli smo pokraj velike grupe zarobljenika, koji su išli u suprotnom pravcu... Ubrzo posle toga, Vivijen mi pokazao nešto sa strane puta. Okrenuvši se u pravcu u kome je pokazao, ugledao sam preko stotinu tela u redovima,

408 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 28.

409 VA, NOVJ, k. 372, f. 1. d. 39; VA, NOVJ, k. 801, f. 8, d. 20.

jedna preko drugih, kao kegle oborene jednom loptom. Oni očigledno nisu poginuli u bici.”⁴¹⁰

Peko Dapčević, komandant 1. armijske grupe, govoreći o velikom broju izginulih pripadnika Korpusne grupe „Štetner”, pominje da je opkoljenim delovima grupacije bio upućen poziv na predaju, koji je odbijen. „Odmah po završetku boja obišli smo područja između Avale i Grocke – Šuplji kamen, Zuce, Mokri Lug, Vrčin... Sve je to bilo prekriveno leševima njemačkih vojnika i oficira, izmiješanim sa razbijenom tehnikom koja se užarena dimila od izgoretina kamiona i tjelesina... Izazivajući sudbinu, sami su sebi postavili smrtnu stupicu: da su se predali kad smo im uputili ultimatum, sve bi bilo drukčije.”⁴¹¹

Vladimir Dedijer, u ratnom dnevniku, pozivajući se na svedočenje Gaje Vojvodića, komandanta 4. srpske udarne brigade, navodi sledeći primer: „On je sa svojom brigadom jurišao na Nemce kod kafane u Boleču. Tu je bilo žestoke borbe. Nemci su dizali belu zastavu, ali kad su naši prišli, oni su vatru otvarali. Rusi i naši su nemilosrdno uništavali Nemce posle toga. Gajo Vojvodić nam priča: 'Ovi banditi su ratovali sa nama po čitavoj Jugoslaviji. Uhvatio sam oficire Prve planinske (1. brdska divizija, *nap. aut.*) koji znaju imena svih naših bataljona u Prvoj proleterskoj. Dobro su platili. Kad god bih

410 Ficroj Meklejn, *n.d.*, str. 230.

411 Peko Dapčević, *n.d.*, str. 204.

davao naređenje za napad, uzvikivao sam borcima: 'To im je za Sutjesku!'.⁴¹²

U dokumentaciji Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, zabeleženi su primeri ubistava stanovnika Beograda, 15-16. oktobra 1944, u delovima grada koji gravitiraju ka Cvetkovoj mehani i Pašinoj česmi, od strane prethodnica Korpusne grupe „Štetner”.⁴¹³

Grobna mesta i masovne grobnice u kojima su sahranjivani pripadnici nemačkih i kvislinških oružanih snaga

412 Владимир Дедијер, *Дневник*, I-III, Београд, 1970, стр. III/255.

Prema sumarnom izveštaju Štaba 1. brdske divizije Vermahta o borbama protiv jedinica NOVJ tokom Operacije „Švarc” (Bitka na Sutjesci), navodi se da je 1. brdska divizija zarobila 491 „komunistu” (sinonim za pripadnika NOVJ), od čega je streljala 411. (*Zbornik NOR-a*, XII/3, Beograd, 1978, str. 423-432). Okosnicu Korpusne grupe „Štetner” činili su pripadnici 1. brdske divizije. U izveštaju komandanta 118. lovačke divizije Vermahta o borbama sa snagama NOVJ tokom iste operacije, navodi se da je divizija zarobila 472 partizana, od čega je streljano 274. (*Isto*, str. 372-380). Napominjemo da su nemačke snage tokom ove vojne operacije vršile brojne zločine nad civilnim stanovništvom na širem području koje gravitira ka granici Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Manji deo 118. lovačke divizije (738. pešadijski puk) učestvovao je u nemačkoj odbrani Beograda.

413 AJ, DK, 110, 381, 173-176. (podaci o ubistvu Ivanka Blagojevića, Ulica kralja Aleksandra 518); AJ, DK, 382, 78-82. (podaci o ubistvu Živojina Simića, Ulica kralja Aleksandra bb); *Саопштења*. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, бр. 7-33, Београд, 1945, стр. 203. (podaci o ubistvu Vojina Đorđevića, Ulica Arčibalda Rajsa 30). Prema svedočenju Filipa Želtabruhova (27. jun 1945) „15. oktobra 1944, partizani i Rusi oslobodili su deo Beograda koji se zove Pašina česma, a 16. oktobra 1944. naišle su dve nemačke divizije i počele da ubijaju sve muškarce sposobne za borbu.” (AJ, DK, 110, 382, 78-82). Međutim, svedok navodi ime samo jednog ubijenog, ali s obzirom na to da su nam poznata imena još nekoliko ubijenih na ovom području, moguće je zaključiti da to nisu jedina ubistva.

nisu obeležavani, kao što nisu obeleževane ni lokacije na kojima su sahranjivani stanovnici glavnog grada ubijeni nakon oslobođenja.

Pojedinačna grobna mesta i masovne grobnice u kojima su sahranjivani pripadnici NOVJ i Crvene armije bila su razasuta širom grada, često neposredno u blizini mesta pogibije, uključujući i centralne ulice i trgo-ve. Primera radi, već sutradan nakon oslobođenja, na Trgu republike sahranjena su tela 22 sovjetska tenkista. Sahrani su prisustvovali i predstavnici jugoslovenske i sovjetske komande.

Krajem 1944. na tlu Beograda podignuti su brojni spomenici i spomen-obeležja poginulim crvenoarmejcima. „Samo od 15. do 30. novembra poginulim crvenoarmejcima stanovnici glavnog grada podigli su 18 velikih i 32 mala spomenika od mermera i granita, a pripremljena su još 52 manja spomenika koje je trebalo postaviti do 10. decembra.”⁴¹⁴ Većina ovih spomenika i spomen-obeležja je uklonjena nakon 1948-1949, što je bio odraz donekle izmenjene zvanične politike sećanja na oslobođenje Beograda, u kontekstu političkog sukoba Beograda i Moskve. U prvoj polovini 1945. u mnogim selima u okolini Beograda, naročito na području današnjih opština Zvezdara i Grocka, podignuta su obeležja nad grobovima poginulih crvenoarmejaca i partizana. Pojedini spomenici i obeležja crvenoarmejcima, u ovim naseljima, takođe su uklonjeni nakon 1948-1949, iako u manjem obimu nego u gradu. Zanimljivo je pomenuti da je u Beogradu sahranjeno, po vlastitom amanetu,

414 Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014, str. 181.

pet oficira Crvene armije koji su poginuli u borbama za oslobođenje Budimpešte, novembra 1944, a koji su prethodno bili učesnici borbi za oslobođenje Beograda. Primera radi, *Politika* je 25. decembra 1944. donela vest da su u Beogradu sahranjeni pukovnik Boris Zalmanovič Filkin i kapetan Konstantin Fjodorovič Bezbjelov. „Bila je to njihova želja, a to je i želja njihovih drugova. Oni su u jednom pismu upućenom u Beograd napisali: 'Bila bi za sve nas velika uvreda da budu sahranjeni u mrskoj neprijateljskoj zemlji.'”⁴¹⁵ Ovaj podatak dodatno svedoči da su stanovnici Beograda crvenoarmejske i partizane smatrali oslobodiocima, budući da su oficiri i vojnici Crvene armije pamtili sa kolikim oduševljenjem su dočekani u oslobođenom Beogradu.

Početkom pedesetih godina 20. veka odlučeno je da se oformi Groblje oslobodilaca Beograda na koje će biti premešteni posmrtni ostaci partizanskih i crvenoarmijskih boraca poginulih u Beogradu i okolini, oktobra 1944. Groblje je formirano 1954, naspram Novog groblja, po projektu arhitekta Branka Bona i inženjera hortikulture Aleksandra Krstića. Groblje je uređeno parkovski, sa pojedinačnim i grupnim grobnicama, obeleženim kamenim pločama sa podacima o sahranjenim borcima, pri čemu je na obeležjima iznad pojedinih skupnih grobnica samo naznačen broj osoba čiji ostaci su položeni u grobnicu.⁴¹⁶

415 *Isto*, str. 182-183; Олга Манојловић Пинтар, „(Не)видљива места сећања: споменици црвеноармејаца у Србији”, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, (ур. Александар Животић), Београд, 2010, стр. 545-553.

416 *Београд се сећа. Споменици и спомен-обележја Народно-ослободилачког рата*, (пр. Даница Баста), Београд, 1964, стр. 27-28; *Мемори-*

Krajišnici na grobu palog druga (Izvor: www.znaci.net)

Partizani u Beogradu (Izvor: www.znaci.net)

Грађани дочекују ослободиоце (Извор: www.znaci.net)

Грађани и војници и официри Црвене армије Кнез Михајлова (Извор: www.znaci.net)

Грађани поздрављају црвеноармејце Терезије (Извор: www.znaci.net)

Borci VI ličke divizije (Izvor: www.znaci.net)

Terazije
(Izvor: www.znaci.net)

Bolničarke 1. proletarske
brigade sa referentom saniteta
Zorom Petrić (u sredini)
u Beogradu, oktobra 1944.
(Izvor: www.znaci.net)

Vlado Šćekić, politički komesar 1. proleterske brigade, zatim 1. proleterske divizije (desno) i Vaso Jovanović, načelnik štaba 1. proleterske divizije, potom komandant 1. proleterske divizije. (Izvor: www.znaci.net)

Generali Ždanov i Dapčević u Beogradu, oktobra 1944.
(Izvor: www.znaci.net)

Komandni kadar 6. ličke proleterske divizije „Nikola Tesla” posle oslobođenja Beograda 1944. S desna na levo, sede: 1) Mate Radulović - rukovodilac polit-odela, 2) Miloš Mutavdžić, 3) Milan Antončić - komandant 1. ličke proleterske brigade. Stoje, sleva na desno: 1) Dane Đujić - pomoćnik komesara divizije, 2) Jovo Bursać - načelnik štaba 1. ličke proleterske brigade, 3) Nikica Pejinović - komesar 6. ličke proleterske divizije, 4) Bogdan Vujinović - komesar 1. ličke proleterske brigade, 5) Petar Bašeta - oficir pri štabu divizije.
(Izvor: www.znaci.net)

Sovjetski generali, Koča Popović i Peko Dapčević
(Foto: ljubaznošću Muzeja grada Beograda)

Smotra boraca 1. proleterske divizije na Trgu Republike, 20. oktobra 1944.
(autor: Rista Marjanović, Muzej grada Beograda)

**„'ZLOČINI
OSLOBODILACA' –
ZADATAK SRPSKE
ISTORIOGRAFIJE
VISOKOG PRIORITETA”**

Promena istorijske paradigme: oslobođenje kao nova okupacija

U okviru radikalno izmenjene politike sećanja u postsocijalističkoj Srbiji, kako je istakao istoričar Miroslav Jovanović, „generalni društveni odnos prema 20. oktobru snažno je bio obeležen radikalnom promenom paradigme, koja se menjala pod uticajem opšteg procesa revizije istorije. Prethodni diskurs 'oslobođenja' u potpunosti je odbačen i zamenjen diskursom 'okupacije'. Događaji iz oktobra 1944. prepušteni su zaboravu, i latentnoj osudi, uz приметно potiskivanje iz prostora javnog obeležavanja tradicija.”⁴¹⁷ U novijim tumačenjima oslobođenja Beograda stavlja se akcenat na represiju koju su predstavnici novouspostavljene vlasti vršili nad saradnicima okupatora, predstavnicima kvislinške administracije i njihovim političkim istomišljenicima, odnosno protivnicima pobedničke strane, pri čemu se ignoriše uloga kvislinških struktura i drugih saradnika okupatora tokom prethodnih godina. Takođe, ignoriše se činjenica da su borbe za oslobođenje Beograda podrazumevale velik broj žrtava na pobedničkoj strani. U interpretaciji događaja koji su usledili nakon oslobođenja iznose se neprovereni podaci i neutemeljene i višestruko uvećane procene broja stradalih, pri čemu se stradali nakon oslobođenja predstavljaju mahom ili isključivo kao nevine žrtve. Predstavnici akademskog istorijskog revizionizma

417 Мирослав Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)”, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, (ур. Александар Животић), Београд, 2010, стр. 520.

postuliraju temu „zločina oslobodilaca” kao „zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta”.⁴¹⁸

Promena tumačenja događaja vezanih za oslobođenje Beograda prepoznatljiva je u naučnim radovima izvesnog broja srpskih istoričara. Navešćemo jedan karakterističan primer. U monografiji istoričara Srđana Cvetkovića o političkoj represiji u Srbiji od 1944. do 1953. navodi se sledeće tumačenje atmosfere u Beogradu neposredno nakon oslobođenja: „Među stanovništvom mešala su se dvojaka osećanja – strah i euforija... Trijumfalan i harizmatičan ulazak Josipa Broza Tita na belom konju 20. oktobra 1944, preko Pančevačkog mosta u tek oslobođeni grad, uneo je zebnju u srca mnogih Beograđana.”⁴¹⁹ Ovo je paradigmatičan primer beletrizacije naučnog diskursa i ukazivanja pažnje stereotipima i neproverenim podacima konstruisanim i reprodukovanim u okviru apstraktne kolektivne memorije. Pri tom je manje važno što Tito nije ušao u Beograd „na belom konju”, već u vojnom vozilu, niti je važno što on tom prilikom nije prelazio preko Pančevačkog mosta, budući da je most bio teško oštećen i neprohodan, a ponajmanje je važno što se to dogodilo 25, a ne 20. oktobra 1944. Mnogo je bitnija tendencija ka promeni istorijske paradigme. Ovakvo neutemeljeno tumačenje društvene atmosfere u Beogradu neposredno nakon oslobođenja, ne odgovara realnim prilikama, stavovima

418 Momčilo Pavlović, „'Zločini oslobodilaca' – zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta”, *Istorija 20. veka*, XXVIII, 3/2010, Beograd, 2010, str. 9-23.

419 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 172-173.

i osećanjima većine stanovnika glavnog grada, o čemu svedoči velik broj istorijskih izvora.

Rezime novog tumačenja oslobođenja Beograda kao istorijske paradigme pružili su istoričari Bojan Dimitrijević i Kosta Nikolić: „20. oktobra 1944. 'oslobođen' Beograd. Počinje komunističko ropstvo srpskog naroda.”⁴²⁰

Procene i kvantifikacija broja stradalih na području grada Beograda nakon oslobođenja

Revolucionarni subjekat koji je krajem Drugog svet-skog rata na tlu Jugoslavije omogućio izvođenje socijal-ne revolucije uporedo sa borbom za oslobođenje zemlje od fašističkog okupatora, u službenom neoliberalnom poretku sećanja predstavljen je kao snaga koja je političku vlast zasnovala primenom revolucionarnog terora i posleratne državne represije, a ne zahvaljujući izuzet-nom borbenom zalaganju jedinica NOVJ u borbi protiv okupatora, širokoj podršci u narodu i međunarodnom priznanju.

Revizija prošlosti predstavlja jednu od bitnih karakteri-stika postsocijalističkog društva u Srbiji. Iznošenje preu-

420 Бојан Б. Димитријевић, Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић. Био-графија*, Београд, 2000. стр. 484.

U drugom, dopunjenom izdanju ove monografije (2011), izostavljene su dve navedene rečenice.

veličanog broja stradalih nakon oslobođenja predstavlja jednu od važnih karakteristika revizionističkog narativa.

Iznošenje višestruko uveličanih brojki stradalih pripadnika i simpatizera snaga kolaboracije nakon oslobođenja Srbije 1944. naročito je prisutno u medijima i istorijskoj publicistici, ali i u tvrdnjama i stavovima pojedinih predstavnika domaće istoriografije.

Tokom poslednjih desetak godina primetna je dodatna artikulacija istorijskog narativa koji podrazumeva licitiranje brojem „žrtava komunističkog terora” nakon oslobođenja.

Preispitivanje istorijskih događaja nakon oslobođenja najčešće podrazumeva viktimizaciju stradalih i izbegavanje ukazivanja na odgovornost nemalog broja lica koja su lišena života u ovom razdoblju. Po pravilu, svi stradali se imenuju žrtvama, iako činjenica smrti ne izjednačava sve stradale u ratnom sukobu i istorijskim događajima koji su posledica ovog sukoba. Dakle, nisu svi stradali u događajima nakon oslobođenja bili (nevine) žrtve. Naravno, uvek treba podsećati na činjenicu da je među osobama koje su ubijene nakon oslobođenja Srbije i Beograda bio veliki broj „onih koje bi takve sudbine poštedeo i najgori, najnepravedniji sud”.⁴²¹

Preuveličane brojke stradalih Beograđana nakon oslobođenja, kao sastavni deo retorike antikomunističke emigracije i domaćih antikomunističkih kuloara, u domaćoj javnosti najpre je plasirala desničarska štampa. Tako je krajem 1990. u jednom tiražnom beogradskom

421 Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 407.

nedeljniku (*Duga*) objavljen feljton o događajima u Beogradu nakon 20. oktobra 1944. u kom su objavljena svedočenja savremenika ovih događaja, različite saznanje vrednosti. U feljtonu se tvrdi da je u ovom razdoblju „prema nezvaničnim podacima, bez suđenja noću pobijeno između 15.000 i 30.000 žitelja Beograda”.⁴²²

Međutim, preuveličane brojke stradalih u Beogradu nakon oslobođenja iznosio je i deo istoričara koji su se istraživački ili retrospektivno doticali ovog pitanja, najčešće bez pozivanja na relevantne izvore.

Slobodan Marković, predsednik Državne komisije za tajne grobnice, u jednom radu iz 2003. istupio je sa tvrdnjom da je „u prvim nedeljama nakon oslobođenja glavnog grada Jugoslavije” ubijeno minimalno 10.000 građana.⁴²³

Austrijski istoričar Michael Portmann preuzima tezu o navodno 10.000 stradalih u Beogradu „prvih meseci nakon partizanskog ulaska”.⁴²⁴

Kazujući o broju stradalih nakon oslobođenja Beograda, Srđan Cvetković, nekadašnji sekretar Državne komisije za tajne grobnice, izneo je oprezniju pretpostavku. ”Smatramo da je [u Beogradu] stradalo između pet i

422 Branislav Matić, „Koliko je uglednih Beograđana progutao mrak oslobođenja u operaciji Crne tačke? (1) Pozvoni i pucaj!”, *Duga*, 439, Beograd, 20.12.1990, str. 37.

423 Slobodan Marković, „Communist 'Liberation' and New Order in Belgrade”, *The South Slav Journal*, Vol. 29, No. 3-4 (93-94), London, Autumn-Winter 2003, p. 12-13.

424 Michael Portmann, „Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943-1950)”, *Tokovi istorije*, 1-2/2004, Beograd, 2004, str. 61, 74.

deset hiljada. Ili preciznije: ne manje od 5.000 i ne više od 10.000.”⁴²⁵

Dušan T. Bataković, nekadašnji lider političke organizacije Veće za demokratske promene, diplomata, direktor Balkanološkog instituta SANU, autor je dokumentarnog TV serijala „Crveno doba” prikazivanog na državnoj televiziji 2004. u pet nastavaka. Navešćemo nekoliko karakterističnih rečenica iz jedne epizode ovog TV serijala u kojoj se govori o događajima nakon oslobođenja Beograda: „Pored kvartovskih centrala Ozne, [u Beogradu, nakon oslobođenja] svaka (sic! *nap. aut.*) kuća i njen podrum, postali su sobe za isleđivanje pravih i lažnih narodnih neprijatelja, izdajnika, petokolonaša, saradnika okupatora. U Beogradu, u prvom naletu streljanja, komunistička vlast je, prema najnižim procenama, likvidirala oko 10.000 građana.”

O tome koliko neodmerene izjave o kontroverznim i nedovoljno rasvetljenim događajima iz prošlosti mogu navesti na pogrešne zaključke u delu javnosti, svedoči prvo javno (crkveno) komemorisanje „žrtava komunističkog terora” u Beogradu. U pozivu javnosti, koji je sročilo do tad nepoznato Udruženje potomaka i poštovalaca žrtava komunističkog terora, bili su pozvani „svi časni, poštjeni i dobronamerni građani” da se pridruže „prvom parastosu žrtvama komunističkog terora u Beogradu”, koji je održan u Hramu Svetog Save, 20. oktobra 2012. na godišnjicu oslobođenja grada. U saopštenju se ističe da su „Titovi partizani posle 'oslobođenja' pobili preko 10.000 žitelja Beograda, a po nekim istra-

425 Дијана Димитровска, „На Дедињу гроб до гроба”, *Вечерње новости*, LIII, Београд, 6.12.2006, стр. 10.

živanjima čak 30.000 žitelja”.⁴²⁶ Iako ne postoje nikakva „istraživanja”, na koja se navodno poziva ovo udruženje, koja bi potvrdila navedene brojke, deo javnosti je uveren da su ove brojke realne.

Među poznatim javnim ličnostima koje su iznosile neutemeljene pretpostavke o broju stradalih u Beogradu, izdvaja se dramski pisac Dušan Kovačević. Tvrdnje ovog diplomate karakteristične su kako po iznošenju višestruko uveličanih brojki stradalih, tako i po izraženoj netrpeljivosti prema oslobodiocima, stoga ih i navodimo kao dobru ilustraciju jednog sindroma. „Ako vi u 'oslobodilačkim' uniformama upadnete u jedan grad kao što je bio Beograd i u tom gradu u roku od nekoliko meseci streljate između 9.000 i 13.000 najvrednijih i najobrazovanijih ljudi, i zamenite ih poludivljim plemenom koje je upalo u taj grad, vi ste obezglavili jedan narod, pobili ste ono što je najbolje. Došla je ta banda predvođena izbezumljenim komandantima, na čelu sa ratnim zlikovcem Josipom Brozom, kome nikad nije suđeno.”⁴²⁷ Oni koji su poginuli za oslobođenje Beograda i njihovi saborci, pri čemu broj poginulih partizana veći od broja onih koji su ubijeni nakon oslobođenja (među kojima je velik broj saradnika okupatora i lica odgovornih za tuđa stradanja, koji se pri tom karakterišu kao navodno „najvredniji i najbolji” deo srpskog naroda), nazivaju se „poludivljim plemenom” i „bandom”.

426 „Парастос жртвама комунистичког терора у Београду”, Србска акција, 19.10.2012. <http://www.srb-akcija.org/blog/4257/parastos-zrtvama-komunistickog-terora-bgd/>

427 Радмила Станковић, „Душан Ковачевић: Сви смо саучесници”, *НИН*, 3237, Београд, 10.1.2013, стр. 36.

Vlada Republike Srbije je 9. jula 2009. donela odluku o formiranju *Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* (skraćeno: Državna komisija za tajne grobnice). U programskom dokumentu navedeni su osnovni ciljevi Državne komisije: „1) istražiti, pronaći i obeležiti sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944; 2) utvrditi tačan broj streljanih lica od septembra 1944.”⁴²⁸

Prema podacima Državne komisije za tajne grobnice, dostupnim u „Otvorenoj knjizi: registru žrtava”, zaključno sa 1. junom 2014, na području grada Beograda nakon oslobođenja ubijeno je 1.687 lica, dok je 249 lica naznačeno kao nestala (ukupno 1.936 stradalih). Smatramo da iz registra za grad Beograd treba izostaviti 377 imena (19,47%), bilo da je reč o duplim imenima, o licima koja su već evidentirana u registrima njihovih matičnih opština, o licima koja nisu stradala u navedenim okolnostima ili o licima koja na osnovu teritorijalne pripadnosti ne bi trebala da budu uvrštena u registar stradalih za grad Beograd. Napominjemo da ovo nije konačan broj lica čija imena su greškom ili proizvoljno uvrštena u registar za grad Beograd (svakako da je broj spornih upisa veći za najmanje nekoliko desetina), niti je broj od 1.559 imena konačna cifra stradalih u Beogradu nakon oslobođenja.

U međuvremenu, saradnici komisije su uvažili neke naše prigovore i izostavili su određeni broj spornih upi-

⁴²⁸ Срђан Цветковић, *Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. Годишњи извештај 2010*, Београд, 2010, стр. 7.

sa (uglavnom dupla imena), iako većina spornih upisa, koje smo naznačili u jednom publikovanom tekstu,⁴²⁹ i dalje egzistira u registru. Zaključno sa 1. oktobrom 2014, u registru stradalih za grad Beograd, egzistira 1.822 imena (1.580 ubijenih i 242 nestalih).

Nekadašnji sekretar Državne komisije za tajne grobnice, Srđan Cvetković, naknadno „na osnovu dosadašnjih istraživanja na terenu” i arhivskih istraživanja, broj stradalih u Beogradu procenjuje na „više hiljada”, odnosno „verovatno preko 5.000”,⁴³⁰ što umanjuje prethodne pretpostavke (”ne manje od 5.000 i ne više od 10.000”). Ostaje da se vidi da li će Državna komisija evidentirati „preko 5.000” stradalih u Beogradu i da li će se nastaviti trend unošenja u registar za grad Beograd imena lica koja nisu stradala u Beogradu niti su ikad živela u ovom gradu. Cvetković zasniva ovu pretpostavku na činjenici da je u ranije nedostupnoj dokumentaciji jugoslovenske političke policije pronađen tek manji broj „Knjiga streljanih” za beogradske kvartove. Ipak, treba uzeti u obzir pretpostavku da su neka imena koja su potencijalno zavedena u „Knjigama streljanih”, koje nedostaju ili nisu sačuvane, vrlo izvesno evidentirana u registru Državne komisije na osnovu zavođenja u drugoj dokumentaciji.

Naša pretpostavka je da u budućnosti neće biti zabeleženo drastično povećanje evidentiranog broja ubijenih

429 Milan Radanović, „Analiza 'registra žrtava' Državne komisije za tajne grobnice. (2) Proizvoljnosti i netačnosti u spisku za Beograd”, E-novine, 21.4.2014. <http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/102236-Proizvoljnosti-netanosti-spisku-Beograd.html>

430 Srđan Cvetković, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanje Državne komisije za tajne grobnice”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 20.

stanovnika Beograda nakon oslobođenja. Skloni smo pretpostavci da će registar za Beograd biti dopunjen trocifrenim, a ne četvorocifrenim brojem. U svakom slučaju, realan broj stradalih stanovnika Beograda nakon oslobođenja višestruko je manji od procenjenih brojki.

Istoričar Srđan Cvetković, koji je najviše istraživao primere represije nakon oslobođenja Beograda, prema našem mišljenju, koristio je stereotipizirane predstave o borbama za oslobođenje grada, ukazujući poverenje neproveranim podacima. Primera radi, Cvetković je sledećim rečima opisao okolnosti oslobođenja Dedinje. „Posebno je stradalo Dedinje, gde su i pre rata živeli najimućniji stanovnici Beograda. Dedinje je oslobađano *kuću po kuću* u sadejstvu sa Crvenom armijom dok je sa Bežanijske kose delovala nemačka artiljerija. Odmah za njima išla je OZN-a i *čistila* teren. Sa spiskovima u ruci ili bez njih, *komesarske trojke* su već od 19. oktobra počele da češljaju ovo elitno *buržoasko naselje* koje je među prvima oslobođeno. Po oslobođenju zaveden je policijski čas od 18 do 6 časova ujutro.” Cvetković se poziva na svedočenje nekadašnjeg majora OZN-e, Milana Trešnjića, koji je tvrdio da je samo u XII kvartu (Dedinje), nakon oslobođenja navodno streljano „preko 800” stanovnika, „dok broj *divljeg čišćenja* u Beogradu [iznosi] blizu 10.000”.⁴³¹

Dedinje nije oslobađano „kuću po kuću”, za razliku od centra grada. Proizvoljna upotreba ovog termina ima za cilj da sugerise upade u svaku kuću i narušavanje sveti-

431 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006, str. 174, 238.

nje građanske privatnosti i svojine. Policijski čas je u Beogradu zaveden zbog činjenice da su se u gradu, sve do kraja oktobra, nalazile zaostale grupe nemačkih vojnika, ali i grupe nemačkih diverzanata, a ne zbog toga da bi se ograničavala kolektivna prava stanovništva. U dedinjskom kvartu su nesumnjivo zabeležena brojna hapšenja, potom i ubistva određenog broja lokalnih stanovnika, među kojima je svakako bio nemali broj onih koji nisu zaslužili da budu ubijeni, ali broj streljanih je višestruko manji od 800. Hapšenja nisu vršena nasumično, u čemu se slažu svi izvori, već na osnovu prijava građana, pri čemu se ponekad dešavalo da islednici OZN-e poveruju u izjave podnosilaca prijava koje su podrazumevale uveličanu i nedokazanu odgovornost stradalih lica. Prema svedočenju Ljube Đokovića, borca 6. (beogradskog) bataljona 1. proleTERSke brigade, deo boraca Beogradskog bataljona dodeljen je OZN-i za hapšenje i hvatanje lica koja su bila osumnjičena kao saradnici okupatora. „Rejon u kojem smo operisali zahvatao je pored Čukarice još i Senjak, Topčider i Banovo brdo. Bili smo prijatno iznenađeni velikom saradnjom građana u ovom poslu. Svakodnevno su stizale desetine prijava koje su drugovi iz OZN-e procenjivali i, prema težini slučaja, odlučivali kako će postupiti. Iako umorni, borci su sa velikim oduševljenjem izvršavali te zadatke.”⁴³²

432 Ljubo Đoković, „U funkciji jedinice OZN-e”, *Beogradski bataljon Prve proleTERSke brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981, str. 358.

Odnos prema zarobljenim pripadnicima kvislinških snaga

Srđan Cvetković se nekritički odnosio prema pojedinim izvorima u kojima se govori o stradanju pripadnika kvislinških vojno-policijskih snaga i administracije u Beogradu.

„Navodimo samo neka svedočenja iz kojih se može naslutiti istina. Sećanja akademika Dejana Medakovića ukazuju na način likvidacije dobrog dela Nedićeve administracije. Iako je deo nedićevaca prešao na stranu partizana formiravši pred oslobođenje antifašistički komitet i stupivši u kontakt sa prvom armijom, ili se pak dobrovoljno predao smatrajući da se držao časno u ratu, to ih nije spasilo surove kazne. Najpre su zvanično (preko radija i štampe) pozvani svi neokaljani čuvari reda i mira da se vrate na posao. Verujući u dobre namere novih vlasti javilo se *više stotina* žandarma (mahom 'ličke sirotinje'), pisara, daktilografa i drugih. Međutim, svi su sabrani, bez selekcije, u veliku kasarnu Garde na Dedinju, poskidani (ostali samo u donjem vešu) i streljani. Po njegovim rečima, samo petorica su uspela da pobegnu, 'dvojica begunaca su dolazila kod mene u Muzej kneza Pavla, gde sam od 1. marta 1942. radio kao kustos, da mi pričaju o streljanjima'. Streljanja su vršena bez suđenja i osude, a spiskovi su na brzinu pravljeni među onima koji su pali u ovu klopku”, zaključuje Cvetković.⁴³³

433 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 175-176.

U ovom konfuznom tumačenju odnosa prema pripadnicima poražene strane u ratu, autor se poziva na neproveren izvor *iz druge ruke*, iz koga je nejasno da li se radi o pripadnicima kvislinške administracije ili je reč o pripadnicima kvislinških vojno-polijskih organa. Indikativno je da Cvetković izbegava da pomene da su „nedićevci”, odnosno pripadnici kvislinških vojno-polijskih snaga, aktivno učestvovali u nemačkoj odbrani Beograda. Svakako da je jedan deo „nedićevaca” pokušao da izbegne ove borbe, ali dokumentarni izvori i sećanja savremenika govore da su i oni zarobljavani uniformisani i naoružani, dok pojedini izvori govore o neposrednom vojnom angažmanu „nedićevaca” u borbama za Beograd – na strani okupatora. Svakako da partizani nisu bili naročito impresionirani kada su doznali da su famozni „čuvari javnog reda i mira”, odnosno pripadnici formacije koja je najaktivnije sarađivala sa fašističkim okupatorom i predstavljala oružanu silu jedne fašističke paradržavne tvorevine, formirali nekakav „antifašistički odbor”.

Nema sumnje da je deo zarobljenih žandarma i policijskih činovnika Uprave grada Beograda, odnosno policije (tzv. „čuvari reda i mira, pisari, daktilografi”) streljan nakon oslobođenja, ali iz ovakvog jednog tumačenja proističe da su streljani svi oni koji su pali šaka pobedničkoj strani, što nije tačno, budući da sačuvana dokumentacija vojnih sudova govori suprotno. Prema podacima iz „Upisnika Višeg vojnog suda u Beogradu za 1945.”, pred ovim vojno-sudskim organom 1945. suđeno je četrnaestorici pripadnika SDS, od kojih su osmorica osuđena na smrt, a šestorica na vremenske

kazne, kao i dvadesetorici „policijskih agenata”, od kojih je polovina osuđena na smrt. Osuđenici na smrt su kažnjeni najtežom kaznom jer su skrivali smrt drugih ljudi.⁴³⁴ Nije poznato u kojoj meri je prethodne godine pred vojnim sudovima suđeno pripadnicima kvislinških vojno-policijskih snaga u Beogradu, ali je na osnovu istraživanja saradnika Državne komisije poznato da je broj streljanih pripadnika SDS i drugih kvislinških policajaca tokom 1944. bio znatno veći nego tokom 1945. Prema ovim podacima nakon oslobođenja, 1944-1945, ubijeno je 306 lica za koja se tvrdi da su pripadala kvislinškoj žandarmeriji, SDS, Specijalnoj policiji ili su bili angažovani u policijskoj službi u okviru Uprave grada Beograda (UGB), što čini 15,8% od 1.936 evidentiranih lica u registru. Od ovog broja za 182 lica tvrdi se da su pripadala SDS, odnosno žandarmeriji, a za 146 kvislinškoj policiji UGB. Za 22 lica postoji preklapanje (npr. kao formacijska pripadnost navode se i SDS i UGB). Međutim, ukoliko uzmemo u obzir da je u registru uvršteno najviše 1.559 imena čiji upis se ne može osporiti, onda je procentualna zastupljenost pripadnika kvislinške policije veća (19,6%). Ukoliko uzmemo u obzir da je u Beogradu bilo oko 1.500 naoružanih pripadnika kvislinške policije (pri čemu, očigledno, većina nije stradala u Beogradu nakon oslobođenja), onda nije teško zaključiti da je represivni kvislinški aparat, u odnosu na ostale grupacije, najviše bio izložen represivnim merama nakon oslobođenja.

434 Драган Крسمановић, „Уписник Вишег војног суда у Београду за 1945. годину”, *Токови историје*, 2/2010, Београд, 2010, стр. 195-262.

Beograd, zarobljeni Nemci 1944. (Izvor: www.znaci.net)

Dokumentacija Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača upućuje nas na zaključak da su progona bili pošteđeni oni pripadnici žandarmerije i Uprave grada Beograda koji su tokom rata bili hapšeni od strane nemačkog okupatora. Dokumentacija ove komisije sugerise da je jedan od komandira žandarmerijskih kvartova (Rista Ristić), koji je bio odgovoran za masovna hapšenja Roma, boravio na slobodi i neometano živio u Beogradu početkom februara 1945.⁴³⁵

Na osnovu tvrdnji generala Jefte Šašića, načelnika III odeljenja OZN-e, nakon oslobađanja gradova u Srbiji, pravljena je rezlika između pripadnika SDS koji su kao deo vojne formacije kvislinškog režima učestvovali u borbama na strani okupatora ili su vršili represiju nad pripadnicima i simpatizerima NOP-a, i manjeg de-

435 AJ, DK, 110, 380, 338; AJ, DK, 110, 379, 529-530; AJ, DK, 379, 119-124; AJ, DK, 110, 273, 985.

la SDS koji se primarno bavio uobičajenim poslovima organa bezbednosti, iako su i ovi drugi učestvovali u stvaranju ambijenta koji je omogućavao okupatoru da sprovodi svoju volju. „Drugo pitanje je bilo delikatno – Srpska državna straža. Ona je imala karakter profesionalne vojske, nešto između vojske i žandarmerije. Kako se postaviti prema njima, u kojoj meri su pripadnici te neprijateljske formacije bili tipična fašistička politička vojska, a s druge strane, koliko su kao organi bezbednosti vršili neke poslove koje normalno treba svaka organizovana zajednica da svršava.”⁴³⁶ Prema Šašićevim tvrdnjama, Blagoje Nešković je pre ulaska partizana u Beograd, upozorio oficire OZN-a za Srbiju da u žandarmerijskoj stanici u Ulici Hadži-Milentija (VIII kvart), „postoje žandarmi koji su bili naši prijatelji”, odnosno saradnici NOP-a.⁴³⁷

Pozivajući se na svedočenje Beograđanina Aleksandra Ermolaeva, iz 2005, Srđan Cvetković u svom magistarskom radu navodi sledeće: „Nekadašnji oficir OZN-e A. Garotić svedoči da su u ulazu u Kalemegdan (kod spomenika Mokranjcu) zakopani leševi oko 30 saobraćajnih policajaca iz policijske stanice kod stepenica (ispod Francuske ambasade) koji su tu streljani po oslobođenju Beograda.”⁴³⁸ Iako se u fusnoti autor poziva na svedočenje Aleksandra Ermolaeva, nepažljiv čitalac bi mogao pomisliti da se zaista radi o svedočenju imenovanog oficira OZN-e datog autoru. Dakle, reč je o tzv.

436 Коста Николић, *Мач револуције. ОЗН-а у Југославију 1944-1946*, Београд, 2014, стр. 68.

437 Исто, стр. 63.

438 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 176.

svedočenju iz druge ruke, pri čemu nam ostaje da verujemo autoru, njegovom izvoru i izvoru njegovog izvora, pri čemu ne znamo da li je imenovani oficir OZN-e bio očevidac ovog događaja ili je samo načuo da se ovaj događaj dogodio.

Navedeni primer više puta je reprodukovan u medijima od strane navedenog istoričara.⁴³⁹ Stradanje pripadnika saobraćajne policije na Kalemegdanu, oktobra 1944, medijski je tumačeno kao jedan od najkarakterističnijih primera „zločina oslobodilaca” u Beogradu, u jesen 1944. Štaviše, novinar Vuk Cvijić u tekstu iz 2011. ističe kako je „tačnu lokaciju grobnice koja se nalazi na najprometnijem šetalištu u Beogradu, na ulazu u Kalemegdan istoričaru Cvetkoviću dao izvesni major OZN-e Aleksandar Garotić”.⁴⁴⁰ Dakle, novinar Cvijić tvrdi da je Cvetković ovu informaciju neposredno dobio od Garotića, što bi trebalo da naglasi navodnu autentičnost jedne ovakve tvrdnje, pri čemu se pokušava sugerisati skandaloznost činjenice da leševi „ubijenih bez suđenja” leže tik pored „najprometnijeg šetališta u Beogradu”, što samo naglašava neprihvatljivost višedecenijskog prikrivanja „komunističkih zločina”. Napominjemo da su dva novinska napisa, u kojima se

439 Videti izjavu Srdana Cvetkovića na RTS-u (2. jun 2011):

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%5%A1 tvo/901942/Otkopavanje+istorije.html>

Takođe videti njegovu izjavu *Večernjim novostima* (5. decembar 2006):

Дијана Димитровска, „На Дедињу гроб до гроба”, *Вечерње новосту*, 5.12.2006. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:191423-Na-Dedinju-grob-do-groba>

440 Vuk Z. Cvijić, „Ubijeni bez suđenja Masovna grobnica iz 1944. godine i na Kalemegdanu”, *Blic*, Beograd, 24. april, 2011. <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/249155/Masovna-grobnica-iz-1944-godine-i-na-Kalemegdanu>

govori o ovom streljanju, naslovljena kao „Streljanje na Kalemegdanu” i „Masovna grobnica iz 1944. godine i na Kalemegdanu”. Zanimljivo je da novinar Cvijić u jednom njegovom drugom tekstu, govoreći o navedenom događaju, pominje da „istoričar Cvetković navodi streljanje beogradskih vatrogasaca na Kalemegdanu”,⁴⁴¹ pri čemu je očigledno reč o Cvijićevom proizvoljnom tumačenju stradanja saobraćajnih policajaca koji se sada imenuju „vatrogascima”, kako bi se njihovo ubistvo dodatno kriminalizovalo.

Ipak, javnosti nije predložen nijedan izvor iz epohe koji bi potvrdio navedeni događaj. Naprotiv, medijsko tumačenje ovog događaja zasniva se na tzv. svedočenju iz druge ruke – nakon 61 godinu od samog događaja.

U dokumentaciji Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, u Arhivu Jugoslavije, pronašli smo dokument koji možda baca drugačije svetlo na navedeni događaj. Reč je o svedočenju Beograđanina Živojina Dimitrijevića (24. april 1945), koji je, svedočeci o zločinima nemačke vojske u Beogradu 18. oktobra 1944, izjavio: „Na ulazu u Kalimegdan iz Knez Mihajlove ulice sam isto tako video leševe poginulih Beograđana. Tu je bilo pobijeno 18 ljudi. Od ovih 15 njih bilo je u uniformi SDS, dok su trojica bili civili.” Dimitrijević je pomenuo da je istog dana video i druge leševe građana na pločniku ulica koje gravitiraju ka Kalemegdanu, pri čemu je takođe reč o žrtvama terora

441 Vuk Z Cvijić, „Masovna streljanja 1944-45. Oznine knjige streljanih”, Centar za istraživačko novinarstvo Srbije, 28. jul 2011. http://www.cins.rs/srpski/research_stories/article/masovna-streljanja-1944-45-oznine-knjige-streljanih

okupatora.⁴⁴² Budući da se u ovom svedočenju pominje ista lokacija streljanja, kao i to da se pominju stradali pripadnici policije, postoji mogućnost da su pripadnici saobraćajne policije streljani na Kalemegdanu navodno od strane partizana, zapravo ubijeni policajci o kojima je svedočio Živojin Dimitrijević.

Naređenjem Štaba 1. armijske grupe NOVJ (16. oktobar 1944), štabovima svih partizanskih jedinica sugerisano je sledeće: „Likvidaciju svih ratnih zločinaca vršiti van grada i pravilno zakopavati u jame.”⁴⁴³ Upitno je šta je podrazumevano pod terminom „ratni zločinci” (moguće je pretpostaviti da se ovaj termin odnosio na sve ili deo saradnika okupatora), ali je indikativno da je u naređenju naznačeno da se streljanja ovih lica imaju vršiti „van grada”, što nije nevažno u sagledavanju navodnog streljanja pripadnika SDS na Kalemegdanu nakon oslobođenja.

Revizionistička interpretacija položaja i sudbine pripadnika kvislinških oružanih snaga nakon oslobođenja, ignoriše neke bitne aspekte i činjenice kada je reč o ulozi kvislinške žandarmerije (kasnije SDS) i drugih policijskih formacija tokom nekoliko godina okupacije, ali i poslednjih dana prisustva nemačkih oružanih snaga u Beogradu.

Pripadnici kvislinške žandarmerije, potom pripadnici SDS, na teritoriji Srbije vrše streljanja civila, talaca

442 AJ, DK, 101, 381, 322, Zapisnik o saslušanju svedoka Živojina Dimitrijevića, krojača iz Beograda izvršen na dan 24. aprila 1945. godine u II rejonskom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu

443 VA, NOVJ, k. 712B, f. 12, d. 33.

i zarobljenih partizana od jula 1941. Takođe, ista formacija odgovorna je za sprovođenje represivnih mera nad stanovništvom na čitavoj teritoriji Srbije. Isto tako, pripadnici ove formacije od jula 1941. do novembra 1944. na tlu Srbije vojno sarađuju sa nemačkim okupatorom, a do maja 1945. to čine i na područjima van Srbije. Pripadnici žandarmerije snose odgovornost za stradanje velikog broja romskih stanovnika Beograda i okolnih naselja (Višnjica, Mirijevo, Resnik, itd.), budući da su žandarmi učestvovali u hapšenju romskih stanovnika Beograda i okoline tokom 1941, što su iste godine činili i u nekim drugim gradovima u Srbiji (Leskovac, Paraćin, Niš). Nakon hapšenja, Romi su ustupljeni nemačkom okupatoru. Najpre su krajem oktobra 1941. izvršene masovne racije u beogradskim naseljima u kojima je živelo romsko stanovništvo (Jatagan mala, Marinkova bara, Čubura), a potom su hapšenja usledila i u nekim prigradskim naseljima, kada je pohapšen veći broj romskih muškaraca koji su sprovedeni u nemački logor u Topovskim šupama. Ovi ljudi su tokom novembra 1941. streljani od strane nemačkog okupatora pretežno, kako je ustanovljeno, na stratištu kod sela Jabuka, pokraj Pančeva. Tokom decembra 1941. pripadnici kvislinške žandarmerije su izvršili hapšenja supruga i dece prethodno uhapšenih romskih muškaraca. Uhapšenice su sa decom predate nemačkom okupatoru i izolovane u logoru na Sajmištu. Jedan deo romskih žena i dece je umro ili ubijen u logoru, a većina je nakon nekoliko meseci puštena. Prema svedočenjima preživelih savremenika, uglavnom pripadnika romske nacionalnosti, odnosno rođaka represiranih lica, u hapšenjima pripadnika romske populacije naročito su učestvovali

pripadnici žandarmerije iz V, VII, VIII, IX i XV kvarta.⁴⁴⁴ Prema elaboratu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o hapšenjima i stradanju beogradskih Roma, sastavljenom 27. novembra 1945, tokom 27-31. oktobra 1941. u Beogradu je uhapšeno oko 1.500 romskih muškaraca, a u okolnim naseljima oko 500. Prema istim podacima, u Beogradu i prigradskim naseljima, 2. decembra 1941. uhapšeno je oko 500 Romkinja sa decom.⁴⁴⁵

Pripadnici kvislinške žandarmerije i Srpske državne straže, zajedno sa pripadnicima Specijalne policije, učestvovali su u hapšenjima pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta u Beogradu, 1941-1944. Kvislinška žandarmerija je obavljala stražarsku ulogu u logoru na Banjici i zatvorima Specijalne policije, a od proleća 1944. pa do raspuštanja logora, pripadnici kvislinške policije vrše streljanja banjičkih logoraša na najmanje dve lokacije u gradu (Marinkova bara, Jevrejsko groblje). Poslednje streljanje banjičkih logoraša izvršeno je 1. oktobra 1944. kada je streljano 10 zatočenika.⁴⁴⁶

Prema dostupnim podacima, „gradska SDS, kojom je komandovao [pukovnik Aleksandar] Radulović, bila je formacija u veličini jednog puka, oko 1.500 stražara”.⁴⁴⁷ Početak borbi za oslobođenje Beograda svakako je dočekao manji broj pripadnika SDS od navedenog, budući

444 AJ, DK, 110, 273, 1-994.

445 AJ, DK, 110, 388, 3.

446 AJ, DK, 110, 375, 887; Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989, str. II/138.

447 AJ, DK, 110, 383, 596.

da se jedan deo pripadnika ove formacije priključio saborcima u Jagodini u okiru novoformiranog SUK.

Pripadnici kvislinških oružanih formacija koji nisu uspeli da se evakušu iz Beograda, stavljeni su pod komandu „komandanta proširenog odbrambenog rejona Beograda”, početkom oktobra 1944.⁴⁴⁸ Shodno tome, oružane snage kvislinške vlade, koje su u delovima zadržane u Beogradu, uključene su u nemačku odbranu grada o čemu svedoče dokumentacija pojedinih jedinica NOVJ koje su učestvovalе u borbama za oslobođenje Beograda i publikovana sećanja partizanskih boraca.

U operacijskom izveštaju Štaba 12. krajiške brigade Štabu 11. krajiške divizije (24. oktobar 1944), ističe se kako je brigada 10. oktobra 1944. vodila borbu u Bariču protiv nemačkih snaga i „nedićevaca”. „Prvo smo napali fabriku u Bariču, gdje se nalazilo oko 100 nedićevaca i Nijemaca. Neprijatelj je imao 30 mrtvih i preko 40 ranjenih.”⁴⁴⁹

448 Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, str. 623.

449 VA, NOVJ, k. 876, f. 4, d. 22.

U izveštajima štabova jedinica NOVJ koje su u prvoj polovini oktobra 1944. vodili borbe u južnom zaleđu Beograda, zabeleženo je učešće pripadnika kvislinških formacija u ovim sukobima, na strani okupatora. Štab 6. ličke divizije izvestio je štabove brigada o prisustvu „ljotićevaca” u selima južno od Beograda i njihovom zarobljavanju ili pogibiji, 13-14. oktobra 1944: „železnička stanica Ripanj: oko 60 Švaba i ljotićevaca”; „železnička stanica Rakovica: oko 70 Švaba i ljotićevaca”; „Kneževac: u prolazu po neki Švaba, četnik i ljotićevac” (Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1956, стр. 351). Četvrta krajiška brigada je 12. oktobra 1944. vodila borbu za oslobođenje Mladenovca. „U toj borbi ubijeno je 40 Nemaca i 27 nedićevaca. Zarobljeno 7 nedićevaca.” Prema izveštajima Štaba 5. krajiške divizije, 4. krajiška brigada i Kosmajski NOP odred, početkom oktobra 1944, u selima između Avale i Kosmaja vodili su borbu sa „nedićevcima”.

Prema izveštaju Štaba 6. ličke divizije, borci ove divizije su 14. oktobra u Rakovici u rejonu železničke stanice zarobili „70 Švaba i ljotićevaca”.⁴⁵⁰ Tripo Vučinić, borac Kraljevačkog bataljona 1. proleTERSke brigade pominje da su njegovi saborci u borbi 14. oktobra, u naletu na unutrašnju liniju nemačke odbrane, „ispred Belog dvora ubili 17 Nemaca i 12 ljotićevaca”. Da je najverovatnije zaista reč o zaostalim pripadnicima SDK i da Vučinić nije pomešao pripadnike SDK i SDS, svedoči i činjenica da je isti svedok opisao borbu sa pripadnicima SDS u Rakovici. „Na putu nam se isprečila zgrada koju brane Nedićevi žandarmi. Otvoriše jaku vatru na nas. Da bismo mogli prodreti u fabriku motora koju brane Nemci, moramo zauzeti zgradu žandarmerijske stanice. Žandarmi pružaju jak otpor, prikovali su nas vatrom za zemlju. Srećom, imamo dobar zaklon na željezničkoj pruzi. Pozvasmo žandarme da se predaju. Odbiše naš zahtev pojačanom vatrom iz puškomitraljeza i pušaka.” Zgrada je potom zauzeta i u njoj je zarobljeno 18 žandarma na čelu sa komandиром Ćosićem.⁴⁵¹ Prema svedočenju Mileta Maksimovića, Vučinićevog saborca, Rudarska četa Kraljevačkog bataljona 14. oktobra je u podnožju Banjičkog visa „zarobila pet ljotićevaca koje je sprovela u štab bataljona”.⁴⁵² Dakle, iz navedenih

(Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1956, стр. 58, 73; Зборник НОР-а, I/14, Београд, 1957, стр. 146, 239-240).

450 Зборник НОР-а, I/13, Београд, 1956, стр. 351.

451 Трипо Вучинић „Продор преко Дедиња до Аутокоманде”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Београд, 1986, стр. III/329-331; Razgovor autora sa Tripom Vučinićem, Београд, 16. septembar 2014.

452 Миле Максимовић, „Од Авале до палате „Албанија”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), I-IV, Бе-

primera očigledno je da su pripadnici SDK i SDS bili uključeni u borbe kao deo nemačke unutrašnje linije odbrane Beograda.

Jedinice 1. proleterske divizije su 15. oktobra izvršile proboj ka Slaviji. Snage 3. krajiške brigade učestvovala su u probou od Karađorđevog parka ka Paliluli i Tašmajdanu. Pripadnici ove brigade dobili su informaciju da se u zgradi žandarmerijske kasarne, nalazi grupa pripadnika SDS „čiji komandant ne dozvoljava predaju i polaganje oružja”. Verovatno je reč o žandarmerijskoj kasarni u Dušinoj 7 (danas: zgrada Rudarsko-geološkog fakulteta). „Kada je Mile Latinović rasporedio [3.] četu [5. bataljona 3. krajiške brigade] za napad na kasarnu i uputio poslednje upozorenje i ultimatum, komandant beogradske žandarmerije pukovnik [Aleksandar] Radulović, videći bezizlaznu situaciju, ponovo je pokušao da odgodi stvar poručujući Latinoviću da želi nekog od starijih, jer, da on ima neke uslove za predaju... Na prvi plotun žandari su položili oružje, a među njima i njihov komandant. Kada je Mile doveo poveliku kolonu dvojnih redova, posmatrali smo tu gomilu okupatorskih slugu. Jedni su odmah počeli bacati svoje kokarde, drugi su plakali, a treći su izjavljivali da su odavno čekali ovaj momenat i da su spremni da odmah krenu sa nama u borbu. Njihov komandant, pukovnik Radulović, pošto se predstavio odmah je glagoljivo počeo da nas ubeđuje kako je on izdao proglas o pomoći NOB-u, i da će nam odmah dati 3,500.000 dinara u gotovom, da ima bedeviju koja je već dve godine odnosila pobede na trkama i još mnogo čega, da bi na kraju postavio pitanje možemo

li mu dozvoliti, dok se njegov status ne utvrdi, da on lepo spava kod svoje kuće: 'Ljudi smo i vi ćete razumeti da je kulturnom čoveku potreban komfor na koji je navikao', reče nam kao da pred sobom nema revolucionare već neku masu."⁴⁵³

Prema podacima Državne komisije za tajne grobnice, pukovnik Aleksandar Radulović je streljan između 26. oktobra i 18. novembra 1944. Nije poznato šta se dogodilo sa pripadnicima SDS koji su nakon zarobljavanja sprovedeni u zarobljenički logor. U izveštaju Štaba 3. krajiške proleterske brigade Štabu 1. proleterske divizije (22. oktobar 1944) pominje se da je brigada u Beogradu, počevši od 15. oktobra, zarobila 350 naoružanih pripadnika kvislinških oružanih formacija. „Zarobljeno je, što predato u logor, 381 Njemač i 350 žandarma i policajaca Uprave grada Beograda. Žandarmi i policajci su uhvaćeni neposredno poslije borbe sa oružjem. Svi zarobljenici predati su u zarobljenički lager.”⁴⁵⁴ Može se pretpostaviti da je 3. krajiška brigada većinu žandarma zarobila na Paliluli, znatnim delom upravo u žandarmetrijskoj kasarni u Đušinoj. Prilikom borbi za oslobođenje Beograda, borci 3. krajiške brigade zarobljavali su i razoružavali i pripadnike saobraćajne policije. Njihovo zarobljavanje i razoružavanje ne čudi s obzirom na činjenicu

453 Ilija Radulović, „Peti bataljon u Beogradu”, *Treća krajiška proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, I-II, (ur. Ivan Džina Gligorijević), Beograd, 1969, str. II/436.

454 VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 27.

U drugom izveštaju Štaba 3. krajiške proleterske brigade pominje se sledeće: „U borbama na Beogradu ubijeno je i streljano 1.011, zarobljeno i predano u logor 887, a ranjeno 264 neprijateljska oficira i vojnika. Od broja ubijenih neprijateljskih vojnika i oficira mali broj je agenata, policajaca i žandarma, ostalo su Nijemci.” (VA, NOVJ, k. 714, f. 2, d. 28)

da postoje svedočenja koja govore da su čak i pripadnici NOP-a, tokom borbi u Beogradu, razoružavani zbog bezbednosne prevencije.⁴⁵⁵ Postavlja se pitanje da li su pripadnici saobraćajne policije, budući da su zarobljavani uniformisani i naoružani, učestvovali u borbama pre zarobljavanja?

Borci 2. proleterske brigade su 15. oktobra 1944, u sedištu kvislinške vlade, u Ulici kralja Milana, razoružali i zarobili „petnaestak nedićevaca”.⁴⁵⁶

U operacijskom izveštaju Štaba 4. krajiške brigade Štabu 5. krajiške divizije (20. oktobar 1944), pominje se da su borci ove brigade, prilikom proboja prema Velikom Vračaru (Zvezdarsko brdo), 14. oktobra, ubili 200 Nemaca i zarobili „37 nedićevaca”. Prema istom izveštaju, narednog dana u borbama na području Palilule, „ubijeno je 500 Nemaca” i „zarobljeno 70 nedićevaca”. Narednog dana, 16. oktobra, 4. krajiška brigada je na području Zvezdare i Palilule zarobila „27 nedićevaca i ljotićevaca”. U zbirnom navođenju broja ubijenih i zarobljenih neprijateljskih vojnika, navodi se „27 mrtvih i 141 zarobljeni nedićevac” u danima u kojima su trajale ulične borbe u Beogradu.⁴⁵⁷

455 Ilija Radulović, „Peti bataljon u Beogradu”, str. 436–437.

„Veliku glavobolju su nam zadavale grupe naoružanih civila. Tvrdili su, svi redom da su naši simpatizeri i da žele s nama u borbu. Rizično je bilo primati ovoliko naoružanih i neproverenih ljudi u jedinice, pa je, po naredenju štaba divizije, ove ljude trebalo razoružavati, što nije bilo jednostavno.”

456 Деса Крстић, „Повратак”, *Друга пролетерска*, I–IV, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998, стр. IV/362–363.

457 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 147–148.

Prema operacijskom izveštaju Štaba 28. slavonske udarne divizije Štabu 1. proleterskog korpusa (23. oktobar 1944), jedinice divizije su se na Čukarici borile protiv nemačkih snaga i „nešto nedićevaca”.⁴⁵⁸

U operacijskom izveštaju Štaba 1. crnogorskog bataljona Štabu 1. proleterske brigade (23. oktobar 1944) navodi se da su pripadnici bataljona u borbama za oslobođenje Beograda vodili borbu sa nemačkim snagama i „beogradskom žandarmerijom”. U izveštaju se pominje da su pripadnici bataljona tokom borbi za oslobođenje grada zarobili devet žandarma.⁴⁵⁹ Pripadnici ovog bataljona su u Ulici gospodara Jovana priveli dvojicu poznatih javnih ličnosti. „Jedna naša patrola privodi dvojicu ljudi u civilnom odijelu. Kažu za jednog da je pokušao da puca, vadeći pištolj ispod miške. Jedan je Puniša Račić, ubica Stjepana Radića u skupštini. Drugi je Andrija Radović, guverner Narodne banke.”⁴⁶⁰

Prema operacijskom izveštaju Štabu 5. krajiške (kozaračke) brigade Štabu 11. krajiške divizije, brigada je u borbama u Beogradu i na Avali ubila 1.100 i zarobila 898 nemačkih vojnika. „Uz gore navedenu cifru zarobljenih neprijateljskih vojnika, zarobljeno je još oko 150 Rusa, Talijana, policajaca i Ljotićevih bandi, a jedan dio njih nije bio naoružan.”⁴⁶¹

458 VA, NOVJ, k. 1124, f. 2, d. 32.

459 VA, NOVJ, k. 713A, f. 11, d. 3.

460 Екрем Дурић, „Борбе за ослобођење Београда”, *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977, стр. 589.

461 VA, NOVJ, k. 866, f. 4/1, d. 4; *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 291.

Dakle, prema citiranim izvorima, jedinice NOVJ su prilikom borbi za oslobođenje Beograda zarobile najmanje 533 pripadnika SDS. Ovaj broj značajno je veći od broja pripadnika SDS evidentiranih u „registru žrtava” za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice (123 pripadnika SDS i 43 „žandarma”, kako se navodi u spisku). Iz ovoga se može zaključiti da znatan broj pripadnika SDS/žandarmerije nije streljan nakon zarobljavanja ili da komisija ima umnogome nepotpune podatke o broju streljanih žandarma. Među ovih 166 lica, 24 su navedena na osnovu izvorne građe Zemaljske komisije za utvrđivanje okupatora i njihovih pomagača, što znači da su terećeni za ratne zločine. Prema informaciji OZN-e za Beograd, obznanjenoj 26. novembra 1944, na osnovu odluke AVNOJ-a o amnestiji, Odeljenje zaštite naroda za Beograd, do ovog datuma, „pustilo je na slobodu 1.153 lica”.⁴⁶² Ovaj podatak možda potvrđuje pretpostavku o puštanju na slobodu jednog dela zarobljenih pripadnika SDS.

Zabeležen je primer linčovanja uhapšenih ili zarobljenih saradnika okupatora od strane građana Beograda, nakon što su ogorčeni građani među licima koje su sprovođili partizani prepoznali policijske dostavljače, pri čemu su partizani bili nemoćni da spreče masu da linčuje uhapšeničke. Jedan takav slučaj dogodio se na Vračaru. „Jedna grupa građana, koja je čistila ruševine dijela zgrade na uglu kod današnjeg restorana 'Orač', ogorčena, kada je prepoznala dva špijuna Specijalne policije, koje

⁴⁶² „Амнестија четника Драже Михаиловића, хрватских и словеначких домобранаца”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, III, 9, Београд, 26.11.1944, стр. 2.

je, u grupi od četiri zarobljenika uhapšenika, sprovodila patrola iz naše prateće čete, jurnula je na njih, otela ih patroli i odvela u dvorište susjednih zgrada. Nijesmo mogli da se za taj slučaj opravdamo pred štabom brigade.”⁴⁶³

Zabeleženi su primeri poštede zarobljenih pripadnika SDS. Grupa stražara koja je uoči oslobođenja čuvala postrojenja vodovoda na Belim vodama, pokraj Žarkova, dozvolila je grupi organizovanih radnika da izvrše presecanje provodnika mina koje su nemački vojnici postavili uoči početka borbi za Žarkovo, s namerom da unište ova postrojenja. „Svi pripadnici Srpske državne straže pošteđeni su zbog saradnje prilikom spasavanja vodovoda.”⁴⁶⁴ Buda Ninković, komesar 3. bataljona 6. srpske brigade 21. srpske divizije, uoči oslobođenja Beograda, očigledno, prekomandovan u OZN-u, neposredno pred oslobođenje dobio je zaduženje da „preuzme vlast i organizuje hvatanje narodnih neprijatelja koji nisu uspjeli da pobjegnu s Nemcima” u IX kvartu (sedište policijskog IX kvarta nalazilo se u Ulici Vojvode Milenka 4). „Preuzimajući poslovanje u IX kvartu, uputio sam pismeni poziv bivšim službenicima da se jave, što su gotovo svi i učinili. Tako su se pored ostalih javili jedan muškarac i žena, koji su inače bili u vezi s Gestapoom, a ostali su u Beogradu s zadatkom da se prijave vlastima kako ne bi bili sumnjivi, ali da se pritaje i ‘čekaju momenat’. Svi su, sem ovo dvoje, bili pušteni kući.

463 Александар Белојевић, „Борбе за Београд”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984, стр. 708.

464 Чукарица: *раднички покрет и НОБ*, (ур. Милан Борковић), Београд, 1972, стр. 535-536.

Među žandarmima je bio i neki Kilibarda, koji je u svoje vreme održavao vezu s partizanima iz Toplice. U kvart su počeli dolaziti građani i bez poziva, da bi nam rekli ko ih je sve proganjao za vreme okupacije. To nam je pomoglo da izvršimo čišćenje Opšte državne bolnice od neprijateljskih elemenata, koju je trebalo pripremiti za naše i ruske ranjenike.” Prema rečima Ninkovića, u sedištu IX kvarta, prilikom zauzimanja zgrade, zarobljeno je „nekoliko žandarma i petnaestak Nemaca”. Žandarmi nisu pružali otpor, a nemački vojnici su bili zatečeni i nisu stigli da upotrebe oružje.⁴⁶⁵

Drago Šobot, komandir 3. bataljona 4. krajiške brigade, naveo je primer dobrovoljnog stupanja grupe pripadnika SDS u redove NOVJ, na Zvezdari, verovatno 15-16. oktobra. „U sadašnjoj Ulici Dimitrija Tucovića, nalazio se naš 3. bataljon. U štab upade jednog jutra mlad čovek, obučen u novu uniformu Nedićeve Srpske državne straže. Čovek stade mirno i obrati se ovim rečima: 'Druže komandante, doveo sam četu.' Mi se mislimo kakvu li je ovaj četu doveo i gledamo, a on kaže: 'Mogu li s četom da stupim u sastav vaše brigade?' Zvao se Žika. On u stvari nije došao samo sa svojom četom, već je doveo i 60 zarobljenih Nemaca i doneo veliku količinu oružja.

465 Buda Ninković, „Goreo je kao buktinja”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, Beograd, 1964, str. 393-394.

Prema podacima koje iznosi Srđan Cvetković 17 vojnih lica „koja su rat provela u Prvom unutrašnjem odeljenju Vojne bolnice”, navodno kao nemački zarobljenici, „po oslobodenju 22. oktobra 1944, pod izgovorom da nisu predali uniformu privedeni su u IX kvart na ispitivanje, odakle su posle tri dana odvedeni u nepoznatom pravcu”. Međutim, autor navodi samo dva imena nestalih. Ipak, Ninkovićeva tvrdnja i Cvetkovićevi podaci potvrđuju da je reč o primeru represije nad određenim brojem lica. (Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 177).

Pošli smo za njim da vidimo tu njegovu četvu. Kad tamo, pred nama sve sami podoficiri, postrojeni, odlično naoružani. Mi smo ih primili i rasporedili po jedinicama, a Žika je postao jedan od komandira čete.”⁴⁶⁶

U poslednjih desetak godina u domaćoj javnosti ponavljana je neproverena priča o tome kako su „komunisti streljali 72 pilota VKJ”, u blizini Pančeva, krajem 1944.⁴⁶⁷ Ova tvrdnja bazirana je na navodima posleratnog emigranta Miloša K. Aćina iznesenih u publikaciji *Spomenica palih Srba vazduhoplovaca 1941-1945*. (Vašington, 1975). Domaća revizionistička istoriografija je nekritički prihvatila ove navode. „Prema pisanju bivšeg oficira kraljevske vojske [Miloša] K. Aćina, krajem 1944. oficiri kraljevskog vazduhoplovstva pozvani su da se jave na dužnost u Komandu vazduhoplovstva u Zemunu. Veliki broj pilota je prebačen odatle na pomoćni aerodrom Lisičiji jarak gde su saslušavani i streljani u blizini sela Jabuke kod Pančeva.”⁴⁶⁸

U međuvremenu pojavile su se tvrdnje sina jednog pilota VKJ (Isa Mandarić), o streljanju njegovog oca. Isa Mandarić je na neobjašnjiv način uspeo da boravi četiri ratne godine u Zemunu, iako je kao oficir VKJ rizikovao da bude sproveden u nemački zarobljenički ili u ustaški koncentracioni logor. Nepoznato je da li je Isa Mandarić bio angažovan u vazduhoplovstvu NDH i da

466 Петар Стојановић, „Сећања бораца, илегалца и грађана на октобарске дане 1944. (18) Седам дана борби на београдским улицама”, *Борба*, XXIX, 293, Београд, 24.10.1964, стр. 13.

467 Pogledati istoimeni članak iz 2012. kao notorni primer ove mistifikacije: <http://avijacija.com/?p=303>

468 Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 176.

li je imao kontakt sa Štabom za vezu nemačkog Ministarstva vazduhoplovstva u Zemunu. Po svemu sudeći, Isa Mandarić je ubijen krajem 1944. na širem području Pančeva. Postoje indicije da je u sličnim okolnostima i na istom mestu stradao jedan pilot VKJ, rodom iz Mostara, za koga se može pretpostaviti da se nakon kapitulacije VKJ stavio u službu NDH u Zemunu. Međutim, to je mnogo manje od navodno 72 streljana pilota VKJ na Stratištu pokraj Pančeva. Kao da se podrazumeva da je većina „streljanih 72 pilota” poticala iz Beograda, budući da se čitav navodni događaj odigrao nakon oslobođenja glavnog grada (pri čemu oni koji kolportiraju ovu neproverenu priču ne iznose objašnjenje kako je moguće da tako velik broj oficira VKJ izbegne nemačko zarobljeništvo). Srđan Cvetković o ovom događaju govori u okviru kazivanja o „divljim čišćenjima” u Beogradu. Sin navedenog pilota, Dušan Mandarić, javnosti je saopštio sledeće: „Bio je 25. oktobar kada smo ga majka, brat i ja ispratili za Pančevo, ne znajući da odlazi u smrt. Nedelju dana kasnije saznali smo da su otac i još 71 pilot u noći 29-30. novembra sa rukama vezanim žicom odvedeni na Stratište kod sela Jabuka, spušteni do Tamiša i tu streljani. Dakle, 72 pilota, sve bolji do boljeg, streljani su bez ikakvog razloga, samo zato što su u jednom periodu služili kralju i otadžbini’, seća se Dušan Mandarić koji je tada imao osam, a njegov brat deset godina.” Iako je u ovoj naraciji navedeno da su streljani piloti bili „sve bolji do boljeg”, nisu navedeni nikakvi podaci o njihovom identitetu.

U operacijskom dnevniku 1. proleterske divizije navodi se da je 13. proleterska brigada 22. oktobra 1944, na

dan oslobođenja Zemuna u ovom gradu zarobila „160 domobrana, 41 finansa i 16 avijatičara”.⁴⁶⁹ Pomenuti avijatičari (dakle, ne samo piloti jer nije svaki avijatičar pilot) su najverovatnije pripadali Oružanim snagama NDH. Nameće se pretpostavka da je Isa Mandarić možda jedan od 16 zarobljenih avijatičara ili, pak, da su neki od ovih zarobljenika možda streljani u okolini Pančeva, budući da nijedno drugo masovno zarobljavanje ili hapšenje pilota nakon oslobođenja Beograda i Zemuna nije dokumentovano. U „Registru žrtava Državne komisije za tajne grobnice” egzistiraju podaci o 29 osoba za koje je ustanovljeno da su bili piloti, vazduhoplovni oficiri i podoficiri. Većina ovih lica tokom rata su bili aktivni četnici, angažovani u unutrašnjosti Srbije, pri čemu su mahom stradali daleko od Beograda i Pančeva. U navedenu tvrdnju o streljanju 72 pilota VKJ „od strane komunista”, na osnovu podataka iz navedenog registra, uklapaju se podaci o samo dva lica, dok se za dvojicu vazduhoplovaca tvrdi da su ubijeni u Zemunu novembra 1944.⁴⁷⁰

Postavlja se pitanje zašto bi neko odlučio da likvidira 72 pilota Vojske Kraljevine Jugoslavije, „samo zato što su u jednom periodu služili kralju i otadžbini”, kada je, na osnovu službenih podataka, poznato da je „u dvije vazduhoplovne divizije [NOVJ] krajem rata bilo oko 220

469 *Зборник НОР-а*, I/14, Београд, 1957, стр. 280.

470 Za Isu Mandarića (Beograd, RKTG-16077) i Dragoljuba Cvetković (Beograd, RKTG-102326), navodi se da su krajem 1944. boravili u Pančevu, dok se za Milutina Radovanovića (Zemun, RKTG-40776) i Despota Neškovića (Zemun, RKTG-40770) navodi da su ubijeni u Zemunu, 15. novembra 1944.

oficira i 460 podoficira, pretežno iz bivše jugoslovenske vojske.”⁴⁷¹

Analiza „registra žrtava” za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice

Kao što smo napomenuli, saradnici Državne komisije za tajne grobnice evidentirali su 1.936 imena u „registru žrtava” za grad Beograd. U međuvremenu su, uvaživši neke naše sugestije, ovaj broj korigovali na 1.822, pri čemu je nejasno zašto ukupan broj stradalih nisu korigovali za još 245 imena.⁴⁷²

U „registru žrtava” za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice (revidirani spisak od 1.822 lica) evidentirana su 442 lica za koje se tvrdi da su pripadala organizaciji JVuO ili ravnogorskom pokretu (uključujući četiri „četnika Koste Pećanca”). Međutim, provedenom podataka ustanovili smo da su mnoga od ovih 442 lica potpuno proizvoljno uvrštena u registar za Beograd, budući da nikad nisu živeli, niti su stradali u glavnom gradu (reč je o osobama iz unutrašnjosti Srbije).

471 *Razvoj Oružanih snaga SFRJ. 1945-1985*, 15, Kadrovi i kadrovska politika, (pr. Drago Nikolić), Beograd, 1989, str. 69.

472 Podaci o 377 spornih upisa navedeni su u sledećim radovima: Milan Radanović, „Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, 1944-1945.”, *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, (ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević), Novi Sad, 2013, str. 157-220; Milan Radanović, „Analiza 'registra žrtava' Državne komisije za tajne grobnice. (2) Proizvoljnosti i netačnosti u spisku za Beograd”, E-novine, 21.4.2014.

Već smo pomenuli da je u registru zavedeno 231 lice koje je pripadalo policijskim strukturama. Sem toga, u spisku su navedena i druga lica koja su pripadala drugim formacijama strukturama: 50 pripadnika NOF-a, 41 „gestapovac”, 13 ustaša, 8 odmetnika za koje se ne navodi formacijska pripadnost iako je očigledno da je reč o četnicima, 12 pripadnika Ruskog zaštitnog korpusa, četiri pripadnika „Mađarske oružane formacije”, dva pripadnika SDK, jedan pripadnik „Bugarske oružane formacije”, jedan pripadnik „Italijanske oružane formacije”, jedan pripadnik Muslimanske milicije, 15 dezertera iz Jugoslovenske armije (koji očigledno nisu bili stanovnici Beograda i koji su proizvoljno uvršteni u registar; pretežno je reč o licima iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine). Dakle, ukupno je reč o 883 lica (45,6% u odnosu na 1.822) koja, u ogromnoj većini ili u potpunosti, ne mogu biti karakterisana kao civilne žrtve. Ovaj procenat je svakako veći ako uzmemo u obzir članove JNP „Zbor” koji su jednim delom svakako bili vojno angažovani, kao i lica za koja se u registru ne navodi da su pripadala nekoj vojno-policijskoj formaciji, iako je to moguće zaključiti ili pretpostaviti na osnovu drugih izvora.

Formacija	Spisak od 1.936	Spisak od 1.822
JVuO	461	438
SDS+žandarmeri- ja+policija+UGB	267	231
„Nemačka oružana formacija”	50	50
„gestapovac”	43	41
„dezserter” [iz NOV/JA]	16	15
ustaše	13	13
Ruski zaštitni korpus	12	12
„odmetnik”	8	8
„Mađarska oružana formacija”	4	4
četnici Koste Pećanca	4	4
SDK	2	2
„Italijanska oružana formacija”	1	1
„Bugarska oružana formacija”	1	1
Muslimanska milicija	1	1
ukupno	883	831
%	45,6	45,6

Tabela: broj pripadnika vojno-policijskih formacija evidentiranih u registru za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice.⁴⁷³

Ukoliko uzmemo u obzir imena koja su greškom ili proizvoljno uvrštena u registar, onda je postotak onih

⁴⁷³ <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70246.html> (na dan 1.10 2014).

koji nisu bili civilne žrtve potencijalno veći.⁴⁷⁴ Ovo napominjemo s obzirom na činjenicu da su predstavnici istorijskog revizionizma uvek pokušavali da stvore stereotipiziranu sliku o događajima nakon oslobođenja, ističući stradanja pripadnika „ekonomske i intelektualne elite”, pri čemu se sugerisalo da je nakon oslobođenja u Beogradu pobijeno nekoliko hiljada stanovnika prvenstveno zbog toga što su bili imućni ili antikomunistički nastrojeni.

Prema podacima iz registra za Beograd, za 484 civilnih lica, van navedenih vojno-polijskih formacija, kao kvalifikacija („lice označeno kao takvo u izvornom materijalu”) je navedena – „kolanorant” ili „kolaborant agent”. Takođe, u registru egzistira nemali broj lica koja nisu uvrštana u 831 pripadnika vojno-polijskih snaga ili nisu okarakterisani kao „kolaboranti”, a čiji upis je pod znakom pitanja. Reč je o licima evidentiranim na osnovu proizvoljnog tumačenja građe vojnih sudova, među kojima je evidentiran znatan broj onih koji nikad nisu imali prebivalište u Beogradu niti su stradali u glavnom gradu.

Budući da nam nisu dostupni izvori koje su koristili saradnici Državne komisije, a koje se nalaze u Arhivu BIA-e, ili ih je BIA ustupila Arhivu Srbije, pri čemu su i dalje nedostupni široj javnosti (ali i neki drugi izvori, budući da su podaci o socijalnoj pripadnosti stradalih

474 Broj stradalih pripadnika JVuO, koji su doista bili žitelji glavnog grada, realno je znatno manji od broja evidentiranih pripadnika ove formacije u registru za Beograd. S druge strane, moguće je realno pretpostaviti da u registru nije naveden nemali broj stradalih pripadnika SDS koji su bili stanovnici Beograda.

nepotpuni u registru), nismo u mogućnosti da analiziramo socijalnu strukturu onih lica koja su evidentirana u spisku za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice, a koja se najvećim delom mogu svrstati u civilne žrtve, iako i među njima ima osoba koje su skrivile tuđe stradanje, a nesumnjivo je velik broj onih koji su bili saradnici okupatora. Analiza socijalne strukture ovih lica pokazaće koliko je među njima pripadnika višeg društvenog sloja. U svakom slučaju, većina stradalih u Beogradu nisu bili pripadnici višeg društvenog sloja.

U registru za grad Beograd evidentirano je 178 lica nemačke nacionalnosti, od kojih je većina umrla u radnim logorima u Vojvodini. U ovaj broj uključena je većina od 50 pripadnika „nemačke oružane formacije”, kako se navodi u njihovim kartonima (jedan deo pripadnika NOF bio je slovenačkog porekla). Svakako da i ova lica nisu stradala zbog toga što su bili pripadnici „ekonomske i intelektualne elite srpskog naroda”. Postavlja se pitanje da li su osobe nemačke nacionalnosti koje su umrle u logorima u Vojvodini stradale zbog toga što je nova vlast odlučila da ih pobije? Odgovor na ovo pitanje je negativan, iako stradanje ovih ljudi predstavlja nesumnjiv zločin protiv čovečnosti, kada govorimo o onima koji nisu skrivili tuđe stradanje.

Uvidom u registar za grad Beograd (spisak od 1.936 lica) ustanovili smo da su imena 56 lica navedena dva puta, a imena pet lica tri puta (ukupno: 66 duplih imena). Takođe, ustanovili smo da u registru egzistiraju 54 imena lica koja se pojavljuju u registrima njihovih matičnih opština, što smatramo opravdanim, za razliku od neopravdanog svrstavanja u registar stradalih za Beograd, s

obzirom na to da ova lica ne potiču iz Beograda, niti su tokom rata imala boravište u Beogradu. Navedena lica su najčešće potpuno proizvoljno uvrštena u registar za grad Beograd, pretežno bez ikakve osnove u izvornom materijalu.

U nerevidiranom registru za grad Beograd bilo je navedeno najmanje 27 lica koja su umrla prirodnom smrću godinama ili decenijama nakon Drugog svetskog rata, van mesta za izolaciju. Ponovno je reč o proizvoljnom tumačenju izvorne građe, budući da u građi nije navedeno da su ova lica ubijena nakon oslobođenja. U registru su navedena imena 7 lica koja su stradala u potpuno drugačijim okolnostima od okolnosti navedenih u njihovim elektronskim kartonima na sajtu Državne komisije (stradali su pre 12. septembra 1944, u nekim slučajevima od strane okupatora ili od strane četnika). Većina od ovih 34 imena, kao i duplikata, u međuvremenu je izostavljena, što je korektno.

U spisak je uvršteno 62 lica iz unutrašnjosti Srbije koja nikad nisu imala prebivalište u Beogradu, pogotovo ne tokom Drugog svetskog rata, pri čemu ova lica nisu duplirana u spiskovima matičnih opština. U 55 slučajeva reč je o pripadnicima JVuO (uglavnom su u pitanju četnički odmetnici, poginuli u poteri ili osuđeni na smrt nakon zarobljavanja), dok je u sedam primera reč o albanskim balistima sa Kosova. Primera radi, u registru je navedeno 16 imena istaknutih pripadnika JVuO koji su nakon rata uhvaćeni ili ubijeni kao odmetnici u različitim delovima Srbije. Njihova imena su zavedena na osnovu rukopisa „Istorijat 5. srpske divizije KNOJ-a” koji se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu. Za sva ova

lica proizvoljno je navedeno da su rođena i imala prebivalište u Beogradu. Konsultovali smo navedeni izvor.⁴⁷⁵ Na osnovu uvida ustanovili smo da su saradnici Državne komisije apsolutno proizvoljno uvrstili navedenih 16 lica u registar stradalih za grad Beograd s obzirom na to da je reč o pripadnicima JVuO koji su rođeni i živeli u unutrašnjosti, gde su tokom rata bili borbeno angažovani, i gde je većina stradala. Na osnovu činjenice da se nigde u navedenom izvoru ne ističe da su ova lica rođena i živela u Beogradu, niti da su stradala u glavnom gradu, postavlja se pitanje na osnovu čega su saradnici komisije uvrstili njihova imena u registar za grad Beograd? Ovo je vrlo ilustrativan primer metodološke konfuzije i odsustva metodoloških kriterijuma u formiranju dela registra stradalih.

Budući da je u „registru žrtava” za grad Beograd od 1.822 evidentiranih lica navedeno čak 465 pripadnika JVuO, nameće se opravdana pretpostavka da navedenih 55 pripadnika JVuO nisu jedini primeri proizvoljnih i pogrešnih upisa pripadnika ove organizacije u spisak za Beograd.

U „registar žrtava” za grad Beograd proizvoljno su uvršteni podaci za 75 lica sa područja Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije i Bugarske, među kojima je reč o ustašama, četnicima, balistima, pripadnicima bugarskog okupacionog represivnog aparata i, u manjem broju, simpatizera fašističkih snaga iz redova civilnog stanovništva. Za sva ova lica proizvoljno, bez uporišta u izvorima, navodi se da su imala prebivalište u

475 VA, JNA, KNOJ, 4763, 1-2, 1, Istorijat 5. srpske divizije KNOJ-a.

Beogradu i da su stradala u glavnom gradu (uistinu je u Beogradu stradala tek nekolicina), dok se za mnoga takođe proizvoljno navodi da su rođena u Beogradu. Najveći broj ovih lica uvršten je u registar za grad Beograd greškom saradnika Državne komisije koji su konsultovali upisnike vojnih sudova u Vojnom arhivu u Beogradu (pre svega upisnike Vrhovnog vojnog suda). Naime, Vrhovni vojni sud pri Ministarstvu narodne odbrane, najviši vojnosudski organ, kao drugostepeni sud, „razmatrao je odluke viših vojnih sudova (sudovi korpusa/armija, Mornarice i KNOJ-a) kojima je u prvom stepenu izrečena kazna lišenja čina (zvanja), kazna robije ili smrtna kazna, te odluke prvostepenih vojnih sudova kojima je izrečena smrtna kazna u slučajevima većeg vojno-političkog značaja.”⁴⁷⁶ Dakle, saradnici Državne komisije za tajne grobnice nisu napravili distinkciju između prvostepenih i drugostepenih vojnih sudova i deo imena koja su zavedena u upisniku Vrhovnog vojnog suda (čije je sedište bilo u Beogradu i koji je odlučivao o presudama prvostepenih vojnih sudova) neopravdano uvrstili u „registar žrtava komunizma” u Beogradu. Uvidom u upisnike Vrhovnog vojnog suda, koje su saradnici Državne komisije naveli kao izvornu građu, konstatovali smo da su propustili da primete da ova lica uopšte nisu suđena u Beogradu već da im je suđeno od strane korpusnih i divizijskih sudova u drugim delovima Jugoslavije. Iako se u upisnicima Vrhovnog vojnog suda nigde ne pominje da su ova lica živela i stradala u Beogradu, u njihovim elektronskim kartonima na sajtu

476 Милош Гојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд, 1999, стр. 132.

Državne komisije za tajne grobnice, ova lica su proizvoljno uvrštena u stanovnike Beograda, kao osobe koje su navodno streljane u Beogradu.⁴⁷⁷

Za 11 lica koja su na smrt osuđena odlukom Vojnog suda u Valjevu i Vojnog suda 4. (valjevske) divizije 1945-1947. u registru se proizvoljno navodi da su rođena u Beogradu i da su imala prebivalište u Beogradu.⁴⁷⁸ U spisak stradalih za Beograd uvršteno je 13 lica koja su 1945. osuđena na smrt od strane vojnih sudova u Čačku, Kraljevu, Kragujevcu i Nišu. Za ova lica se u registru proizvoljno navodi da su rođena i da su imala prebivalište u Beogradu.⁴⁷⁹

U registar za grad Beograd uvršten je veći broj lica koja potiču iz naselja koja danas teritorijalno pripadaju prigradskim opštinama, a ukoliko pripadaju gradskim opštinama opet ne ulaze u geografski okvir grada Beograda: Pinosava (14), Beli Potok (9), Kijevo (2), Ostružnica (1), Umka (1), Begaljica (1), Bačevac (1), Rušanj (1), Ripanj (2), Mala Krsna (2), Vrčin (1), Sopot (1).

477 VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik (prvi i drugi deo); VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije (drugostepeni sud), upisnik; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud fruščkogorskog veća 1944, (prvostepeni sud), upisnik; VA, JNA, Vojni sudovi, Upisnik Vojnog suda 50. divizije za 1945; VA, JNA, Vojni sudovi, Delovni protokol sudskih predmeta za 1946.

478 VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije 1946, (drugostepeni sud), upisnik; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 4. divizije 1946, Valjevo, (prvostepeni sud), upisnik.

479 VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud 1945, (drugostepeni sud), Beograd, upisnik, (prvi deo), (drugi deo); VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije 1945, (drugostepeni sud), upisnik; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud Kraljevo 1945, (prvostepeni sud), upisnik; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud niške vojne oblasti 1944-1945, upisnik.

Neka od ovih naselja 1944/1945. nisu imala definisan teritorijalni status, niti su 1941-1944. podrazumevana kao deo Beograda u administrativnom smislu, iako danas jesu deo Beograda u administrativnom pogledu: Boljevci (36), Dobanovci (34), Petrovčić (8), Surčin (2), Karlovčić (1), Batajnica (1), Zemun (3), Bežanija (5), Borča (8). Stanovnike sremskih sela Dobanovaca, Surčina, Boljevaca, Karlovčića i Petrovčića treba uvrstiti u spisak stradalih za opštinu Zemun (odnosno, opštine Zemun i Surčin, budući da na sajtu Državne komisije nema zasebnog registra za opštinu Surčin).⁴⁸⁰ Naselja Pinosava, Beli Potok, Kijevo, Rušanj i Ripanj teritorijalno su pripadala Vračarskom srezu (a ne Upravi grada Beograda), da bi tek 1945. bila integrisana u 5. reon grada Beograda. Zemun, Bežanija i Borča inkorporirani su u okvir Uprave grada Beograda 1935, ali tokom okupacije imali su drugačiji položaj u odnosu na Beograd. Međutim, ne osporavamo upis stradalih 28 stanovnika Pinosave, Belog Potoka, Kijeva, Rušnja, Ripnja i 8 stanovnika Borče u registar za grad Beograd, jer ne postoji opštinski registar u koji bi bilo moguće evidentirati njihova imena.

Ukupan broj onih koji su bili stanovnici navedenih seoskih naselja, a koji su stradali u selima u kojima su živeli ili na nepoznatoj lokaciji (dakle ne u gradu Beogradu, niti kao stanovnici grada Beograda), iznosi 134, pri če-

480 Prilikom povlačenja iz Srema, oktobra 1944, ustaše i nemački vojnici su u Dobanovcima ubili 17, u Boljevcima osam, a u Surčinu pet lica: Dušan Vuletić, „Stradanje u Sremu – Drugi svetski rat“, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 199-201.

mu treba oduzeti 36 imena stanovnika pet podavalskih naselja i Borče.

Kao primer relativiziranja ili ignorisanja odgovornosti i krivice pojedinih stradalih ličnosti nakon oslobođenja Beograda, može nam poslužiti analiza „Saopštenja Vojnog suda Prvog korpusa NOVJ o suđenju ratnim zločincima u Beogradu”, objavljenog u *Politici* 27. novembra 1944. Naime, u dva istoriografska rada,⁴⁸¹ Srđan Cvetković je analizirao navedeno saopštenje. U ovoj analizi primetno je selektivno citiranje podataka iz presude i izostavljanje dela citata koji dodatno kompromituju ličnosti čiji ratni angažman je autor pokušao da relativizuje. Takođe, autor je u analizi tendenciozno izostavio pominjanje mnogih ličnosti čija imena su navedena u spisku od 105 streljanih, pri čemu je pretežno reč o ličnostima za koja se navodi da su neposredno učestvovala u ubijanju, organizovala ubijanje ili denuncirala protivnike okupatora i kvislinške vlasti koji su potom uhvaćeni i ubijeni. Isto tako, autor je izbegao da pomeni većinu vojnih lica (aktivnih saradnika okupatora) čija imena su navedena u spisku, tako što se zadovoljio navođenjem nekoliko „zvučnijih imena”. Indikativno je da je Cvetković, u radu koji nosi naslov „Ko su 105 (104) streljanih?” i u monografiji u kojoj je 17 stranica posvećeno analizi spiska od 105 streljanih, analizirao podatke i pomenio samo 33 imena iz spiska, potpuno ignorišući ostala 72 imena. Ovako selektivan pristup

481 Srđan Cvetković, „Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divljev čišćenja' u Beogradu 1944.”, *Istorija 20. veka*, XXIV, 1/2006, Beograd, 2006, str. 81–102; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd, 2006, str. 181–198.

analizi konkretnih ličnosti i njihove odgovornosti je ne-naučan jer prikriva odgovornost ličnosti sa spiska streljanih koje Cvetković ne navodi u analizi i relativizuje odgovornost mnogih ličnosti koje je autor apostrofirao.

Već smo naveli da smo saglasni sa tvrdnjom Milovana Đilasa da je nakon oslobođenja streljano mnogo stanovnika Beograda koje ni najgori, ni najnepravedniji sud ne bi osudio na smrt. Očigledno je da su ovi ljudi žrtve privatizovanja pobjede, nečije obesti ili grešaka počinjenih u atmosferi koja je bila euforična, ali i bremenita velikim stradanjem pripadnika pobjedničke strane. Slažemo se sa ocenom koju su iznosili neki savremenici da je atmosfera koja je vladala poslednjih sedmica 1944. bila opasnija po život pojedinaca koji su imali nekakvu vezu sa stranom koja je izgubila rat od atmosfere koja je vladala naredne godine. Vrlo je nezahvalno procenjivati stepen odgovornosti osoba stradalih nakon oslobođenja, van korpusa vojno-policijskih snaga. Mislimo da nećemo pogrešiti ako ukažemo da je većina stradalih lica iz ove kategorije imala nečasno držanje tokom rata, u određenom broju slučajeva podrazumevajući i odgovornost za stradanje drugih ljudi. S druge strane, među onima koji su tokom okupacije iskusili represiju, mnogi su smatrali da osobe koje su imale nečasno držanje tokom okupacije zaslužuju da budu najoštrije kažnjene. Ovo se naročito odnosilo na one koji su smatrani nesumnjivim saradnicima okupatora, ali i „intelektualnim inspiratorima kolaboracije”, kao i na javne ličnosti koje su dale podršku kvislinškom režimu i podržale ili normalizovale poredak uspostavljen okupacijom.

Nakon oslobođenja zabeležen je nemali broj slučajeva stradanja lica koja nisu imala ozbiljnu krivicu, neki od njih ni realnu krivicu. Svakako da je ubistvo četvorice mladića, članova amaterske glumačke trupe „Čika Duško Ilić”, sa Čukarice, paradigmatičan primer. Ovaj zločin počinjen je nedugo nakon oslobođenja Beograda. Njihovo stradanje je, prema dostupnim izvorima, rezultat prijave nekoliko maloletnih čukaričkih „skojevki” (mada je upitno da li su ove osobe bile članice SKOJ-a, pošto izvor navodi da su imale 12-13 godina), koje su ovu trupu okarakterisale kao „ravnogorsku grupu koja je igrala pod Nemcima”.⁴⁸²

S druge strane, zabeleženi su primeri streljanja civilnih lica koja su odgovorna za stradanje drugih osoba. U istom naselju, na Čukarici, nakon oslobođenja streljan je moler Lazar Milijanović (RKTG-36045), dostavljač Specijalne policije, koji je denuncirao sedmoricu stanovnika Banovog Brda, koje je uhapsila i mučila Specijalna policija, o čemu je svedočio jedan oštećenik koji je pobjegao iz zatvora u Đušinoj tokom borbi za oslobođenje.⁴⁸³ Nakon oslobođenja, radnici fabrike šećera su Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača podneli prijavu protiv pravnog referenta u fabrici, Blagoja Miletića (RKTG-16108) i Borisava Savića, pristava policije UGB (RKTG-36368), zbog hapšenja i zlostavljanja sedmorice radnika, neosnovano optuženih za krađu u fabrici. Dvojica od sedmorice uhapšenih radnika su transportovani na prinudni rad

482 Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941-1944*, Београд, 2011, стр. 263-264.

483 AJ, DK, 110, 383, 527-533

u Nemačku, pri čemu su njihove porodice ostale bez hranitelja. Miletić je optužen da je namerno denunciраo radnike naklonjene NOP-u, iako nije imao dokaz da su oni izvršili krađu.⁴⁸⁴ Miletić i Savić su streljani nakon oslobođenja, pre podnošenja navedenih prijava. Moguće je naslutiti da su slične prijave podnete organima OZN-e. Radnici fabrike metalnih proizvoda „Čelikos” u Ličkoj, prijavili su Državnoj komisiji Jovicu Gođevca, vlasnika fabrike, i njegovog saradnika, inženjera Lazara Stojkovića, koji su ucenjivali radnike, primoravajući ih da rade noću, tokom savezničkog bombardovanja, a one koji bi odbili ovakve uslove rada i dali otkaz, prijavljivali policiji koja ih je upućivala na prinudni rad. Prema ovim tvrdnjama, Gođevac je tokom okupacije od skromne radionice napravio proizvodni pogon, izrađujući metalne predmete za vezivanje za nemački logor na Sajmištu i Srpsku državnu stražu. Svedoci ističu da je Gođevac organizovao i izradu kama za JVuO.⁴⁸⁵ Nepoznata je potonja sudbina Gođevca i Stojkovića. Njihova imena nisu evidentirana u registru Državne komisije za tajne grobnice. Radnici fabrike „Morava”, na Zvezdari, prijavili su vlasnike fabrike, braću Dragoljuba i Milorada Radulovića zbog toga što su denuncirali dvojicu radnika koje je uhapsila Specijalna policija, nakon čega su uhapšenici streljani. Vlasnici fabrike su „radnicima pretili Specijalnom policijom i logorima ako bi se bunili tražeći višu nadnicu i povoljnije uslove rada”. Dragoljub Radulović (RKTG-16357) evidentiran je u registru Državne komisije za tajne grobnice, iako u dokumenta-

484 AJ, DK, 110, 383, 22-36.

485 AJ, DK, 110, 383, 173-184.

ciji Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača postoje podaci da nije likvidiran nakon oslobođenja već da je umro prirodnom smrću.⁴⁸⁶

U dokumentaciji posleratne Državne komisije sačuvani su optužujući podaci za Dušana Pantića, ministra za fizičko vaspitanje naroda u vladi Dragiše Cvetkovića i komesara Ministarstva pošta i telegrafa u komesarskoj vladi Milana Aćimovića, koji je optužen da je kriv zbog toga što je prijavio Gestapou svog poslovnog partnera „kako bi ga eliminisao iz ortačkog trgovačkog posla”, što je rezultiralo ubistvom uhapšenika (Miodrag Hadžić).⁴⁸⁷ Pantić je, prema nekim izvorima, streljan nakon oslobođenja, ali nije zaveden u registru Državne komisije za tajne grobnice.⁴⁸⁸

Navedene primere smo apostrofirali kako bismo ukazali na činjenicu koja podrazumeva da su pojedine ličnosti, koje su stradale nakon oslobođenja, oštetile veći broj njihovih sugrađana i savremenika, naročito onih koji su ekonomski bili podjarmljeni ili naklonjeni NOP-u. Svakako da ovo nisu usamljeni primeri, pri čemu se podrazumeva da je nemali broj stradalih civila nakon oslobođenja imao manju odgovornost od ličnosti koje su apostrofirane u navedenim primerima. S druge strane, u registru za grad Beograd, pored lica koja su nepravедно lišena života, iako je reč o ličnostima koje su pretežno imale nečasno držanje za vreme rata, naveden je čitav niz ličnosti koje su bile nosioci terora koji je

486 AJ, DK, 110, 383, 274-277.

487 AJ, DK, 110, 375, 527-532.

488 Симо Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944. Лексикон личности*, Београд, 2009, стр. 392.

sprovodio kvislinški represivni aparat. Isto tako, u registru za Beograd egzistira značajan broj najistaknutijih nosilaca kolaboracije u Srbiji.

IZVORI I LITERATURA

I. ARHIVSKA GRAĐA

Vojni arhiv (Beograd), fondovi: NOVJ, JNA

Arhiv Jugoslavije (Beograd), fond: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

II. OBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI I DNEVNICI

Broz, Josip Tito, *Sabrana djela*, 24, 6. oktobar – 15. novembar 1944, (pr. Pero Damjanović i dr.), Beograd, 1982.

Источна Србија у рату и револуцији 1941-1945, Зборник докумената (пр. Милан Борковић), II, (1944), Зајечар, 1981.

Зборник НОР-а, I/11, Борбе у Србији 1944. (21. август - 10. септембар 1944), Београд, 1955.

Зборник НОР-а, I/12, Борбе у Србији 1944. (11-30. септембар 1944), Београд, 1956.

Зборник НОР-а, I/13, Борбе у Србији 1944. (1-15. октобар 1944), Београд, 1956.

Зборник НОР-а, I/14, Борбе у Србији 1944. (16-31. октобар 1944), Београд, 1957.

Zbornik NOR-a, II/14, Dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ (septembar-decembar 1944), Beograd, 1981.

Zbornik NOR-a, XII/4, Dokumenti Nemačkog Rajha 1944-1945, Beograd, 1979.

Zbornik NOR-a, XIV/3, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, (septembar 1943. - jul 1944), Beograd, 1983.

Zbornik NOR-a, XIV/4, Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, (avgust 1944. - maj 1945), Beograd, 1985.

Дедијер, Владимир, *Дневник*, III, Београд, 1970.

Катић, Миливоје, „Са артиљерцима пратим своју бригаду. [Из ратног дневника]”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), III, Београд, 1986.

Lalović, Pero, „Izvodi iz ratnog dnevnika”, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, (ur. Miodrag Živković), Grubišno Polje-Beograd, 1983.

Potočnjak, Vlado, „Izvod iz dnevnika”, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, (ur. Miodrag Živković), Grubišno Polje-Beograd, 1983.

СТИЈОВИЋ, МИЛОЊА, „О борбама за ослобођење Београда октобра 1944. Из ратног дневника”, *Годишњак града Београда*, VIII, Београд, 1961.

III. RASPRAVE I ČLANCI

Babić, Petar, „Sa 'baćuškama' u akciji”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (pr. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Белојевић, Александар, „Борбе за Београд”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

Bošković, Koča, „Kako je spasena Glavna telefonska centrala”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (pr. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Božović, Anka, „Na ulicama Beograda”, *Rudarska četa*, (pr. Branislav Božović), Beograd, 1974.

Божовић, Бранислав, „Такав је био Лала”, *Краљевачки батаљон, II*, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986.

Брацановић, Никола, „У срцу престонице”, *Друга пролетерска, IV*, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998.

Colić, Mladenko, „Osnovne informacije o Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda”, *Vojno delo*, 4/1982, Beograd, 1982.

Cvetković, Srđan, „Ko su 105 (104) streljanih? Prilog istraživanju 'divljeg čišćenja' u Beogradu 1944.”, *Istorija 20. veka*, XXIV, 1/2006, Beograd, 2006.

Cvetković, Srđan, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanje Državne komisije za tajne grobnice”, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011.

Чолаковић, Родољуб, „Црвена армија у борби за ослобођење Београда”, Југославија – СССР. *Часопис Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР*, I, 4, Београд, 1946.

Десница, Никола, „У борбама за ослобођење Београда”, *Друга пролетерска бригада. Илустрована монографија*, (пр. Миодраг Абрамовић), Београд, 1992.

Dimić, Ljubodrag; Ristović, Milan, „Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica”, *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944)*, I-II, (пр. Evica Micković, Milena Radojčić), Beograd, 2009.

Димитровска, Дијана, „На Дедињу гроб до гроба”, *Вечерње новости*, LIII, Београд, 6.12.2006.

Drljević, Savo, „Beogradska operacija – najveći domet snage i umijeća NOVJ”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ур. Ivan Matović), Beograd, 1985.

Дурић, Екрем, „Борбе за ослобођење Београда”, *Први црногорски батаљон Прве пролетерске НОУ бригаде*, (ур. Шпиро Лагатор), Београд, 1977.

Dželebdžić, Milovan, „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1. do 7. septembra 1944. Godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1970, Beograd, 1970.

Đokić, Aleksa, „Od Zlatibora do Trsta”, *Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ур. Dušan Maletić), Beograd, 1981.

Đoković, Ljubo, „U funkciji jedinice OZN-e”, *Beogradski bataljon Prve proleterske brigade* (ur. Dušan Maletić), Beograd, 1981.

Ђорђевић, Југослав, „Космајска бригада”, *Космај. Лист 4. космајске бригаде 6. пролетерске дивизије „Никола Тесла”*, I, 1, Београд, јануар 1945.

Ђурђевић, Живорад, „Од Уба до Београда”, *Краљевачки батаљон*, II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986.

Hinić, Jovo, „U Beogradu oktobra 1944.”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988.

Илић, Мија, „Незнани јунаци из позоришног сутере-на”, *Београдска недеља*, (Специјално издање посвећено 20. октобру), Београд, октобар 1964.

Jakšić, Jovan, „Četvrta krajiška brigada u borbi za oslobođenje Beograda”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Јанковић, Милорад, „Битка за ослобођење Београда”, (фељтон), *Политика*, LXXI, 21910-21963, Београд, 3.10-25.11.1974.

Јанковић-Џвијовић, Милица, „Улична борба”, *Краљевачки батаљон*, II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986.

Jovanić, Đoko, „Neka operativno-taktička iskustva iz Beogradske operacije”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985.

Јовановић, Мирослав, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)”, *Ослобођење Београда 1944, Зборник радова*, (ур. Александар Животић), Београд, 2010.

Јовановић Рајковић, Душанка, „Калила сам се у борби”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, III, (ур. Вељко Миладиновић), Београд, 1986.

Jovičević, Mirko, „Nemački diverzanti u oslobođenom Beogradu (feljton)”, *Narodna armija*, XXXIX, 2358-2366, Beograd, 20.9-15.11.1984.

Касалица, Јово, „Најмања неопрезност доносила је жртве”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Киковић, Новак, „Заробили смо 41 Немца у Масариковој улици”, *Друга пролетерска*, IV, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998.

Којић, Милош, „Застава београдског батаљона залепшала се на Калемегдану”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Вељко Миладиновић), III, Београд, 1986.

Kreso, Muharem, „Uslovi života i rada u okupiranom Beogradu”, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1972, Beograd, 1972.

Крсмановић, Драган, „Уписник Вишег војног суда у Београду за 1945. годину”, *Токови историје*, 2/2010, Београд, 2010.

Крстић, Деса, „Повратак”, *Друга пролетерска*, IV, (ур. Средоје Урошевић, Иван Матовић), Београд, 1998.

Кулић, Мирко, „Жалосни смо што не можемо даље”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Лековић, Мишо, „Умукли су топови на Звездари”, (фелтон), *Борба*, ЛП, 298-307, Београд, 30.10-8.11.1974.

Максимовић, Миле, „Од Авале до палате Албаније”, *Краљевачки батаљон*, II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986.

Малковић, Новак, „Последњи јуриш на Чукарици”, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Ђатовић и др.), Београд, 1991.

Manojlović Pintar, Олга, „Široka strana моја роднаја’: spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944-1954.”, *Tokovi istorije*, 1-2/2005, Beograd, 2005.

Манојловић Пинтар, Олга, „(Не)видљива места сећања: споменици црвеноармејаца у Србији”, *Ослобођење Београда 1944, Зборник радова*, (ур. Александар Животић), Београд, 2010,

Marin, Mladen, „Dvadeset prva srpska divizija u borbi za Beograd”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985.

Марковић, Драган, „Погинуо под развијеном заставом”, *Политика*, LXI, 18334, Београд, 18.10.1964.

Marković, Slobodan, „Communist 'Liberation' and New Order in Belgrade”, *The South Slav Journal*, Vol. 29, No. 3-4 (93-94), London, Autumn-Winter 2003.

Matić, Branislav, "Koliko je uglednih Beograđana progutaо mrak oslobođenja u operaciji Crne tačke? (1) Pozvoni i pucaј!", *Duga*, 439, Beograd, 20.12.1990.

Милин, Војислав, „Сећања на учешће војвођанских јединица у Београдској операцији (4) Бранко Радомировић Жарки: Погибе нам и командант Марко”, *Дневник*, XXXII, 10043, Нови Сад, 16.10.1974.

Миловић, Стево, „Као бујица улицама Београда”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Миљанић, Гојко, „Продори дивизија НОВЈ преко Лима и Дрине у западну Србију”, Ваљево 1941-1945, *Саопштења са научног скупа Допринос ваљевског краја у борби против фашизма 1941-1945. одржаног 18. јуна 1995. у Ваљеву*, (ур. Синиша Бранковић), Ваљево, 1996.

Mirčeta, Gojko, „Zastava na palati 'Albanija'”, 4. jul. List Saveza udruženja boraca NOR Jugoslavije, VI, 279, Beograd, 24.10.1967.

Ненадић, Алекса, „Од Бањице до Калемегдана”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

Ninković, Buda, „Goreo je kao buktinja”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Novaković, Jovo, „Brinuli smo i o ranjenim Nemcima”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Османагић, Мухамед, „Неке епизоде из борбе за ослобођење Београда”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

Павличић, Никола, „Кроз Београд”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Павловић, Милан, „Трећи батаљон у борбама за ослобођење Београда”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Pavlović, Momčilo, „’Zločini oslobodilaca’ – zadatak srpske historiografije visokog prioriteta”, *Istorija 20. veka*, XXVIII, 3/2010, Beograd, 2010.

Pećanac, Nikola, „Уличне борбе у Београду”, *Трећа крајишка пролетерска бригада. Зборник сјећања*, II, (ур. Иван Дžина Глигоријевић), Београд, 1969.

Перовић, Перо, „Застава слободе на палати ’Албанији’. Четврти батаљон у борби за ослобођење Београда”, *Осма црногорска ударна бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Прелевић, Илија, „Борба за ’Албанију’ и збор у ’Балкану”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд.

Petrović, Stevan, „Usamljen u mrkloj noći. Kazivanje Vasilija Kraljevića”, *Front. Nedeljni ilustrovani list*, XXXVI, 43 (1160), Beograd, 17.10.1980.

Portmann, Michale, „Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943-1950)”, *Tokovi istorije*, 1-2/2004, Beograd, 2004.

Пузић, Саво, „У згради Народне скупштине”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, III, (ур. Вељко Миладиновић), Београд, 1986.

Радаковић, Лазо, „Борбе за ослобођење Београда”, *Трета личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Гњатовић и др.), Београд, 1991.

Radanović, Dmitar, „Tragedija u oslobođenom gradu”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Radanović, Milan, „Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, 1944-1945.”, *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, (ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević), Novi Sad, 2013.

Radulović, Ilija, „Peti bataljon u Beogradu”, *Treća krajiška proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Ivan Džina Gligorijević), Beograd, 1969.

Радуновић, Васко, „Уништили смо злогласну Главњачу”, *Други црногорски батаљон Прве пролетерске бригаде*, (ур. Зоран Лакић), Титоград, 1984.

Раичевић, Перо, „Београђани су нас одушевљено дочекали и у свему помагали. Борбе 1. батаљона”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Rašeta, Petar, „Bataljon 'Stojan Matić' od Valjeva do Beograda”, *Druga lička proleterska brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Rajko Šarenac), Beograd, 1988.

Redžić, Nail, „Pala je i Šećerana”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Rodić, Mirko, „Radost i žalost se smenjuju”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (pr. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Rokvić, Đuro, „Napad na Radio-stanicu Beograd”, *Četvrta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada. Zbornik sjećanja*, II, (ur. Stojan Kesić), Beograd, 1984.

Srdić, Marko, „Iznenadenje na Adi Huju”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Станковић, Радмила, „Душан Ковачевић: Сви смо саучесници”, *НИН*, 3237, Београд, 10.1.2013.

СТИЈОВИЋ, Милоша, „Прва пролетерска – прва у граду”, (фељтон), *Вечерње новости*, XII, 3442-3444, Београд, 15-17.10.1964.

Стојановић, Петар, „Сећања бораца, илегалца и грађана на октобарске дане 1944. (фељтон), *Борба*, XXIX, 278-296, Београд, 9-27.10.1944.

Стојановић, Петар, „Проверено – мин њет” (фељтон), *Вечерње новости*, XII, 3494-3507, Београд, 16-31.12.1964.

Стојаковић, Драгоја, „Ноћ пуна изненађења”, *Краљевачки батаљон*, II, (ур. Благоје Богавац), Краљево, 1986.

Šašić, Marko, „Lapački bataljon 'Stojan Matić'”, *Kotar Donji Lapac u NOR 1941-1945*, (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac, 1985.

Šprljan, Nevin, „Oslobođenje Beograda”, *Dalmatinci u Prvoj proleterskoj brigadi. Zbornik sjećanja*, (ur. Miroslav Curin), Split, 1982.

Тодорић, Сава, „Србијанци са личким пролетерима”, *Трећа личка пролетерска бригада. Сећања бораца*, (ур. Никола Ђатовић и др.), Београд, 1991.

Tolubko, Vladimir, „Sovjetski tenkovi na ulicama Beograda”, *Grad borbe i slobode. Beograd 1941-1944*, (ur. Radovan Blagojević), Beograd, 1964.

Турчиновић, Иван, „Сусрет са црвеноармејцима на Чукарици”, *Народна армија*, III, 208, Београд, 18.10.1947.

Видојковић, Александар, „Рад на рашчишћавању београдских улица”, *20 октобар. Недељни лист Народног фронта Београда*, II, 34, Београд, 27.7.1945.

Вишић, Ђ., „У подрумима београдским”, *Глас Јединственог Народно-ослободилачког фронта Србије*, IV, 88, Београд, 20.10.1945.

Vojvodić, Gajo, „Četvrta srpska udarna brigada u Beogradskoj operaciji”, *Beogradska operacija. Učesnici govore*, (ur. Ivan Matović), Beograd, 1985.

Вујошевић, Драго, „Бригада у Београдској операцији”, *Осма црногорска НОУ бригада. Зборник сјећања*, (ур. Момчило Калем), Београд, 1978.

Вујовић, Милутин, „Борбе за ослобођење Београда”, *Народноослободилачки покрет Београда 1941-1944. године у сећањима учесника*, (ур. Богдан Луцић), Београд, 1974.

Вуксановић, Милош, „Прва пролетерска бригада у борбама за ослобођење Београда”, *Прва пролетерска бригада*, Београд-Титоград, 1981.

Vuletić, Dušan, „Stradanje u Sremu – Drugi svetski rat”, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, Zbornik radova, (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008.

Zaklan, Dmtar, „Od Zemunskog mosta do proboja Srem-skog fronta”, *Šesta proleTERSka divizija*, (pr. Dragan Grubor i dr.), Zagreb, 1964.

Зрнић, Марија, „Како су совјетски људи ослобађали Београд”, 20. октобар. *Недељни лист Народног фронта Београда*, II, 46, Београд, 19.10.1945, стр. 9.

Жарић, Јагош, „Прва пролетерска у Београдској операцији”, *Прва пролетерска бригада. Сећања бораца*, III, (ур. Вељко Миладиновић), Београд, 1986.

IV. STUDIJE, MONOGRAFIJE I MEMOARI

17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama, (ur. Miodrag Živković), Grubišno Polje-Beograd, 1983.

21. slavonska udarna brigada u slici, (pr. Karlo Fridrih), Po-dravska Slatina, 1985.

Anić, Nikola; Joksimović, Sekula; Gutić, Mirko, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945*, Beograd, 1982.

Begović, Sima, *Logor Banjica 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989.

Beograd se seћа. Spomenici i spomen-obeležja Narodno-oslobodilačkog rata, (pr. Dаница Баста), Beograd, 1964.

Beograd у рату и револуцији 1941-1945, I-II, Beograd, 1984.

Beograd je slobodan! Oktobar 1944. – oktobar 2004, Katalog izložbe, (pr. Momo Cvijović i dr.), Beograd, 2004.

Beogradska operacija. 20. oktobar 1944, (pr. Dimitrij Antonovič Volkogonov, Sekula Joksimović), Beograd, 1989².

Beogradska operacija 1944-1984, Katalog izložbe, (pr. Pavle Ljumović), Beograd, 1984.

Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944*, I-II, Beograd, 1979.

Borojević, Ljuban; Samardžija, Dušan; Bašić, Rade, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973.

Bosiočić, Bogdan, *21. slavonska udarna brigada*, Beograd, 1981.

Colić, Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd, 1988.

Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006.

Цветковић, Срђан, *Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. Годишњи извештај 2010*, Београд, 2010.

Ђирковић, Симо, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944. Лексикон личности*, Београд, 2009.

Чукарица: раднички покрет и НОБ, (ур. Милан Борковић), Београд, 1972.

Дарчевић, Пеко, *За Београд*, Београд, 1984.

Девета српска ударна бригада у строју и с народом, (ур. Слободан Босиљчић, Бранко Петровић), Београд-Зајечар-Бор, 1995.

Dimitrijević, Bojan; Savić, Dragan, *Oklopne jedinice na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd, 2011.

Димитријевић, Бојан, *Војска Недићеве Србије 1941-1945*, Београд, 2014².

Димитријевић, Драгослав Бели, „Где је моја мама?“ *Прилози за историју Авалског корпуса ЈВуО*, Београд, 2009.

Dragišić, Petar, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Beograd, 2007.

Dželebdžić, Milovan, *Borbe s Armijskom grupom "E" (od Grčke do austrijske granice)*, Beograd, 1978.

Dilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990.

Глишић, Венцеслав, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945*, Београд, 1994.

Гојковић, Милош, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд, 1999.

Gončin, Milorad; Rauš, Stevo, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd, 1981.

Gončin, Milorad, *Druga krajiška narodnooslobodilačka brigada*, Beograd, 1984.

Гончин, Милорад, *Прва коњичка бригада*, Београд, 1990.

Гончин, Милорад, *Двадесет друга српска космајска бригада*, Београд, 1997.

Hlaić, Vladimir, *Končarevi proleterii. Trinaesta proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada „Rade Končar”*, Beograd, 1982.

Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1964.

Ивановић, Миладин, *23. српска дивизија*, Београд, 1994.

Јовановић, Жарко, *Ваљево под окупацијом 1941-1944*, Београд, 2001.

Jovičević, Mirko, *Smrt je dolazila iz podzemlja*, Gornji Milanovac, 1986.

Кривошеев, Григорий Федотович, (под редакцией), *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*, Москва, 2001.

Мајданац, Боро, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941-1944*, Београд, 2011.

Mandić, Gligo, *17. istočnobosanska NOU divizija*, Beograd, 1976.

Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.

Марјановић, Јоцо и др., *Дванаеста крајишка НОУ бригада*, Београд, 1986.

Марјановић, Јован, *Београд, Србија у рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1964.

Матовић, Иво, *Повратак ратника. Друга војвођанска ударна бригада*, Београд, 1968.

Meklejn, Ficroj, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980.

Меморијали ослободилачких ратова Србије, II, Београд, 2005.

Миленковић, Предраг, *Седмнаеста српска НОУ бригада*, Београд, 1989.

Мирчетић, Драгољуб, *45. дивизија НОВЈ*, Београд, 1992.

Митровић, Митар, *Ратним стазама пролетера: Четврти краљевачки батаљон Прве пролетерске бригаде. Илустрована монографија*, Београд, 1988.

Момчиловић, Ђорђе, *Kako do brigade? Trinaesta vojvođanska udarna brigada*, Kikinda, 1976.

Мораћа, Милутин, *Ratni dnevnik*, Београд, 1962.

Мораћа, Милутин, *Peta krajiška divizija*, Београд, 1985.

Николић, Коста, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, II, Београд, 1999.

Николић, Коста, *Мач револуције. ОЗН-а у Југославији 1944-1946*, Београд, 2014.

Nikoliš, Gojko, *Korijen, stablo, pavelina. Memoari*, Zagreb, 1981.

Orlović, Ђорђе, *Druga lička proleTERSka brigada*, Београд, 1983.

Orlović, Ђорђе, *Šesta lička proleTERSka divizija „Nikola Tesla”*, Београд, 1990.

Рајевић, Милош, *Artiljerija u NOR*, Београд, 1970.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Друга књига: Народноослободилачки рат и револуција 1941-1945, Београд, 1988.

Петровић, Драгољуб, *Народноослободилачки рат и револуција у Источној Србији 1941-1944*, Београд, 1983.

Попов, Бранислав Миша, *Dvanaesta vojvođanska udarna brigada*, Vršac, 1982.

Popović, Jovo, *Prva lička proleterska brigada „Marko Orešković”*, Beograd, 1988.

Popović, Nikola, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1988.

Račić, Nikola, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945. Hronologija*, Zaječar, 1984.

Radošević, Todor, *Trinaesta proleterska brigada „Rade Končar”*, Beograd, 1984.

Razvoj Oružanih snaga SFRJ. 1945-1985, 15, Kadrovi i kadrovska politika, (pr. Drago Nikolić), Beograd, 1989.

Romac, Paško, *Kazivanje o 16. vojvođanskoj diviziji*, Novi Sad, 1979.

Samardžija, Dušan, *Jedanaesta krajiška NOU divizija*, Beograd, 1987.

Саопштења. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 7-33, Београд, 1945.

Станић, Биљана, *Београдска операција 1944*, (каталог изложбе), Београд, 1994.

Станић, Биљана, *Фотографије Ристе Марјановића 1941-1945*. из збирке Музеја града Београда, Београд, 2011.

Стефановић, Младен, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд, 1984.

Trikić, Savo, *Treća krajiška proleterska brigada*, Beograd, 1987.

Урошевић, Средоје, *Друга пролетерска бригада. Ратовање и ратници* (друго измењено и допуњено издање), Београд, 1988.

Vasić, Đorđe; Savić, Sreta, *Prva vojvođanska brigada*, Novi Sad, 1979.

Велика Отечествена без грифа секретности. Книга потер (пр. Григорий Федотович Кривошеев и др.), Москва, 2009.

Вешовић, Радоња, *Колона и видици. Записи о Првој пролетерској бригади*, Београд, 1981².

Вишњић, Петар, *Битка за Србију, I-II*, Београд, 1984.

Вишњић, Петар, *Операције за ослобођење источне Србије, јун-октобар 1944*, Зајечар, 1985.

Вишњић, Петар, *Београдски октобар 1944*, Београд, 1994.

Vuksanović, Miloš, *Prva proleterska brigada*, Beograd-Titograd, 1981.

Зорић, Раде, *Четврта крајишка бригада*, Београд, 1980.

CIP - Каталогизација у
публикацији
Народна библиотека Србије,
Београд